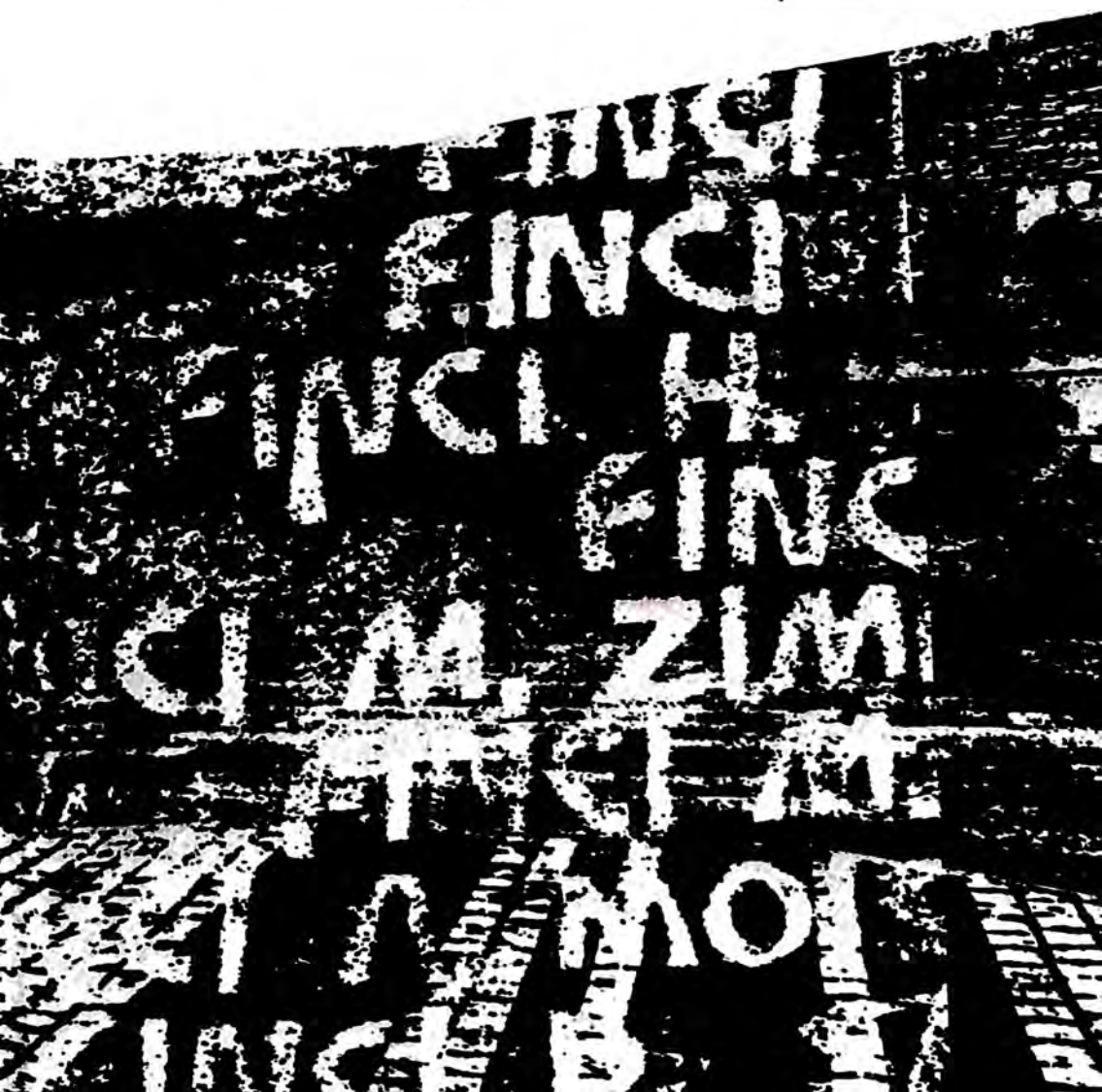

ŽAK FINCI

אֵלֵינוּ שֶׁפָּרְסָה
בְּהַר שֶׁנִּשְׁרָפָה

Početak aprila 2011. godine navršava se sedamdeset godina od početka Drugog svetskog rata na prostoru Kraljevine Jugoslavije. To je bila ona vremenska prekretnica kada su se ljudske sudbine sasvim promenile i kada se do tada radostan i sadržajan život preko noći preokrenuo u beskonačni niz tragedija. Kao rukom odnešeni nestajali su pojedinci, nestajale su čitave porodice a sa njima i trag uspomena na vreme sreće i zajedništva.

Knjiga „Sefardski nokturno“ priča o odrastanju i veselim igrama jevrejske dečurlije, o naoko strogim roditeljima i trpeljivim komšijama, o dobronamernim rođacima i poznanicima, o radosti zajedništva, o tome šta se promenilo aprila 1941. kada je počeo rat i kada je nestajao jedan po jedan čovek iz tog do juče veselog okruženja. Odvođeni su pojedinci, odlazile su čitave porodice a da niko nije znao gde i zašto. Niko se nije vratio.

B'nei B'rit loža Srbija 676 želi da reprint-izdanjem knjige „Sefardski nokturno“ podseti na atmosferu nekadašnje jevrejske sredine u Bosni i ljude kojih više nema. Da se ne zaborave dva suptna međaša vekovne jevrejske sudbine.

Beograd, jula 2010.

B'nei B'rit loža Srbija 676

BIBLIOTEKA
„NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA
I NARODNA REVOLUCIJA”

Odgovorni urednik
Milosav Popadić

Redakcijski kolegij
*Mira Čengiđ, Alija Hasagić Dubočanin,
Radoslav Mijatović, Mile Pešorda,
Milosav Popadić, Abdulah Šarčević i Marko Vešović*

ŽAK FINCI

SEFARDSKI NOKTURNO

NAŠOJ MAJCI,
OCU,
BRAĆI,
ALBERTIĆU...

Veselin Masleša

Žak Finci
SEFARDSKI NOKTURNO
2010.

Dopunjeno izdanje

Izdavači
Bnei Brit loža Srbija 676
Agencija „Svitac“

Za izdavače
Branko Šnap
Aleksandar Gaon

Štampa
LION, Beograd, Miladina Petrovića 15

Tiraž: 1000 primeraka

CIP — Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine Sarajevo

UDK 886.1/.2—94

FINCI, Žak

Sefardski nokturno / Žak Finci. — Sarajevo : "Veselin Masleša",
1990. — 153 str. ; 22 cm. — (Biblioteka Narodnooslobodilačka
borba i narodna revolucija)

ISBN 86-21-004224

Svjestan da sam se do krajnjih granica svojih mogućnosti borio da promijenim surovu sudbinu koja nas je zadesila, moram se podvrgnuti njenom određenju, kao što su uvijek činili naši sefardski preci.

A život – život je najjači i probija se kroz sve sudbine.

I

1.

Igrali smo se u bašti i na ulici. Tu smo bili bezbjedni od brojnih dječjih grupa koje su imale svoj teritorij na Mejtašu, u Krekovoju, Hajduk-Veljkovoj, Potoklinici. Najveća i najbolje organizovana bila je grupa sa druge strane Miljacke. Vodio ju je Suhi, i niko se ne bi usudio da kroči na njen teritorij.

Za nas je bio najopasniji Iso. Nije imao oca; njegova je majka govorila da ne zna šta će s njim. Bio je strašno drzak, nosio je nož i nije se bojao policije. Bilo je dovoljno da se pojavi na našim stepenicama pa da se svi povučemo u baštu, gdje su uvijek bile pripremljene hrpice kamenja, drveni štapovi, strijele i drugo „oružje“.

Bila je razrađena potpuna ratna taktika. Obično bi grupe napadale sa stepenica; branili smo se kamenjem, a zaklanjali drvenim štitovima. Ako bi bilo malo djece na igri u našoj bašti, borba bi se prenijela na njen ulazni dio. Glavni dio bašte smo uvijek žilavo branili. Polako smo uzimali prema našoj tvrđavi napravljenoj od dasaka. Bila je solidno građena od sanduka koje su iz knjižare Altarac donosili u našu baštu. Iz tvrđave smo se branili strelicama, koje su na vrhu imale klinac, i praćkama. Kada bi neprijatelj prišao

tvrdavi, bježali smo kroz zadnji izlaz u drugu ulicu i izbijali pred Markale.

Njihovu pobjedničku graju i razvaljivanje tvrđave obično bi prekinuo Mušan, čije su jabuke redovno stradale od našeg zajedničkog neprijatelja, a ponekad bi se pojavio stražar, što je izazivalo opštu paniku i bjesomučno bježanje.

Nas trojica smo se uvijek zajedno igrali: Braco, stariji od mene dvije godine, Albertić, mlađi godinu dana od mene, i ja, kao srednji brat. Buki je bio mnogo stariji od nas.

U svim igrama smo se držali zajedno i međusobno smo se štitili. Naš zajednički individualni neprijatelj bio je Šepo. Puno stariji od nas, rijetke plave kose, šepav na jednu nogu, uvijek je vrebao priliku kada će neko od nas biti sam.

U jednom času, pri kraju naše ulice, sčepao je Albertića, prislonio ga uza zid kuće i počeo ga udarati nogom po cjevanicama. Albert je zapomagao, ja sam istrčao i počeo vikati na sav glas:

– Braco, Braco!

Ono što se dogodilo u sljedećem trenutku bilo je strašno: Šepo se stropoštao sav krvav na pločnik. Naš Braco je izletio odnekud, vidio šta se događa, zgrabio objema rukama veliki kamen, prišao Šepi s leđa i udario ga kamenom u glavu.

Mi smo se sakrili. Nastala je velika graja. Odnekud je izbio stražar, pa smo se razbježali.

Šta je bilo na kraju, pitate. Evo kako je bilo: Suhi, neprikosnoveni vođa dječje bande s druge strane Miljacke, kao stolarski kalfa, napravio je Albertiću i meni skije od jasena, a štapove od trešnjeva drveta. Koštale su osamdeset dinara, upravo onoliko koliko sam ja primao kao stipendista „La Benevolencije”. Mama je odobrila i taj mjesec joj nisam predao stipendiju.

To je bilo nekoliko godina pred rat, a kad se rat završio, pošto smo oslobodili Sarajevo, lutajući drugom obalom Miljacke, našao sam stolarsku radionicu „Suhi”. Ušao sam i ugledao svog poznanika, koji je već bio stariji čovjek, mršav, ophrvan porodicom i svakodnevn-

nim brigama prve poratne godine. Razočarao sam se. Ni traga od čuvenog vođe dječje družine na čiju teritoriju nije smio kročiti niko od sarajevske raje.

Iso, dječak-razbojnik, koji je uvijek nosio nož i nije se bojao stražara, produžio je svoju karijeru. Pričaju da je za vrijeme rata demolirao jedno opštinsko odjeljenje u Italiji, jer mu nisu htjeli izdati onoliko kartica za prehrambene proizvode koliko je on tražio prema svom poluizmišljenom spisku izbjeglica. U Jerusalimu je zauzimao visok položaj u gradskoj upravi, ali je odležao nekoliko godina u zatvoru prije nego je dobio još viši položaj u gradskoj hijerarhiji. Najbolje što je uradio u životu jeste to što se oženio mojom rođakom iz Banja Luke. Uvijek je bio pažljiv muž i otac.

Sa Šepom sam se obračunao jedne godine pošto se dugo nismo sreli. Zaostao je u razvoju i bio nekakav kržljavko kada sam ga sreo na vrhu naših stepenica. Sjedio je na jednom od dva manja kamena stuba poput onih na ivicama drumova sa oznakom kilometra. Mi smo te kamene stubove zvali „konjićima“, za razliku od donjih „konja“, koji su bili veliki, okrugli, a još i danas obilježavaju početak stepeništa.

Pogledao me je, iznenađen. Prišao sam mu otvoreno, zveknuo mu šamarčinu i mirno produžio niz stepenište. Jedan stari račun je izravnat, ali to je istovremeno bila i gornja granica do koje je dopiralo dječastvo; od te tačke je već počinjalo mladičko doba.

2.

Čuli smo kako kotrljaju kola po kaldrmi naše ulice i nepogrešivo smo znali: fijaker!

Istrčali smo na ulicu iz bašte, gdje smo se igrali. Fijaker je već bio prešao tramvajске šine i ravnomjerno se kretao uz blagu kosinu naše ulice.

To nije bio dobar znak. U našu ulicu je fijaker ulazio samo kad je neko bolestan. Dovožio je doktora Benau, visokog, proćelavog, mršavog čovjeka, uvijek sa ljekarskom torbom, koja je nama djeci ulijevala strah. Doktor Benau je bio naš porodični ljekar i dolazio je uvijek kad bi ga mama pozvala. Nije naplaćivao ljekarsku posjetu, ali je tata uvijek plaćao fijakeristu koji ga je vozio.

Možda je nona, potajno smo se nadali dok se fijaker približavao našoj kući upravo ispod velikih stepenica na čijem vrhu je bila imponantna zaobljena građevina u kojoj je sad Olimpijski muzej.

Nona nam je rijetko dolazila. Mi smo išli svake subote da je poljubimo u ruku, a ona bi nas pomilovala po glavi i darivala nekim slatkišem. Bila je blaga; svi su je u porodici poštovali, a mi, djeca, mnogo smo je voljeli. Ona nam je bila sigurno utočište gdje smo se mogli povremeno skloniti od batina, kazni i prijekora. Nona bi uvijek sredila da se bez opasnosti možemo vratiti kući.

Fijaker je stigao do kraja ulice, do onoga polukružnoga trotoara gdje su počinjale velike stepenice oivičene i slijeva i zdesna okruglim kamenim stubićima. Desni smo zvali „konj“, jahali smo na njemu, a služio nam je i kao „pik“, odakle su polazile i gdje su se završavale sve igre: žandara-lopova, skrive, neka puca ...

Dvojica šesnaestogodišnjaka u skautskim marama i kratkim sportskim pantalonama izašli su iz fijakera. Zavaljen, u poluležećem stavu, ostao je Braco. Oči su mu bile sklopljene, i mi smo se strašno uplašili. Albertić je pojurio po mamu; i ona je dotrčala blijeda kao krpa.

- Trčite po doktora Benau - prošaptala je tihim paničnim glasom.

Odjurili smo, praćeni gomilom dječaka i djevojčica sa kojima smo se igrali u bašti. Doktor je stanovao u blizini, iza Katedrale, gdje su bili poređani gradski fijakeri.

Za tren smo se vratili. Dečki su ukrstili šake na skautski način i napravili neku vrstu žive stolice, na koju je, s mukom se krećući, sjeo Braco: ruke je položio na ramena svojih drugova, a maj-

ka ga je pridržavala s leđa. Glava mu je klonula, pa mu se vidjelo znojno lice.

Gomila djece je ostala šutke pred kapijom, čije je lijevo krilo mama otvorila uz glasnu škripu. Išli su polako uz pet-šest stepenica do ulaza lijevo u naš prizemni stan. Mama se okrenula. Već je dolazila sebi. Više pogledom nego kretnjom glave naredila nam je da se vratimo.

Svi smo otrčali do mjesta gdje fijaker preko tramvajske pruge ulazi u našu ulicu. Ugledali smo ga još izdaleka, iz pravca Katedrale. Kočijaš se osvrnuo lijevo da vidi ide li tramvaj a onda pucnuo konja bičem.

Dok je ulazio u našu ulicu, išli smo pored njega, trotoarom. Stali smo malo dalje od njega kad se zaustavio pred našom kućom. Doktor Benau je izašao sa svojom ljekarskom torbom u ruci. Nijemo smo pratili njegovu visoku figuru sa tamnim šeširom na glavi dok se nije izgubio u kućnom hodniku.

Kočijaš je okrenuo fijaker, stao uz trotoar, skinuo oglav sa metalnim žvaljama iz čeljusti konja i navukao im zobnice od tamne kostreti.

Albertić se prvi sjetio:

– Na konja!

Joel i Albertić su me pridržavali, a ja sam se hitro uspeo uz okrugli kameni stub i propinjući se na prste, pokušavao da vidim šta se dešava unutra.

Prozorsko krilo je bilo poluotvoreno i vidio sam mamu kako drži bijeli porculanski bokal u jednoj, a peškir u drugoj ruci. Doktor Benau je, kao uvijek, dugo sapunao i prao ruke nad lavorom, dok je mama polako naginjala bokal, iz koga je povremeno izlazio mlaz vode.

U drugom kraju uzane, duge dječje spavaće sobe ležao je naš Braco, poluzavaljen na jastuku, iznad koga su se lijevo i desno sijale mesingane kugle njegovog bijelog metalnog kreveta.

Mama je bila veoma zabrinuta, blijeda i šutljiva. Doktor Benau se okrenuo, vratio mami peškir i sjeo na krevet pored Brace.

Više ništa nisam vidio. Skinuli su me s „konja“ da bi se popeo Albertić. Propinjao se na prste, ali ni on nije ništa vidio; bio je manji od mene upravo toliko da ne dosegne onu granicu iznad doksata prozora.

Najednom se pojavila mama suznih očiju i sva nekako skupljena i smetena. Mahnula je rukom da se sklonimo i zatvorila prozor.

Vrijeme je polako odmicalo. Mi smo se šutke skupili oko ulazne kapije. Posmatrali smo konje kako trzaju zobnicama nastojeći da dohvate zob, koja je, izgleda, već bila pri dnu. Dan je bio vruć: osim nas, kočijaša i fijakera, nikoga nije bilo na ulici.

Iznenada se pojavio doktor Benau. U ruci je nosio torbu, i mi smo se sklonili da prođe. Kočijaš je hitro skinuo zobnice i stavio konjima žvalje u razjapljene čeljusti. Doktor je sjeo na crveno plišano sjedište. Opkolili smo fijaker i nijemo gledali u doktora. Bio je ozbiljan i ništa nije govorio. Zapravo, nije nas ni gledao.

Onda je polako spustio pogled na nas i mirno rekao:

– Braco ima tifus.

Kao da nas je grom ošinuo, odskočili smo od fijakera, koji su konji snažno povukli pod fijukom biča.

Znači, tifus! To je jedna od tri strašne bolesti koje su nama, djeci, zvučale zlokobno i koje su stariji izgovarali sa strahom: šarlaha, difterija, tifus.

Mama nas nije puštala u kuću. Plakala je, i mi zajedno s njom.

– Zovite tatu!

Do tatinog dućana u Ferhadiji otrčali smo kao bez duše preko tramvajske pruge, pored Markala, iza ugla špeceraja gospodina Engla, gdje smo svaki dan na knjižicu kupovali ražani hljeb i frtalj kajmaka.

Tata je probao cipele nekoj otmjenoj gospođi sa velikim šeširom: sjedio je na niskoj stoličici, zakopčavajući dugme na lakovanoj cipelici koje se sjajilo.

– Braco ima tifus!

Tata je zabezegnuto pogledao gomilu djece koja su bila začepila ulaz u radnju, bacio strog pogled na nas i energično mahnuo rukom. Nismo se bojali tate jer nas nikad nije ni tukao ni ružio, ali sada smo se, osjetivši da smo pretjerali, trkom vratili u našu baštu.

Sjedili smo na kamenim stepenicama i na drvenoj klupi. Nikome igra nije padala na um. A kada je tata sa jednim svojim kalfom ušao u kuću, opet smo se okupili ispred kapije. Tata nikako nije izlazio, a mi nismo smjeli u kuću. Znali smo da se dešava nešto strašno, da je naš Braco teško bolestan i da se velika opasnost nadvila nad našu porodicu.

Pojavio se kalfa, pretrčao onih nekoliko stepenica u hodniku:

– Majstor je rek'o da djeca idu svojim kućama, a vi noni. – Otrčao je niz ulicu, a mi se ni smjesta nismo pomakli. Čekali smo, ni sami ne znamo šta, opčinjeni, kao pred kobrom koja palaca jezikom.

Došli su nekakvi radnici. Istovarili su sa ručnih kolica kante, lotre, nešto nalik na kazan, zatim neke kofe i smotke od papira. Tjerali su nas od kolica, i mi smo sa čuđenjem posmatrali kako se među sobom šegače. Vidi se, rade neki svoj svakodnevni posao.

Ušli su sa svim tim stvarima u naš stan. Opet smo virili kroz prozor. Sa „konja“ se ništa nije vidjelo. Mama je spustila zastor na prozoru. Prešli smo u baštu i okupili se oko prozora naše memljive sobe. Bila je prizemna i zaudarala na memlu kad bi prozori bili dugo zatvoreni. Tamo se ništa nije dešavalo i mi smo, razočarani, opet sjeli na stepenice.

Radnici su ulazili i izlazili. Osjetio se neki oštar, odvratan smrad koji je dražio nozdrve i tjerao na kašalj.

– Bolnica! – viknuo je neko od djece, i svi smo se instinktivno počeli udaljavati. Bio je to miris mješavine lizola i drugih dezinfekcionih sredstava.

Smrkavalo se kad su radnici izašli iz stana noseći svoje posude i sprave. Natovarili su ih na ručna kolica i otišli glasno se dovikujući.

Polako, oprezno, šunjali smo se hodnikom do našeg stana. Preko vrata su bile nalijepljene dvije papirne trake, crvena i plava. Velika mrtvačka glava cerila se sa crne trake na kojoj je pisalo:

ZABRANJEN ULAZ! ZARAZNA BOLEST!

Svi su otišli svojim kućama. Mi smo se, kao i uvijek kad prijeti neka opasnost, sklonili kod none.

Mama i Braco su ostali sami: on je ležao pod visokom temperaturom, a mama ga je dvorila. Šutke, zabrinuta, blijeda, bez riječi. Smatrala je da je to njena sudbina, mirno joj se predavala žrtvujući sve za svoje sinove, nikad ne misleći na sebe. Upravo ta privrženost, to beskrajno požrtvovanje, bila je ona nevidljiva snaga koja nas je povezivala u porodicu i ulijevala osjećaj sigurnosti i međusobnog pripadništva.

3.

Braco i ja smo u školi sjedili u istoj klupi sve do male mature. Dobijali smo po pola dinara za užinu. Toliko je koštala zemička s kajmakom, koje je za vrijeme velikog odmora prodavao podvornik iz veš-korpe. Učenici sa sela, iz Blažuja, Sjetline, Pala, Ilidže, obično su za užinu donosili crni hljeb i slaninu. Nekad bih probao taj hljeb: bio je sladak, porozan i nekako žilav.

Za vrijeme odmora Braco i ja smo obično zajedno prilazili nekolicini školskih drugova. Nismo se rastajali jer su često izbijale tuče, gruba zadirkivanja i tobože prijateljsko gurkanje.

Na dva-tri mjeseca prije maminog rođendana nismo kupovali užinu. Pare od užine smo štedjeli za poklon. Svaki je štedio za sebe i brižljivo čuvao kupljeni poklon da ga niko ne vidi. Mamin rođendan je padao na Pesah, upravo na prvi dan praznika.

Mama nije smjela biti u sobi koju smo sva trojica ukrašavala svojim poklonima. Dešavalo se da neko od nas dođe do nekih vanrednih prihoda u toku ta dva-tri mjeseca pred rođendan i obično bi poklon toga sretnika izazvao pravo divljenje i zavist. Onda bismo pozvali mamu da dođe u sobu i po starini bismo njoj prilazili, ljubili je u ruku i pokazivali svaki svoj poklon.

– Je l' da je moj najljepši? – umiljavali smo se. Ona nas je milovala po glavi, ali nas nije grlila ni ljubila. To se smatralo „ženskim“ i nije priličilo sinovima.

Mamin rođendan smo slavili sve do izbijanja rata, a Nijemci su upravo tada ušli u Sarajevo. Bili smo već veliki, ali i u tim uslovima održali smo posljednje rođendansko slavlje.

Braco je bio prilično slab učenik. Razumljivo, ja sam mu šaptao, pomagao u pismenim radovima i u domaćoj zadaći, ali – škola mu nije išla. Volio je da se igra, landrao je negdje, uzimao krišom slatko iz špajza, pa bi mama često bila užasnuta što nema slatka kojim je upravo htjela da posluži goste. No, zato se nikada nije bunio kad je trebalo donijeti ugalj iz podruma, otrčati do „špeceraja“ gospodina Engla po ražani hljeb i kajmak ili kod tija Mačora po kačkavalj. Mi ostali smo uvijek spontano reagovali istim pitanjem:

– Što baš ja?

Tako se približila mala matura i trebalo je preduzeti posebne mjere da Braco prođe. Bilo je već odlučeno da poslije mature ide na zanat. Tetka Sinjora, koja je o svemu vodila računa, uzela je na sebe neke od profesora koji su dolazili kod nje u knjižaru „Globus“. Sa nekima od njih trebalo je da razgovara onkl Leon, čija se knjižara zvala „Merkur“ i bila je odmah do Zemaljske banke.

Jednom sam slučajno posmatrao kako radi onkl Leon. Kad bi u knjižaru ušao profesor ili neka druga važna ličnost, on bi odmah ostavljao posao govoreći:

– Dobro došli! Posebno mi je drago što ste svratili kod mene. Izvolite ovamo. – Uveo bi ga u mali kontoar, a šegrtu bi naredio:

– Dvije kafe, šećer posebno!

Govorio je divnim hercegovačkim narječjem, unoseći šale i doskočice u ozbiljan razgovor, kako to samo Mostarci znaju. Bio je ponosan na svoj govor i uvijek bi nas ispravljao, jer mi, djeca rođena u Bosni, nismo razlikovali č i ć, upotrebljavali smo turcizme i šatrovačke izraze i štosove sarajevske jaliije („Gle mu nosa k'o u Karađosa!“).

Tako smo Braco i ja položili malu maturu, i on je krenuo na izučavanje automehaničarskog zanata u Žakovu radionicu.

Nosio je plavo radničko odijelo, sve umazano tovatnom mašću i motornim uljem, nokti su mu pocrnjeli, ruke ogrubjele, šake sve do lakta uprljane nekom crnom masnoćom koja se upijala u sve pore. Radio je teško, ali se razvio, pleća mu se raširila, a mišići na rukama tako se napinjali da je izazivao zavist i moju i Albertića. Mama bi mu uvijek zagrijavala lonac vode na šporetu i polako mu polijevala iz bokala dok se on prao nad laborom. Poslije bi se, go do pojasa, prao hladnom vodom iz česme u kuhinji.

Zapravo, svi naši prijatelji, dječaci s kojima smo se igrali, već su bili na zanatu. Joel je bio šegrt u jednoj stolarskoj radionici blizu Katedrale, Sumbul je šegrtovao u željezničkoj ložionici, docnije nam je donosio ručno izrađene upaljače, noževe sa drškom od rezanog fibera i boksera. Binco je učio za vodoinstalatera. Kic i Bukica već su bili šegrti u Žakovoj radionici. Aco je učio tipografski zanat i ponekad bi donosio vizit-karte. Tako redom! Svi su otišli u šegrete; ja sam bio jedan od rijetkih koji je produžio gimnaziju.

E, ali svaka medalja ima dvije strane. Mada su moje ruke bile čiste i bijele, nikad nisam imao para. Mami sam davao stipendiju, koju sam dobijao od „La Benevolencije“. Nikad nisam htio da

zadržim pare, ni da primim od mame, mada je ona navaljivala da uzmem. Vrlo dobro sam znao kako ona kuburi sa novcem otkako je „Bata“ otvorio prodavnice u Sarajevu i u toku dvije godine svjetske krize uništio sve obučare u Sarajevu. „Batine“ cipele su koštale dinar manje od stotke, a po toj cijeni niko od obučara nije mogao opstati. Tako je i tata bankrotirao ostavljajući u ćošku nagomilanih tridesetak presa za ljepljenje cipela.

Ovo je došlo spontano, i mislim da smo to naučili od mame. Ona bi, s vremena na vrijeme, išla sa nekim od nas u posjetu tija Mirjam, ženi očevog brata Subote. Oni su bili puka sirotinja. Stanovali su blizu Vijećnice, u jednoj čikmi na čijem kraju se nalazila konjušnica. Prostrana kaldrmisana avlija sa konjušnicom možda je nekad služila kao han. Sada su u njoj seljaci ostavljali svoje konje pod samarom dok ne bi obavili svoje poslove u gradu. U jednoj polovini te staje stanovala je tija Mirjam sa Subotom i četvoro djece. Uvijek sam se čudio divnim žutim daskama poda koje su se sijale od čistoće. Sve je bilo veoma čisto, bijelo, opeglano. Osjećao se vonj konjske staje, ali je bio ublažen ovom čistoćom, bjelinom okrećenih zidova, ispeglanih stolnjaka i presvlaka. Mama bi sjedila jedno vrijeme, popila kafu i pohvalila tvrdo prozirno slatko od tikava, koje je važno za vrhunski specijalitet.

Izašla bi, pozvala nas iz avlije, gdje bismo se igrali, i pružala nam smotane cekere. Mi bismo poljubili tija Mirjam u ruku, a ona bi blagosiljala mamu na španskom:

– Da su ti živa i zdrava djeca, kirida Roza.

Vraćali smo prazne smotane cekere i znali da mama nije progovorila nijednu riječ dok je vadila brašno, ulje, šećer, naša već okraćala odijela, cipele i džempere, i da je to stavila negdje u ćošak dok je tija Mirjam pravila kafu u kuhinji. Isto tako, žena našeg strica Subote nikada se nije zahvaljivala, a mi ni za živu glavu nikad nikome ne bismo rekli da smo nosili pomoć tija Mirjam. Sve se odvijalo bez riječi, neprimjetno.

– Sevap je pomagati, ali tako da se ne vidi. Inače bi se to shvatilo kao milostinja, što bi uvrijedilo čovjeka.

Taj običaj je duboko urastao u našu psihu, pa se ne bih začudio kad bih u svom džepu našao banku koju nisam ostavio tamo. Znao sam da je to učinio Braco ili Albertić; mi o tome nikad nismo govorili.

Subotom naveče i nedjeljom družili smo se sa našim brojnim prijateljima, pomalo podijeljenim u grupe, prema naklonosti-ma. Za ljetnih večeri, kako smo govorili, čoporativno smo išli na somun sa halvom ili u slastičarnicu „Oloman“.

Ulazilo nas je po deset, petnaest odjednom. Junuz i njegov brat bi nam, dok smo mu prolazili prema stražnjoj prostoriji, stavljali na tanjir, po našem izboru, baklave, urmašice, tulumbe, kadaif, rolat, indijaner, rum-tortu. Poneko bi uzeo bozu, ili salep u zimsko doba. Kolače smo jeli u stražnjem dijelu slastičarne, na stolovima pokrivenim staklom, uz buku i galamu, zadirkivanje i smijeh.

Izlazili smo takođe „čoporativno“. Kad je Braco bio s nama, plaćao je i za mene. Ako, pak, nije, ja sam samo izlazio napolje, ne plaćajući.

Sticajem okolnosti, devet godina kasnije, kao oficir saobraćajnog odjeljenja Komande grada Sarajeva, dobio sam zadatak da rekviriram Junuzovog „forda“, koji je bio skriven u jednom zidu, što je otkriveno na osnovu jedne dokumentacije. Kako se radilo o starom prijatelju, vratio sam vojnike iz patrole u Komandu i sjeo s Junuzom da popijemo rakiju. Gospođa Oloman je iznijela meze i evocirali smo uspomene, pominjući mladiće i djevojke koje su kod njega dolazili čoporativno na kolače. Ja sam mu, između ostalog, pričao kako bih, kao i još neki, većinom đaci, izlazio iz slastičarnice, onako u gužvi, ne plativši. Na kraju sam mu saopštio da imam nalog da mu zaplijenim auto. Pogledao me je prijateljski, nekako sa čuđenjem.

- Pa, zar ti, Jakice, misliš da ja to nisam vidio?! Znao sam da nisi imao para. A što se tiče „forda“, nemaš ga šta plijeniti. Uzmi ga. Ja sam naučio da ne vidim. Kad bude vrijeme, nabaviću drugi.

Tako je to bilo. Naučio je davati, jer je znao i zarađivati. Sudbina formira takve ljude.

4.

Braco je završio zanat otprilike pola godine prije nego što ću ja maturirati. Albertić je još uvijek bio na tokarskom zanatu. Buki je davno otišao u vojsku, odslužio je i nalazio se negdje u Novom Sadu na zanatskoj hahšari.¹ Tata se vratio iz Zadra i Vrbovskog, gdje je radio. Obučari su se pomalo oporavljali od vremena svjetske krize i uništavajuće konkurencije „Bate“. Svuda se naslućivao rat, ali taj osjećaj još nije bio prodro u svijest kao smrtna opasnost koja će se, dvije-tri godine kasnije, sručiti na nas.

Braco je uspješno položio ispit za kalfu. Sada je auto-mehaničar i šofer. Razvio se u mišićavog mladića širokih pleća, tamne puti, guste crne, zaglađene kose i orlovskog nosa pokrivenog pje-gama. Divili smo mu se, već je bio svoj čovjek sa sopstvenom zaradom. Ostao je dobar do naivnosti.

Počeo je da radi u firmi „Butazoni-Venturini“. Bila je to moćna, razgranata firma koja je imala autobuse, pilane, radionice, skladišta drveta i građevinskog materijala. Za mene je to bila čudnovata, neobična firma. Prvo zbog imena, a onda i zbog toga što uopšte nisi mogao znati čime se sve bavi. Braco je radio u velikoj radionici na praznom prostoru, gdje se danas nalazi ulica Đure Đakovića. Velike drvene tarabe, od tramvajske pruge i kina „Crveni krst“ do Radničkog doma duž potoka koji je tekao sredinom toga prostora, omeđivale su tu radionicu, oko koje su bili autobusi, ka-

---

¹hahšara (hebr.) – ljetni radni kamp, simulacija kibuca.

mioni i skladište drveta. Poslije šest-sedam godina ponovo ću se, kao oficir Komande grada, sresti sa ovom firmom.

Opet je nosio tamnoplavo radničko odijelo umazano tovatnom mašću i naftom. Naveče se lijepo oblačio: duge pantalone, šal obavijen oko vrata, džemper ili kaput.

“Porodično vijeće” je odlučilo da Braco napusti „Butazonija-Venturinija” i pređe, kao vozač putničkih kola, kod onkl-Alberta.

Mislim da nam je to saopštila tetka Sinjora, koja se uvijek brinula o svoj djeci naše velike familije. Vjerovatno su to zaključili ona i onkl Leon, a zatim predložili onkl-Albertu, koji je bio najstariji brat, vlasnik knjižara „Minerva”, „Merkur”, „Globus”, „Progres” i „Hermes”. Svi su ga poštovali, bespogovorno slušali i zvali *Irmanu*, što na španjskom znači brat, tačnije: najstariji brat. U porodici je samo mamina riječ bila starija, ali ona se oglašavala, na svoj mirni sefardski način, samo kada se radilo o važnim porodičnim stvarima.

U to vrijeme u Sarajevu je bilo malo putničkih automobila. Ni najbogatiji ljudi nisu imali svoj lični automobil, a bilo je veoma malo preduzeća ili trgovina čiji su se trgovački putnici služili putničkim automobilima za svoje kofere sa kolekcijama uzoraka. Putovali su vozovima, a u većim mjestima služili su se fijakerom. Bili su uvijek dobro obučeni, davali su napojnice i, uopšte, ponašali se kao predstavnici bogatih, solidnih kuća koje sklapaju poslove i rade na procenat.

Onkl Albert je bio odličan privrednik i vjerovatno je ocijenio kako je došlo vrijeme da njegov trgovački putnik putuje automobilom. Automobil proširuje akcioni radijus, omogućuje bržu i bolju obradu tržišta. Vjerovatno je on bio taj koji je odlučio da kupi automobil, a tetka Sinjora i onkl Leon su mu predložili da uzme našeg Bracu za šofera. Kao što su u to vrijeme bili rijetki putnički automobili, bili su rijetki i šoferi koji nisu smjeli biti nalik kamiondžijama i robustnim vozačima autobusa. Tako su se, sticajem okolnosti, u Braci objedinile tri prednosti: automehaničar, šofer i Rozin sin. Onkl Albert je uvijek bio osjetljiv prema porodici i pomagao je.

Tata radi u Vojnoj obući, Braco kod onkl-Alberta, Albertić je na zanatu. Buki je definitivno otišao od nas. Dobio je engleski certifikat i sa prvom jugoslovenskom alijom otišao u Palestinu. Ja sam brucoš na Poljoprivrednom fakultetu u Beogradu. Svi smo među sobom vezani, ali mama je ta koja brine za sve. Mi je svi obožavamo, od srca je volimo, ali kako mladost traži svoje, sve smo manje kod kuće. Već dugo stanujemo u bivšem maminom stanu na Bistriku.

Čini mi se da sam u to vrijeme prvi put u životu telefonirao. Takođe sam prvi put izišao na prave demonstracije u Beogradu. Žandarmerija je pucala, mi smo bježali, policija je upala na Fakultet, i ja sam pobjegao na hahšaru u Golenić. Tamo sam našao Bracu.

U različitim sredinama važe različiti kriteriji vrednovanja ljudi. Na hahšari, gdje se u kolektivnom životu ne mogu sakriti mane i nedostaci, u jednoj rečenici je sadržana ocjena koja govori sve.

– On je dobar radnik! – tako govore svi o našem Braci. Radio je na najtežim poslovima. Zimi je, po velikoj hladnoći i dubokom snijegu, obarao stabla u takozvanoj „šumskoj grupi“. Ljeti je kosio travu i žito sa „grupom kosača“. Po vrelom avgustovskom suncu Braco je radio kao mašinista na lokomobilu koji pogoni vršalicu. U kasnu jesen je hranio prasid i krmače. Mislim da je jedno vrijeme bio kočijaš, što je na hahšari bilo počasno zvanje. Konji, orma i kola povjeravani su samo nekolicini najboljih radnika. Oni su prebacivali hranu i robu iz Podravske Slatine u Golenić po blatnjavom putu, na kome su se kola lako zaglavljivala ako kočijaš nije odlično poznao svaki pedalj puta. U proljeće su orali, drljali, sijali rukom, osim kukuruza, koji je sijan troidom sijačicom i docnije kultivisan špartačem. Pri berbi kukuruza tovarili su klipove i vozili do čardaka. Sve te poslove obavljao je Braco, neumoran, preplanuo.

Na hahšari smo se rijetko viđali. Ja sam ostajao nekoliko dana ili sedmica, dok mi ne dođe stipendija od „La Benevolencije“, ispitni rok ili dok ne prođe neka opasnost. Meni su povjeravali lake poslove, a Braco je često danima ostajao s grupom u šumi ili na nekim udaljenim livadama.

Na univerzitetima je uveden numerus clausus za Jevreje. Štrajkovi su učestali, sve je postalo nemirno. Mirisalo je na rat.

Hahšara je bila izolovana oaza mira, mladosti, ljubavi i smijeha. Rasformirana je mjesec dana prije njemačkog napada na Jugoslaviju.

Rat je.

5.

Pesah je i mamin rođendan. Slavimo ga kratko, tradicije radi, u nervozi i uzbuđenju. Nijemci su ušli u Sarajevo. Odmah je počela pljačka u gradu okićenom crvenim zastavama sa kukastim krstom.

Tata je u Travniku. Tamo je otvorio prilično dobru radnju u centru grada, preko puta Sreskog suda. Buki je u Šaar Haamakimu, jugoslovenskom kibucu.

Albertić i ja smo sa mamom. Ona je strašno uzbuđena, blijeda i prestrašena. Otjerala nas je u šumu, odakle smo se vratili poslije sedmicu dana. Bili smo u Nišićima kod Krivojevačke pećine. Tamo smo nekad bili na skautskom logorovanju i donekle smo poznavali teren.

U Semizovcu smo prisustvovali raspadu jugoslovenske vojske. Nova žuta sedla, tamna artiljerijska kožna orma, haubice, naoružanje; rasedlani konji lutaju, vojnici bez oružja, raspasani. Jedan mlad oficir mirno se brije. Potom je namirisao obraze kolonjskom vodom, obukao se, zategao oficirski opasač sa pištoljem i bombom.

Braco je kao dobrovoljac u vojsci. Vjerovatno kao šofer, dospio je u kolonu kojom se povlačio mladi jugoslovenski kralj sa svitom, ministrima, blagom iz sefova jugoslovenske blagajne.

Bili su u svom povlačenju na Ilidži. Tada je Braco već bio prekomandovan sa kamiona, vozio je putnički automobil nekoga ministra.

Sve je svršeno. Okupacija je postala stvarnost o kojoj smo dotad samo slušali, ali nismo imali realnu predstavu o strahotama koje će ona donijeti.

Novi sefardski hram je opljačkan. Velelepna zgrada u mauriskom stilu, sva u mermeru, sa pozlaćenim lusterom. Kube pokri-veno bakarnim limom krcato je ljudima sa Baščaršije koji skidaju bakar. Kasnije, u ratu, sjećao sam se te slike i shvatio da je bio do-voľjan jedan teški mitraljez na balkonu našeg stana u Hulusini 1 pa da sav taj vješti, pobožni svijet koji bjesomučno pljačka bogomolju tuđe vjere prhne kao gusto jato gavranova.

Braco se napokon vratio. Donio je neke čudnovate stvari: pi-lotske krznene čizme meke kao pamuk, od kojih smo odmah mami napravili tople zatvorene kućne papuče, srebrni oficirski opasač, hrpu nagorjelih stotinjarki.

Pričao je veoma zanimljive stvari o povlačenju kraljevske kolone. Negdje u Crnoj Gori, valjda oko Nikšića ili Podgorice, spa-ljen je papirni novac. Avioni su prihvatili ljude, žene i kofere i u žurbi nestajali sa horizonta. Braco je produžio za Kotor. Brodovi su pristajali, dizali sidra i odlazili. Braco je stajao neodlučan na rivi, na kraju je riješio da nas ne ostavlja i vratio se kući.

To se zove sudbina, kismet. Valjda je tako bilo pisano da se vrati u grotlo razjapljene njemačke čeljusti. Italijani su okupirali Kotor i Crnu Goru, štitili su jevrejske izbjeglice, ali sudbina nije bila naklonjena našem Braci.

Počinje genocid.

6.

Prisilni rad, prvi pojam u terminologiji genocida. On ide za-jedno sa žutom trakom, simbolom progonjenog kojem je oduzeta sloboda i ljudsko dostojanstvo.

U Travniku smo. Braco radi u Braunovoj ciglani. Ustaje rano i dolazi kasno sa prisilnog rada. Kopa glinu, tovari je u kolica i prebacuje do mjesta gdje se prerađuje glina. Docnije u ručnim kolicima formira ciglu i prenosi je do mjesta gdje su stalaže. Cigla se suši na suncu, zatim prenosi do peći, gdje vlada nesnosna jara.

Zapravo, on na neki prirodan način shvata rad. Ne udubljuje se u to što je prisilan, ropski. Rad kao i svaki drugi fizički rad na koji je on navikao. Nije očajan kao drugi, samo je zabrinut za nas, naročito za mamu. Ona sve ovo teško podnosi. Strepi za nas.

Izbacili su nas iz kuće. Kažu da je to zgrada Vakufa i da Jevreji u njoj ne mogu stanovati. Zato smo prešli kod tate u Travnik. Pronašao je prazan prostran stan u kući Smailkadića. Udobna bosanska kuća u kaldrmisanoj avliji sa česmom. Sa našeg doksata, gdje je mama smjestila minder sa tvrdim jastucima presvučenim bijelom uštirkanom čipkom, vidi se željeznička pruga i dio Poturmahale. Blizu nas je i žandarmerijska kasarna.

U Travniku je mirno. Vlada neka vrsta prividnog čaršijskog morala. Jevreji nose žute trake, ali ih ne proganjaju.

Noću za njih važi policijski čas, ali ustaše rijetko zalaze u Poturmahalu.

Nona je prešla kod nas. U porodici su smatrali da je sigurnija u Travniku nego u Sarajevu, gdje je pljačku rulje zamijenio ustaški sistem povjerenika preuzet od nacističke Njemačke.

Nona je mirna i unosi mir i u nas. Nije navikla na progone, jer su turski sultani blagonaklono primali Jevreje, koji su bježali ispred katoličke inkvizicije. Ne razumije tačno šta se dešava, ali se dobro sjeća turske, pa austrougarske okupacije i docnijeg vremena, kad su kao muhadžeri prebačeni u Gračanicu. Trajalo je to neko vrijeme i svršilo se, hvala bogu, sretno. Svi su ostali živi i vratili se u Sarajevo. Ovo je nešto gore, ali i to je kismet, proći će.

Tatina radnja dobro radi. Ja mu pomažem u dućanu. Naučio me da brzo krojim gornje dijelove cipela. On ih je šivao, a onda radio đon. Albertić je bio s mamom i nonom i strašno im je bio privr-

žen. Tata dobro zarađuje pa imamo od čega da živimo, ali nemamo baš neke zalihe hrane, koju stvara svaka porodica u ratu.

Braco je nemiran kao i ja. Prije mjesec dana jedan stasit jugoslovenski poručnik se nije dao razoružati od ustaša. Sklonio se iza ćoška tatine radnje i branio pištoljem i bombama. Na kraju je ostao bez municije, izrešetali su ga i izboli bajonetama. Bili su pigmeji prema njemu.

Na kraju Braco prvi donosi odluku: mora se bježati. Talijani su bili u Bugojnu i samo treba do njih stići vozom. Bili smo u velikoj brizi za njega. Mama i nona su se molile bogu za njegov sretan put.

Desilo se najgore: ustaška patrola ga je uhvatila u vozu i sprovela natrag u Travnik. Bio je u Nikšiću i u Kotoru, tako blizu spasa, a sad je u ustaškim kandžama. Svi smo potišteni. Preko tatinih čaršijskih veza poslao sam mu nove gojzerice, koje mu je tata napravio. Umazao sam ih masnom bojom kako bi djelovale neugledno. Bivši tatin šegrt sada je upravnik zatvora. Gojzerice mu nisu ni predali.

Braco radi u Kruščici: to je novi zatvor za Jevreje. Pravi barake i opet je miran. Nazire se kraj, ali još uvijek niko ne misli da ga čeka svirepa smrt.

Javili su tati da će Bracu prebaciti za Jasenovac, na izgradnju nastambi, kako su govorili.

Svi smo na prozorima našeg doksata. Vidi se kako polazi voz. Na prozoru vagona bjelasa se jedna micâ od bijele balon-svile. To je naš Braco.

Više ga nikad nisam vidio. A ja, ja želim samo jedno, da ponovo zovnem:

– Braco!

II

7.

– Donesi dvije kafe iz „Lire” rekla mi je tetka Sinjora tihim glasom. – A vi, molim vas, sjedite ovdje. – Uklonila se sa uskog prolaza iza pulta, iako je svojim tanušnim tijelom zauzimala minimalan dio prolaza. Propustila je visokog koščatog čovjeka sa naočalima da prođe u stražnju prostorijicu ove male, ali robom krcate knjižare.

Tetka Sinjora je naručivala kafu samo posebnim mušterijama, i, čini mi se, koliko je god bila važna poslovna narudžbenica, toliko je za nju bio važan i ugodan razgovor koji će voditi sa ovim visokim čovjekom.

Otrčao sam iz knjižare u obližnju prostranu bosansku kuću sa svijetložuto okrečenim zidovima, ispod čije strehe je bila pričvršćena firma sa ukošenim gornjim dijelom kako kiša ne bi ispirala veliki naslov: Kafana „Lira”.

U kafanu se dolazilo preko tri izlizana drvena basamka do uvijek zatvorenih tamnosmeđih vrata. Bosanska brava na vratima je začudo odlično radila i bio je dovoljan samo ovlaštan pritisak na ovalnu pločicu ručke pa da šipka iskoči laganim trzajem iz zupčastog ležišta. Očigledno, vlasnik je pažljivo podmazivao bravu i ona je odlično funkcionisala.

Zapuhnuo me težak kafanski dim. Bio je toliko gust da mi se činilo da se može rezati nožem. Smučilo mi se i oči su me pekle.

Zastao sam, postepeno se privikavajući na polutamu koja je vladala u kafani.

Desno od ulaza stajao je veliki masivan sto za bilijar, presvučen zelenom čohom kao sto u našoj školskoj zbornici. Možda zbog te pomisli, ovaj sto mi je izgledao nekako tajanstven, rezervisan samo za odrasle i ulijevao je neko poštovanje. Sa zanimanjem sam posmatrao ljude oko stola. Držali su u rukama dugačke štapove i povremeno im vrhove trljali specijalnom svijetloplavom kredom, koju je u kartonskim kutijama vlasnik kafane kupovao kod naše tetke Sinjore. Iz te obamrlosti trgao me rezak zvuk bilijarskih kugli, koje su se odbijale pod majstorski izvedenim udarcem i razdvajale u raznim pravcima upravo onako kako je to želio igrač. On, izvijen kao tetiva sa štapom položenim iza leđa, vodio ju je sigurnom rukom. Mali prst ruke oslonjen o zelenu čohu usmjeravao je taj višestruko kombinovan udarac, izazivao je divljenje ljudi okupljenih oko bilijarskog stola. Stajao sam kao opčinjen.

Pozadi, u stražnjem dijelu kafane, kartali su se ljudi sjedeći oko većeg okruglog stola. Koliko god me je bilijar privlačio spretnošću igre, putanjama raznobojnih kugli, za koje su tvrdili da su od slonove kosti, toliko su me karte odbijale. Nikada nisam razumio pravila bilijara i rečke koje su igrači upisivali kredom na maloj crnoj tabli pričvršćenoj na zid, kao ni znake koje su igrači međusobno razmjenjivali. Pa ipak, bilijar je bio fascinantan, budio je dječju maštu, dok su igrači oko stola za kartanje djelovali mračno, nervozno, ispijeno. Pomislio sam da su oni ti koji stvaraju tako gust dim jer su sve pepeljare na stolu bile pune čikova. Za razliku od igrača bilijara, koji su uvijek bili u pokretu, obilazili oko zelenog stola i posmatrali situaciju sa kuglama iz raznih uglova, kartaši su sjedili nepomično, zauzeti svojim kartama i mrko pogledali kafanskog momka kad bi prišao stolu da isprazni prepune pepeljare.

Možda sam kao dječak bio pod snažnim uticajem moralne osude kojom su sefardski Jevreji žigosali karte: karte su bile sinonim poroka. O porocima koji su bili brojni u društvu oko nas Se-

fardi su sudili strogo imajući, valjda, na umu porodicu, na koju se, na kraju krajeva, svaljuje nesreća koju donosi svaki porok. Ubica i razbojnika nije bilo među sefardskim Jevrejima. Pljačka i ubistvo su im bili strani, valjda zato što su kao progonjeni narod stalno bili izloženi pljački i nasilnoj smrti. Lopova takođe nije bilo, jer se poštenje smatralo preduslovom ekonomskog opstanka. Lopova će prije ili kasnije uhvatiti u krađi i tada mu niko neće pružiti pomoć kao nepoštenom čovjeku.

8.

– Šta si se zablenuo? O'ladi se kafa! – Žgoljavi kafanski momak sa pregačom prihvatio je tacne da ih sam odnese.

– Ja ću – odgovorio sam prenuvši se. – Samo mi obje džezve metni zajedno! Nisam ja kelner da mogu nositi dvije tacne.

Momak ih spusti na sto, premjesti jednu sjajnu džezvu i šoljicu sa šećerom tako da je sve stalo na jednu okruglu mesinganu tacnu, koja je blistala od sjaja. Prihvatih je objema rukama.

– Otvori vrata – viknuo sam kratko, stalno zureći u kafe dok sam sporo i bojažljivo koračao prema vratima.

Knjižara „Globus“ bila je smještena u maloj bosanskoj kući, u ulici Kralja Petra² odmah do kamenom popločanog dvorišta impozantne Nove pravoslavne crkve, koju je okruživala solidna željezna ograda od crnih kopalja. S lijeve strane knjižare, drvene tarabe su zatvarale kaldrmisanu avliju kafane „Lira“. Do Prve hrvatske banke nije bilo ništa, samo neke tarabe od rijetkih letava, sve tamo do Markala i Pravoslavne bogoslovije, koja se nalazila tačno iza Pravoslavne crkve.

Na tom prostoru, u samom centru Sarajeva, njemačka okupaciona uprava će 1941. godine postaviti ogromnog dvoglavog

---

²Danas ulica JNA.

orla kao simbol svoje moći. Nikola – „Teški radnik“, koji je znao razbjesniti policijske agente svojim duhovitim, sarkastičnim šalama, rekao je da u Sarajevu neće biti mesa sve dok pred Markalama bude stajao ovaj ogromni drveni orao, koji ga ždere. Četiri godine kasnije, aprila 1945. godine, narod će zapaliti njemačkog orla i oko njega se uhvatiti u ogromno partizansko kolo.

Ušao sam oprezno u knjižaru, pazeći da ne prolijem kafu, zašao za pult i preko visokog drvenog basamka našao se iza leđa tetke Sinjore i njenog gosta. Ona je sjedila na drvenoj štokrli, prepuštajući njemu udobnu polufotelju sa naslonom. Nešto su živo raspravljali. Spustio sam tacnu na sto i izmakao se za njihova leđa.

On je govorio nešto vrlo ozbiljno i važno, spuštajući svoje naočale na sto.

– Uticaj Hajnea je više nego očigledan – rekla je tetka Sinjora uvjerljivim glasom.

– Možda, možda – odgovorio je zamišljeno. – Držim da je to indirektan uticaj.

Stajao sam, slušao, i ništa nisam razumio. Trebalo je da Miljackom proteče dosta vode, pa da ovaj razgovor – koji mi je ostao u podsvijesti – počnem razumijevati. Na sličan način je profesor Kršić govorio na časovima književnosti o romantizmu, analizirajući pojedine uticaje na srpsku literaturu tog vremena.

– Zaki, što stojiš tu? Sjedi! Nije se, zapravo, imalo gdje sjesti.

– Neka, tetka Sinjora. Ja ću biti u dućanu. Sjeo sam na stoličicu iza pulta.

Ova naša tetka Sinjora svašta zna, mislio sam. Bilo je neuobičajeno kod sefardskih porodica da žene vode poslove, a pogotovu ovakve razgovore, u koje bi se i malo koji muškarac upustio.

Pogled mi je lutao ovom malom knjižarom i papirnicom, koja je bila krcata robom. Sve je bilo uredno složeno i uvijek se tačno znalo gdje šta stoji.

Tu, pored mene, bio je složen laki, svileni hut-papir, koji se nježno prelijevao u svim bojama. Do njega plakat-papiri u pastelnim bojama. U polici ispod njih velika drvena kutija sa staklenim poklopcem; zapravo, pokretna vitrina, slična onim u draguljarnicama, sa naliv-perima. Mislim da je to najskupocenija roba u dućanu. Naliv-pera sa 14, 18 i 24-karatnim perom, mala ženska sa svilenom kičankom, pelikan-pera sa prugastim zelenim poklopcem, čuvena monblan naliv-pera, penkala, patent-olovke, zlatne, srebrne, niklovane, crne i u boji. Uvijek sam dugo zadržavao pogled na ovoj kutiji-vitrini kad bi tetka Sinjora odabranim mušterijama preporučivala šta da izaberu.

Ispod nje je bila još jedna kutija, istina manje luksuzna, ali takođe sa staklenim poklopcem. Tu su bila pera: obična, ona koja smo mi, đaci, upotrebljavali, oštra i sa kuglicom, pa redis-pera, dvostruka pera sa jednakom i različitom debljinom krakova, mala tuš-pera kao iglice, debela pera sa okruglom stopom. Bila je to fantazija od pera složenih u male pregratke slične onima u slovoslagarnici. Docnije, kad se budem morao izdržavati od toga, biraću i upotrebljavati pera onakva kakva sam kao dječak gledao u ovoj kolekciji.

Tu je bila i ladica sa igraćim kartama. Sjajne, ukrašene ornamentima i figurama: špilovi uredno složeni sa pečatima i markicama: karte se uvoze i njihova prodaja je pod kontrolom ministarstva finansija.

– Ne može se prodati ni jedan špil a da se u ovu knjigu ne unesu podaci – uvijek je objašnjavala tetka Sinjora mušterijama. Bila je to duga sveska tvrdih korica; kroz dvije rupe provučena je traka u trikoloru kao jugoslovenska zastava. Krajevi su bili spojeni ogromnim pečatnim voskom sa pečatom koji je ulijevao poštovanje: ministarstvo finansija.

Ispod tih skupocjenih stalaža složen je pakpapir; ima ga samo u tri boje: bijela, plava li smeđa sa prugama. Bijeli pakpapir su u to vrijeme svi upotrebljavali, pretežno za pakete i umjesto stolnjaka. Plavi pakpapir će postati najtraženiji artikal u danima

kada se rat nadvio nad Jugoslaviju. Bilo je strogo naredenje da se svi prozori zastru plavim pakpapirom kako bi se grad zaštitio od neprijateljske avijacije. Dabogme, porodična kuća Ušćuplije, najbogatijeg Jevrejina u Bosni i Hercegovini, blistala je u punom sjaju brojnih lusterata kad je, odmah po ulasku njemačkih okupacionih trupa, u tu kuću smješten Gestapo. Još dugo će taj plavi pakpapir zadržati svoju funkciju.

Prugasti smeđi pakpapir upotrebljavali smo mi, djeca, i pozajmna biblioteka „Minerve“, čiji je vlasnik bio onkl³ Albert. Njime smo uvijali sveske i knjige, i može se reći da je djelovao ne samo uredno nego i elegantno.

*
* *

Sjedio sam kraj prozora nalakćen na tvrdi jastuk mindera presvučenog bijelom navlakom sa čipkama, dok su okna prozora bila išarana gustim ledenim cvjetovima. Pri dnu se uhvatila debela ledena kora; napolju je vladao jak mraz, a duboki snijeg je zatumljivao zvukove. Bilo je tiho te stravične noći, koja je tminom i ledom, koji je sve okivao, prikrivala jezive zločine progona.

Nisam čuo pisak lokomotive ni potmulo kloparanje željezničkih točkova, no oni su jasno odzvanjali u mojoj glavi, i sve sam vidio očima slijepca koji razaznaje nepostojeće zvukove: ne zato što ih nema, nego zbog toga što neko pokušava da ih priguši, prikrije.

Te su noći odveli u koncentracioni logor našu mamu, koju smo nježno voljeli, našu nonu, koju smo poštovali i kod koje smo uvijek nalazili utočište. Albertić se ni za čas nije htio odvajati od njih od trenutka kad su Nijemci ušli u Sarajevo.

Stravična, podmukla noć januara 1942. godine, kada su u transportima vodili travničke Jevreje u Đakovo, Gradišku i Jasenovac. Niko se iz ove tradiciji vjerne čaršije nije našao da pokuša spriječiti taj zločin, da protestuje, da moli, da sakrije, da zaštititi!

---

³onkl (ladino) – čika, stric, ujak, teča.

Sve se ruši u nepovrat. Ovo je beznađe kraja, svirepi konac čaršijskog morala vezirskog grada Travnik, u kome su ljudi svih vjera živjeli jedni pored drugih, možda u potajnoj netrpeljivosti, u međusobnoj zavisti, ali nikada spremni na zločin, na obeščaćenje, na uništenje.

Je li to sudbina, kismet, na koji smo osuđeni svojim rođenjem, a možda i davno prije? U porodici se volimo svi kao ljudi koji pripadaju jedni drugima. Kao ljudi, mi smo potomci sjajne prošlosti Sefarda i Mavara iz srednjovjekovne Španije, koje su okrutna Izabela i njen suprug, španski kralj a njen rob, protjerali. ..

Oni, Sefardi i Mavari, proglašeni krvnim neprijateljima jezuitske inkvizicije hrišćanske Španije, protjerani su iz te zemlje sunca, terasa i visećih vrtova; uništena je poljoprivreda Mavara i Sefarda, njihova filozofija, matematika i medicina, njihova kultura i civilizacija, njihova tolerancija i ljubav prema svim ljudima svijeta.

Zar je moguće da je hrišćanstvo, koje je proisteklo iz judaizma, ispoljilo toliku sebičnost, takvu isključivost da uništi, spali i protjera sve što nije bilo u duhu i slovu hrišćanske dogme?! Zar je moguće da će nekada cvjetajuća islamska filozofija i misticizam Orijenta – koji su od samog početka isprepleteni i prožeti učenjem i običajima jevrejskih plemena, a kasnije i sudbina zajedničkog izгона iz Španije – završiti u mržnji njihovih potomaka? Zar će bosanski Sefardi biti prepušteni da ih ustaške legije i „handžardivizija“ iskorijene? Zar će progonima i svirepim pogubljenjima biti zatrt jevrejski narod koji je razasut po svijetu?!

Mi, djeca, nismo razumijevali ništa. Znali smo, bolje reći, osjećali da se zbiva nešto strašno, nešto čemu mi nismo dorasli i što ne razumijemo, ali što će odlučivati o sudbini svih nas.

Ni tetka Sinjora neće imati materijalnu moć ni moralnu snagu vjere i otpora da promijeni pravac te sudbine, da zaštiti našu porodicu od sudbine koja nam je bila određena: ta sudbina je – uništenje!

Nikad mi niko nije znao reći šta je bilo sa tetkom Sinjorom.

No ja u tami pogroma jasno vidim našu tetka Sinjoru kako mirno, iako izgubljeno, luta ulicama Sarajeva.

Nona je već prešla kod nas u Travnik. Onkl Jako je otišao u njemačko zarobljeništvo, tetka Mazala i onkl Leon su se prebacili u Mostar, onkl Moric, tetka Hana sa Leončetom i Floricom uspjeli su se probiti do Talijana, koji su štitili Jevreje od pljačke i pogroma. Onkl Albert je u Splitu sa porodicom.

Tetka Sinjora nije htjela nikuda.

Ustaške glavešine su ušle u nonin stan u Salomovoj palati: sve su prisvojili, bez prava prigovora. Srebrni hanuka⁴ – svećnjak zadržali su kao ukras, a Mezuza⁵ – tanki svijetak Tore⁶, u drvenom zaštitnom omotu, koji se pričvršćuje na dovrtak ulaznih vrata da čuva kuću od nesreće – taj simbolični čuvar mira otkinut je i bačen u smeće. I jednostavni pamučni talet tetke Sinjore, kojim je pokrivala glavu kada se molila Svevišnjem, i njene tefilin⁷, kožne kaiše sa mističnim znakom, na čelu, koje je izuzetno rijetko upotrebljavala samo poneka sefardska žena, bacili su na smetlišće kao besmislene i bezvrijedne drangulije. Izbacili su i tetku Sinjoru na ulicu. U jednostavnoj sivoj haljini i crnim cipelama sa niskim potpeticama, koje su se zakopčavale špangom na dugme. Nije imala ništa, kao što u cijelom životu nikad ništa nije čuvala za sebe.

Sada više nema njene porodice, i ona je na neshvatljivo brz i surov način, odjednom, ostala potpuno sama, suvišna i nepotrebna: bez porodice.

---

⁴Hanuka (hebr.) – osmodnevni jevrejski praznik koji pada u decembru u znak sjećanja na ponovno posvećenje jerusalimskog hrama koji je oskrnavio Antiohus od Sirije.

⁵Mezuza (hebr.) – dio svetosti sa molitvom na pergamentu uložen u metalnu drvenu ili porcelansku cijev.

⁶Tora (hebr.) – Stari zavjet, pisan rukom na koži ili pergamentu.

⁷tefilin (hebr.) – dvije četvrtaste kožne kocke u kojima se čuvaju odlomci Tore. Ove kocke imaju produžetke. Jedna kocka se stavlja na čelo, druga na lijevu ruku, a kožni produžetak se uvije oko lijeve ruke i prsta, što simbolizuje oslobođenje Jevreja od egipatskog ropstva.

Gdje su sada njeni brojni prijatelji i poštovaoci? Gdje su u ovome sudbonosnom času njeni prosjaci, Muslimani, katolici i pravoslavni, sa kojima je na jedan nenametljiv ljudski način prijateljevala i izdašno ih pomagala? Zar nema nikoga u ovom njenom Sarajevu da je prihvati, da je nahrani i smjesti u čisti bijeli krevet?

Svi šute i samo iza zavjesa posmatraju ovaj svirepi pogrom.

Ustaše su stezale obruč oko sićušne, jednostavne žene koja je spavala snom pravednika ispod luka Kozje ćuprije. I prije nego što će se zatvoriti krug oko tetke Sinjore, sletio je anđeo Gabrijel, uzeo je u naručje i oni su odletjeli u nebo.

Njen Svevišnji poslao je svog vjernog anđela da ode po svoju sestru-pravednicu i da je, kao sveca, čistu, spokojnu u svojoj vjeri i u svom čovjekoljublju, odvede gore na nebo.

I sada je tamo. Posmatra nas i želi da živimo kao ljudi, zaštićeni od zla i spremni da činimo nešto dobro. Amen!

*
* *

– Da li je „Minerva” izdavačka kuća? – pitao bih s poštovanjem onkl-Alberta kad sam iz te biblioteke posuđivao knjigu.

– Još nije, ali, ako bog da, biće – odgovorio je on. Bilo mu je drago što čitam beletristiku. Strogo je naredio bibliotekarki:

– On ima pravo na besplatno pozajmljivanje knjiga. Nemojte mu naplaćivati!

Mada je onkl Albert bio daleko od nas, kao *irmanu*⁸ porodice, bilo mi je prijatno što brine za našu familiju, koja je ipak bila na rubu samostalne egzistencije.

Pogled mi je odlutao prema brojnim stalažama koje su seza-
le do plafona. Do njih se tetka Sinjora penjala po drvenim lotrama,
koje je vješto i sa lakoćom prebacivala od police do police.

---

⁸irmanu (ladino) – najstariji stric ili muškarac u porodici, pater familias, domaćin.

Tu su raznovrsne sveske, glat – bez linija, kockaste za matematiku, one sa uskim i širokim linijama za prvi razred osnovne škole, pa sveske sa uzdužnim kockicama za knjigovodstvo i trgovačke akademije, sveske za domaće zadatke i za pismene radnje iz srpskohrvatskog jezika.

Meni su prirasle za srce patent-sveske sa luksuznim crnim tvrdim koricama, u koje su se ubacivali kockasti listovi sa izbušenim rupicama na mjestima gdje klamerice, koje se rastavljaju, primaju nove uloške listova.

– Ova sveska ti može poslužiti za više predmeta – upozoravala me je tetka Sinjora kad me opremala za studije u Beogradu. – Uz ovu patent-svesku imaš tri-četiri uloška papira, za razne predmete.

Okrutni drugi svjetski rat, koji je donio i genocid Jevreja, uništio je gotovo sve. Ipak, ova sveska sa kojom sam krenuo na studije u Beograd ostala je sačuvana na tavanskom skloništu u Smailkadićevoj kući u Travniku i sada se nalazi u brižljivo spremljenoj arhivi koju Rudić drži u svojoj sobi zajedno sa džepnim satom Lonikinog tate Jakoba a da ni sam nije svjestan duge i tužne istorije ovih predmeta u našoj sefardskoj porodici u Sarajevu.

Knjižara „Globus“ bila je izvrsno snabdjevena materijalom za tehničko crtanje i umjetničko oblikovanje. Tu su šelhameri raznih dimenzija i debljina, blokovi, crtači papir za gimnazijalce, milimetarska hartija i blokovi za tehničare. Do njih je pribor: šestari, trouglovi, tehnikeri, rajsfederi, tuševi, crni, bijeli, žuti, sepijaremiš. Slijede mastila, pelikan sa velikim uhom, leonardi, titentod.

Da, titentod! U prevodu: smrt mastilu! Postaće to neophodan tehnički rekvizit pri falsifikovanju ličnih iskaznica, Ausweisa⁹, propusnica, dozvola *Esercito italiano*¹⁰, radničkih knjižica, a možda i pasoša za Italiju! i Švajcarsku, o kojim sam uvijek malo znao.

---

⁹Ausweis (njem.) – dozvola.

¹⁰Esercito italiano (ital.) – italijanska vojska.

Za autentične pošiljke i poslovne knjige tetka Sinjora je imala žigove izrađene u bakru i mesingu, službeni tanki kanap u trobojci, sivi i bijeli koji je bio u službenoj upotrebi ministarstva finansija.

Na mene kao dječaka poseban utisak su ostavile mašine za numeraciju stranica. One su služile za službeno verifikovanje stranica u knjizi za prodaju karata, u poreskim i drugim zvaničnim knjigama. One su imale strogo kontrolisan broj stranica u svakoj od mnogih sveski koje je tetka Sinjora morala podastrijeti kontroli organa ministarstva finansija. I ona sama je respektovala državnu inspekciju i, kao i svi Sefardi, izbjegavala svaki sukob sa državnim organima.

Tetka Sinjora je u svojoj knjižari prodavala još jednu interesantnu spravu: mašinu za paginiranje. I danas, kada mi u banci takvom mašinom numerišu čekove, sjetim se knjižare „Globus“ i tetke Sinjore kako brzo i vješto numeriše stranice poslovnih knjiga, a ja ubacujem male kvadratiće posušala da se štamparska boja sa mašine ne bi razlila. Uz nju obavezno ide štamparska boja, crna, plava ili crvena. I ove numerisane knjige, tvrdo ukoričene, ovjeravalo je ministarstvo finansija.

Poslovni i otmjeni ljudi Sarajeva kupovali su pečate kod tetke Sinjore. Postojao je bogat izbor žigova, od običnih do raskošno izvedenih u metalu ili slonovači. Preporučivala bi im gravera koji će po njihovoj želji ugravirati inicijale na žig.

Školske knjige, udžbenike, rječnike stranih jezika koji su se izučavali u gimnaziji i drugim srednjim školama, tetka Sinjora je nabavljala pred jesenji upis u školu. Tih desetak dana mala knjižara je ličila na košnicu, i tada bi joj uvijek neko pomagao u radnji.

Pred knjižarom je radila privremena đačka berza udžbenika, i tu je vrilo kao u košnici. Đaci su prodavali i zamjenjivali udžbenike i u njima su se mogle naći zabilješke, mišljenja, šale i anegdote nekoliko generacija đaka – onoliko koliko je udžbenik promijenio vlasnika.

Knjižara „Globus“ imala je neko specifično mjesto među dosta brojnim sarajevskim knjižarama i papirnicama. Osim pet onkl-
Albertovih, bile su ugledne knjižare Simona Katana u Aleksandro-
voj ulici kod Katedrale, Leon Fincija preko puta hotel „Centrala“, pa
knjižara Jakše Kušana, Kašikovića, antikvarnica Menahema Pape,
Studničke u Štrosmajerovoj. U ovom odabranom knjižarskom svi-
jetu Sarajeva tetka Sinjora je uživala posebnu reputaciju sposobne,
vješte i, prije svega, poštene osobe koja se izvrsno razumijevala u
svoj posao.

– Ovuda, gospodine profesore – provodila je tetka Sinjora
svoga gosta. – Bila mi je posebna čast i molim vas da opet svratite.
S vama je prijatno i korisno razgovarati.

Ispratila bi gosta do vrata, koja bi on otvorio, ne dozvoljava-
jući joj da ga ona služi, rukovao bi se s njom i izišao iz knjižare. Tet-
ka Sinjora bi stavila listu u knjigu narudžbi. Vidjela bi me u ćošku
i rekla mirnim glasom:

– Žaki, vrijeme je da zatvorimo dućan.

Ja sam donosio drvene kapke koje je ona vješto ubacivala u
žlijeb. Preko kapka je prebacivala pljosnatu metalnu štangu. Do-
dao bih joj katance i ključeve spoljnih vrata.

– A sada kući i slušaj mamu.

9.

– Lju'm ruke! – odjekivali su dječji glasići nadmećući se. Sve
četvoro držali smo se za ruke – Braco, Albertić, Leonče i na kraju,
ja, ulazeći kod tetke Sinjore u knjižaru „Globus“.

– Zdravo, djeco – odgovorila bi tetka Sinjora. – Šta ima novo?
Što ste došli?

– Pozdravila te mama i rekla da te pitamo kako si – govorili
smo uglas, svi zajedno, brzo i isprekidano. Tetka Sinjora je odmah
znala u kom grmu leži zec.

– Recite da sam dobro i da i ja pozdravljam Rozu i Hanu. Evo, djeco – govorila je pružajući svakom od nas po dvodinarku. – Hajdete u slastičarnicu na kolače i hvala što ste došli da me vidite.

Ta gomilica dječurlije izašla je iz dućana isto onako bučno kao što je i ušla.

Iza prvog ćoška javila bi se nedoumica:

– Idemo na baklavu u „Šar planinu“!

– Hajdemo na tikve u pekaru!

– Djeco, haj'mo u kino!

Očito, za sve nema dovoljno para. Onda je Leonče jednostavno rekao:

– Idemo kod onkl-Leona u „Merkur“. Rečeno-učinjeno. Leonče je bio najmlađi od sve djece ako se ne računa njegova sestra Florica, koja je bila žensko pa, prema tome, nije dolazila u obzir za druženje.

U knjižaru „Merkur“ prvi je ušao Leonče, jer je njega onkl-Leon najviše volio. To važi za cijelu našu porodicu, uključujući i nas djecu. Nismo osjećali ni trunak ljubomore prema njemu, jer je bio pravi drug, sve je dijelio s nama i nikad ništa nije zadržavao samo za sebe. Mislim da je takav ostao sve do danas.

Poslije „Merkura“ otišli smo u „Progres“, kod onkl-Jake. Svuda je bila ista priča i svi su znali u kom grmu leži zec. Sada smo imali pune džepove para i mogli smo da idemo kuda nas volja. Sve smo pare dali Braci. On je najsitariji i najjači od svih nas. Kad sva trojica navalimo na njega, on nas k'o piliće povalja na zemlju.

Pred sam mrak, poslije prve bioskopske predstave „Indijanci dolaze“, muška družina se vraća kući.

Tu je tetka Hana sa Floricom i tetka Mazala, došle su u posjetu našoj mami. I Buki je tu. Kad je on kod kuće, mi smo mirni. Pozvao je Bracu kažiprstom:

– Dođi 'vamo! – Nešto mu je rekao pokazujući baštu. Obojica su iskočila kroz prozor memli sobe u baštu. Nas trojica smo krenuli za njima.

- Ostanite vi tamo – naredio je Buki. Znatiželjno smo gledali, ali ništa nismo vidjeli.

- Dovedite Floricu, ali ne kroz prozor!

Njih dvojica su nas dočekala na ulazu u baštu.

- Florice, sada ćemo probati da iskopamo koje jaje. Možda su neka već narasla – rekao joj je Buki i pružio joj dječju lopaticu i kanticu. Mi smo stali u čudu, a onda je krenula čitava mala procesija za Floricom, koja je vriskala od radosti kad bi „iskopala“ jaje, dok ju je Buki vješto navodio na mjesta gdje ih je koji čas ranije sa Bracom „posadio“.

Trebalo je da prođe još dosta godina dok Florica nije shvatila da jaja ne rastu iz zemlje.

Došla je i tetka Sinjora jer joj je Buki nešto bio potreban. Svi su se smijali, oni u gostinskoj, a mi u našoj memli sobi. Bila je to velika složna sefardska porodica.

Uvijek sam se pitao kakva je to vrsta pobožnosti kod tetke Sinjore. Čudnovato je kako to malo, krhko tijelo, ta uvijek glatko začušljana kosa, te jednostavne sive i tamne haljine, to lice na koje nikada nije došla krema, puder, a pogotovu ruž – kako cijela njena pojava odiše sugestivnošću i ljudskom privlačnošću.

Za sefardsku ženu, i ne samo za sefardsku, tetka Sinjora je bila veoma obrazovana i načitana žena. Završila je trgovačku školu, perfektno govorila njemački i španski, zapravo ladino. Imala je ispisan trgovački rukopis, odlično je pisala goticom, a poznavala je i hebrejsko i raši pismo. Govorila je čistim srpskohrvatskim jezikom, bez onog tipično mostarskog naglaska koji je imao onkl Leon, i redovno nas je ispravljala kad smo upotrebljavali turcizme ili riječi sarajevske jalije.

Pobožnost tetke Sinjore izbijala je iz nje same, čineći osnov njene duševne harmonije, skromnosti, privrženosti i pomirenosti sa sudbinom koju određuje Bog. Duboko poštovanje prema Sve-mogućem nije imalo ničeg zajedničkog sa njegovom personifikacijom.

Gledao sam je, istina u rijetkim prilikama, kako se molila Bogu. Glava joj je pokrivena *talaetom*¹¹, što nije običaj kod sefardskih žena u hramu. Za vrijeme molitve one su imale kosu, *tukadu*¹², a moderne žene šešir. Govorile su molitve napamet, ne razumijevajući hebrejske riječi, čavrljale i naginjale se preko ženske galerije i mušebaka dolje u hram, gdje su bili muškarci.

Tetka Sinjora ne samo da je razumijevala riječi molitve na hebrejskom nego je i duboko shvatala njihov smisao.

- Jevrejske molitve su istorija; istorija jevrejskog naroda i Prirode - govorila je tetka Sdnjora.

Osjećao sam da je kod nje naš Bog, *Adonaj eloenu*¹³, u isto vrijeme Svevišnji, Priroda i jevrejski Narod.

- Šta je *hamišoši*¹⁴ - *Hamiša Asar Tubišvat*¹⁵? To je praznik prvog voća na kraju zime, u rano proljeće - objašnjavala je ona. - Toga dana na stolu su naranče, smokve, rogaoui, limun, jabuke, banane, ananas, mandarine, leblebije, orasi, lješnici, kikiriki, suve grožđice, šljive, datule. Zahvaljujemo Gospodu na ovim plodovima zemlje koje je podario jevrejskom narodu. I citamo molitvu *Šehijanu*¹⁶ „... *vekije-manu*¹⁷ .. *La zeman aze*¹⁸.

Prevodila nam je svaku riječ, a meni su ostale u sjeoanju samo dvije, koje znače „... u to vrijeme”.

---

¹¹talaet (bebr.) - molitveni šal.

¹²tukadu (ladino) - ženski prekrivač za glavu, traka od brokata koja se ovija oko glave i koja je čiodama pričvršćena za svilenu ili somotnu kapicu.

¹³Adonaj eloenu (hebr.) - Gospode naš.

¹⁴hamišoši (hebr.) - praznik voća.

¹⁵Hamiša Asar Tubišvat (hebr.) - Nova godina drveća.

¹⁶Šehijanu (hebr.) - molitva za prvo voće, povrće, za novo odijelo, za sve ono što je prvo i novo.

¹⁷Vekijemanu (hebr.) - nastavak molitve Šehijanu.

¹⁸La zeman aze (hebr.) - nastavak molitve Šehijanu.

– Takav je *Lag boamer*¹⁹, Dan proljeća, Lag hakacir, Dan žetve, *Šavuot*²⁰, dan kada se živi u vinogradarskim kolibama, *Roš hašana*,²¹ Nova godina Prirode. Jeste li razumjeli?

Živo smo odobravali klimajući glavom, mada bismo najradije iščiljeli skočivši kroz prozor u baštu.

– Tu su zatim praznici iz istorije jevrejskog naroda od prije tri-četiri hiljade godina. – Tetka Sinjora bi se zanjela pričajući, a mi je nipošto ne bismo prekidali.

– *Pesah*,²² praznik oslobođenja iz egipatskog ropstva, *Purim*,²³ blagdan spasenja jevrejskog naroda od progona u Persiju, *Hanuka*,²⁴ pobjeda makavejskog ustanka protiv Rimskog carstva.

– A kada se posti?

– To je *Jom kipur*,²⁵ dan žalosti i opraštanja, želje da ljudi vjeruju u Boga i da budu dobri. Desi li se da vi jedete i pijete vodu toga dana?

Zanijekali smo i znali da nam tetka Sinjora nikad ne bi oprostila ako bismo subotom okrenuli šalter ili zapalili vatru u našoj peći. Imali smo jednu komšinicu Muslimanku, koja je znala sve se-

---

¹⁹Lag boamer (hebr.) – Trideset treći dan, dan žalosti, od prvog do drugog razaranja jerusalimskog hrama. Na taj dan čuveni rabin Šimon ben Johaj je umro i on je preporučio da se Jevreji na taj dan vesele. Toga dana je dozvoljeno vjenčavanje, podrezivanje kose, a nakon toga se nastavlja žalost od Pesaha do Šavuota.

²⁰Šavuot (hebr.) – praznik donošenja Deset božijih zapovijesti, koje zapisao Mojsije na Sinaju.

²¹Roš hašana (hebr.) – Nova godina Prirode.

²²Pesah (hebr.) – praznik izbavljenja iz ropstva u Egiptu.

²³Purim (hebr.) – svetkovina povodom izbavljenja Jevreja iz persijskog ropstva i kažnjavanja krvnika Amana, visokog činovnika na dvoru Persije.

²⁴Hanuka (hebr.) – svetkovina povodom obnove hrama u Jerusaliimu u doba Hasmanejaca i Makabejaca. Hram je bio osvjetljen osam dana jednom slučajno prolišenom kanticom ulja.

²⁵Jom kipur (hebr.) – najveći praznik, praznik pomirenja, oprosta duga i pokajanja; veliki jevrejski post traje cijeli dan.

fardske običaje i zabrane i sama vjerovali u njih. Dolazila bi u petak naveče, u subotu ujutro i predveče da naloži vatru, doda ćumur i drva, da upali i ugasi svjetlo, da kupi hljeb ili kajmak u špeceraju kod Engla. Subotom nismo išli u školu od osam do deset, kada je trebalo da budemo u hramu.

Mi, djeca, najviše smo voljeli Purim; to je bio jedini praznik za koji smo se spremali. Djeca su organizovala male družine, maskirali su se u Amana, Ester, Mordehaja, robove i plemiće. Često su se naši prijatelji iz mahale, ulice ili bašte maskirali s nama, a mi smo ih učili toj istoriji onako kako smo je čuli od odraslih. Te dvije noći su sva vrata bila otvorena, i mi smo pjevali, recitovali i glumili po Bjelavama, Logavinoj, Hajduk-Veljkovoj, Čadordžinoj, Piruši, Potoklinici, Aleksandrovoj, Ferhadiji i Marindvoru. Cijelo Sarajevo je znalo za ovaj praznik i zvali su ga Purimske poklade.

Ono što su za nas djecu noću maškare, to je danju *kurtižikju*.²⁶ Velika avlija, u čijem centru je Stari hram i koja je prilikom dolaska Jevreja u Bosnu prije četiri stotine godina određena kao mahala za Jehudije, pretvara se tokom dva purimska dana u nevideni vašar. Nema na svijetu ništa zanimljivije za djecu od *kurtižikju*. Možda samo u nekoj zabitaj varošici Španije još uvijek postoji takav *kurtižikju*.

*Purim, Purim lanu,
Pesah, Pesah in la manu!*²⁷ –

pjevaju djeca pripremajući se za Pesah, jedan od najvećih praznika oslobođenja starih Jevreja iz ropstva.

Tetka Sinjora je pratila sve pripreme, uglavnom preko Bukija. Maske, pjesme, recitacije, trošenje para u *kurtižikju* – sve je pod njenim posrednim uticajem. Buki je direktno uticao i uzimao

---

²⁶*kurtižikju* (ladino) – dvorište, avlija, centar stanovanja, zabave, igre, sastajanja.

²⁷Purim, Purim... (ladino) – čim Purim mine, o Pesahu treba da se brine.

odgovarajući procenat. Ostatak novca smo brižljivo čuvali za kupovinu poklona mami za rođendan, koji je padao na Pesah, i za skautsko logorovanje na ljeto.

Svi volimo tetku Sinjoru: ona je za nas oličenje pravičnosti i siguran oslonac u svim nevoljama.

Još uvijek ne shvatamo život, živimo od danas do sutra, izbjegavajući kazne i uživajući u malim dječjim prevarama i podvalama.

– Dođite sutra da vam grbavi Kajon, krojač kod Katedrale, uzme mjeru i napravi odijelo: dolazi Pesah!

Tetka Sinjora bira štof kod Böhma, i ja se divim plavom vunenom materijalu koji se prelijeva u zeleno. Nikad ni prije ni poslije nisam vidio takav štof, a može biti da je to jedna od nestvarnih euforija kad dječak iz kratkih odjednom pređe u duge pantalone.

Buki odlazi u Palestinu. Dobio je *certifikat*²⁸ engleske mandatne uprave i sada ga tetka Sinjora, čiji je on ljubimac, sprema za ovaj daleki i opasni put.

Poslije pedesetak godina poznao sam kod njega u *kibucu*²⁹ „Šaar Haamakim” onaj smeđi kućni kaput koji je šila Ernica po kroju koji je odabrala tetka Sinjora.

Da li se ikad išta dešavalo u našoj porodici a da tetka Sinjora nije aktivno, ili češće – bez primjetnog uticaja, odlučivala o tome?!

Volimo je jer u njoj nema ni trunke sebičnosti, jer tako iskreno voli svoju najstariju sestru Rozu, našu majku, i nas, Bukija, Bracu, Žakija i Albertića; Buki kao najstariji uživa posebno poštovanje u sefardskim porodicama.

Njena sestra Hana ima Leončeta i Floricu i ona se takođe brine za njih: takva je naša tetka Sinjora!

---

²⁸certifikat (engl.) – potvrda, svjedočanstvo.

²⁹kibuc (hebr.) – naselje

Svakog petka odlazio sam u knjižaru „Globus“ kraj Pravoslavne crkve i tetka Sinjora me je upozoravala:

– Danas popodne doći će prosjaci. Svima bez razlike treba dati milostinju. Nemoj nikoga da odbiješ! U ovom lončiću su krunice. Podaj svakome po jednu ko dođe u dućan po milostinju. Ne odbij nikoga jer to je grijeh! – onda bi mi pokazala drugi lončić. – U ovom lončiću su polići. To je za prosjake koji mene poznaju. Podaj im da ne zažale! To je od mene! A u ovom lončiću su pare za prosjake koji ništa ne govore nego samo blagosiljaju dobrotvora. Oni prime milostinju i ne zahvaljuju se! To su oni koji imaju ljudsko dostojanstvo, koji se ne ponižavaju, ne mole i ostaju vječno ljudski zahvalni. Nemoj ih iznevjeriti, jer riječ je o vjeri u ljude, u porodicu, u ljubav i ljudsko dostojanstvo.

Tako nas je učila tetka Sinjora!

III

10.

– Gospođice, koliko imate godina?

– Šesnaest!

– A, bismo li se mogli naći na korzu?

– E ... To već morate da pitate moju mamu.

Ne sluteći ništa, Lonica odjednom osjeti kako je neko snažno vuče za uvo i ona vrisnu.

– A, koliko vi imate godina, gospođice?! – Rudi je stajao više njene glave u pozi strogog sudije. – Hoćeš da te kažem mami, pa da dobiješ papučom po glavi? – sada se već šalio. – Kada ljudi čuju da Sarina ima kćerku od šesnaest godina, svi će pomisliti da je stara, a to ti ona ne bi oprosilila.

Rudi se pravio ljut, a Lonica se umiljavala oko njega, a to nijedan braco ne bi mogao izdržati: oboje su se smijali. Rudi je obećao da će izručiti Dadu što pronosi lažne vijesti.

– A, možda i nije dobro čuo!

Tako su „štokovci” međusobno prepričavali ovu zgodu. Bili su to sve sinovi bogatih roditelja, koji su se udružili u klub „Štok”. Zajedno su skitali po kafanama, lumpovali po Kiseljaku, natovareni svi u jednog forda, obilazili Rožiku i Skenderiju u fijakerima,

išli na izlete, tukli se sa svakim ko bi pokušao da ih vrijeđa, igrali bilijar i karte.

Samo je Iso bio sin siromašnih roditelja, uvijek zadužen da u gradu obavi neki posao za kuću, jer su stanovali na Stupu.

– Moram danas popraviti sat i odnijeti horoza kod *šoheta*³⁰ da ga zakolje – govorio je Iso, stavljajući pijetla u zadnju klupu, a sat u školsku tašnu.

Gromoglasan smijeh se prolomio u razredu kada je oroz počeo usred časa da kukuriče, a sat u tašni da zvoni. Da ne bi profesor zaplijenio i oroza i sat, Iso se morao sam prijaviti. A onda su ga štokovci – koji su sve to izveli potpuno nenadano – izvlačili i molili profesora da ga ne kazni.

– On se sam brine za cijelu porodicu. Roditelji su mu bolesni – lagali su oni.

Djevojke iz Ženske gimnazije trčale su za vrijeme velikog odmora u dvorište i na ćupriju Drveniju da se s mladićima iz Prve muške gimnazije i Trgovačke akademije sretnu, očijukaju. Njihov direktor Brakus je izdao strogo pismeno naređenje da učenice ne smiju prelaziti preko Miljacke u prostor između Oficirskog doma i muških škola. Zato su preko Miljacke letjele đlačke kape sa tvrdim, sjajnim štitom i ženske beretke sa zlatnim rimskim brojevima koji su označavali razred. Burnim pljeskom, galamom i veseljem praćena je svaka kapa i beretka koja bi pala u Miljacku.

Brakus je samo izuzetno pozivao tate u direkciju gimnazije. Više je volio da upozorava majke na nestašluke i prekršaje njihovih kćeri. Ovoga puta nije zvao Sarinu, nego Jakoba. To mu je kao usput saopštila Lonica.

- Rekao je direktor Brakus da dođeš kod njega.
- Ja ... Zašto?

---

³⁰šohet (hebrejski) – mesar, kasapin.

– Pojma nemam. Zvao je još neke roditelje, pa je pozvao i tebe. – Lonica je gledala nervozno u stranu, strpala šaku suvih smokava u džep i izletjela iz dućana.

Tako je njen tata morao obući crno odijelo, tvrdu uštirkanu kragnu, žirardi-šešir i sa nemirom u srcu spustiti se niz Hajduk-Veljkovu pa pored Katedrale i Oficirskog doma, preko Drvenije do Ženske gimnazije.

Brakus je bio strah i trepet za učenice, ali prema njihovim mamama i tatama ophodio se veoma učtivo, može se reći, ljubavno, pa i srdačno.

– Vaša djevojčica je postala suviše nestašna, gospodine Mustafija. Juče je cijelo prije podne dijelila „kiki” bombone u razredu. Profesori tumače, a djeca naglas žvaću bombone. Odvratno – ljutnu se Brakus. – Kazniću je ukorom direktora zbog ometanja nastave.

Lonicin tata je zbunjeno prebirao prstima po okviru svog žirardi-šešira, izvinjavao se za nepristojnost svoje kćerke i obećao da će je on kazniti umjesto direktora gimnazije.

Brakus ga je na kraju prijateljski potapšao po ramenu i onako kroz zube promrmljao:

– Svi mi previše mazimo naše kćerke.

Jakob nije znao kako da istuče svoju kćerkicu, koja već izjavljuje da ima šesnaest godina. Bila je zgodna, umiljata buca i odmah je sjela tati u krilo kada se sav zbunjen vratio kući.

– Joj, tata, kako možeš tako izmišljati? Nisam ja dijelila „kiki” bombone, nego „bronhi”, da djeca ne kašlju.

Dabome, Sarina nije smjela ništa znati i Jakob joj je već nešto smundao o Savjetu roditelja, koji se osniva pri školi.

– Ti se, Jakobe, nemoj toga primati; ti imaš dućan. Ja ne mogu svaki čas silaziti dolje da te zamjenjujem.

Spremala se, obukla pelc-mantil, cipele na štikle i krenula „Kod Sabe”, luksuzne kafane i poslastičarnice u centru Aleksandrove ulice. Tu su kćerke trgovačkog i činovničkog svijeta, u društvu

svojih mamica, stasavale za udaju: sjedeći iza velikih izloga da ih svi mogu vidjeti u novoj toaleti, u novom šeširu, za velikim okruglim mermernim stolovima uz „Ajs-kafe“.

Građanska pristojnost nalaže da se ne ostane duže od jednog sata u izlogu „Kod Sabe“, u protivnom bi se mogao postići suprotan efekat.

– Moram da svratim kod „Rubičeka“ – rekla je Sarina, prikopčala srebrnu lisicu, koja je upravo bila moderna te sezone, i krenula.

Tekstilna radnja „Rubiček“ sa materijalima iz Češke bila je prava „meka“ sarajevskih gospođa, pogotovu onih koje su imale odrasle kćeri. Sarina se polako pela uz Trumbićevu ulicu. Znala je da tu ne može ostati manje od jednog sata. Bilo je tu mnogo privlačne robe: sjajni svileni damast, laneni stolnjaci sa zagasitim vezanim cvjetovima, šuštava svila, krep-žoržet, krep-maroket, providne „kajzer“ čarape, kombinei i mideri, lagani engleski štofovi za jesenje haljine, češki somot, ljubičasti pliš, zavjese sa čipkama, prvoklasna češka posteljina, škotski tvid za muške sakoe. Tvid je vjerovatno bio jedina stvar za muškarce. Sve ostalo je bilo namijenjeno ženama i njihovim mladim kćerima, koje će za koju godinu biti nevjeste.

Tako se povećavala Lonicina oprema za udaju: njen garderobier je sve više ličio na malu tekstilnu radnju koja je po mnogo čemu ličila na svoj veliki uzor – magacin.

11.

Došlo je ljetno ferije, dva mjeseca raspusta! Istina, direktor Brakus je putem zvanične školske knjige, koju je podvornik važno nosio iz razreda u razred, objelodanio propis da učenice i preko školskog raspusta moraju da nose beretke sa oznakom razreda.

– Neka me uhvati bez beretke u Zavidovićima – razdragano je klikkala Lonica, bacajući sveske i knjige u Miljacku. Rijekom su plovile čitanke, istorije, geografije, sveske za domaće zadaće, bilježnice, uski rječnici za latinski, francuski i njemački...

– Danas je Miljacka najpametnija rijeka na svijetu – komentarisali su prolaznici, naginjući se preko masivne kamene ograde sa koje su letjeli svi ti papiri i knjige.

Đaci su se opustili, školska zdanja su prazna i zatvorena, parkovi puni mladih parova koji su se pobrinuli da nijedna sijalica na „Olimpu“ u gradskom parku ne ostane čitava.

Kako se približavao Vidovdan, počeo se nemir uvlačiti u srca đaka. Toga su se dana dijelila svjedočanstva u gimnazijama i karte – bijele, zelene, plave, ružičaste i crvene – učenicima osnovnih škola. Prozori Državne štamparije na Obali bili su načičkani učenicima. Tarifa je bila deset dinara za obavještenje kako si prošao u školi. Slovoslagar je primao novac jednom, a cedulju sa podacima dodavao drugom rukom. Otišao bi u unutrašnjost štamparije da pogleda godišnji izvještaj o uspjehu učenika, koji se tu štampao i vraćajući se saopštavao rezultate. Tako se Vidovdanska proslava pretvarala u ceremoniju bez osnovnog sadržaja, jer su svi već znali svoje ocjene. Onda nastupi mir, praznina, spokojstvo za sredovječne građane i trgovce. Bez svojih učenika, grad je tih i prazan.

Sarina je pristala da ta tri dana ostane u dućanu kako bi Jakob mogao odvesti Lonicu kod none u Zavidoviće.

Dabome, išli su prvom klasom sa sjedištima presvučenim crvenim plišem i bijelim čipkama na naslonima. Čim je lokomotiva uskotračne željeznice zapištala i uz trzaj pokrenula kompoziciju, Jakob je izvukao stolić, prostro salvetu i poređao pečenu kokoš, travnički sir, mladi luk, pitikijas³¹ sa žutim premazom od jaja i bocu osvježavajućeg pića sinalka sa patent-zapušačem.

---

³¹Pitikijas (ladino) – lepinja na sefardski način, sa premazom od žumanjka.

Teško dašćući, voz je prilazio Zavidovićima, kojima su dominirale pilane, dimnjaci, brda pilotine i uredno složeni stokovi daske. Sve je mirisalo na smolu četinarskog drveta dopremljenog sa daleke Romanije, Zvijezde, Tajana.

– Ovo su sve nekad bile kosanice Lovrenovića. Krajem prošlog vijeka došli su inženjeri iz Beča i Pešte, obilazili, mjerili, računali, a onda sve uzeli pod zakup. Nisu kupili zemlju. Plaćali su, a i sad plaćaju, zakup svakog mjeseca, daju fasung i drugo – objašnjavao je Jakob ono što je kao dječak slušao od starijih. Lonica ništa nije razumjela, ali se pravila da je interesuje kako ne bi uvrijedila oca. Mislila je samo na to ko će ih dočekati na stanici.

Na stanici, zakrčenoj vagonima i krcatim balvanima, svi su ih čekali: nona Rahela, Sultana, Čukulina, Monika. Oko njih su trčkerali Slavica, Rafica, Masuli, dok je Blankica nastojala da ih smiri.

– Tata, stigli su Beograđani – iznenadila se Lonica radosno.

U dvorištu dvospratne kuće s onu stranu pruge, sa baštom koja se spuštala sve do obale Bosne, koja je hućala kroz vrbake, bio je pravi raj za djecu. Kafana sa stolovima zastrtim šarenim stoljnjacima na kocke, Dizdar i Čaruga, koji su pekli ćevapčiće, kobasice i pinđuviše, a onda svirači. Lonica je upala u ovo carstvo slobode bosanske provincije u kojoj su se Jevreji srodili sa domaćim življem i govorili čisto i tvrdo; ni u zabavi se nisu odvajali u posebne krugove: pili su, lumpovali, trgovali i ženili se. Sefardi su mahom dolazili iz Žepča i Sarajeva, dok su Aškenazi došli sa austrougarskim firmama iz svih krajeva prostranog Carstva, iz Češke, Austrije, Mađarske, Galicije, Rumunije.

Ta mladež je provodila dane na kupanju zajedno sa dječacima i djevojčicama radnika iz pilane i činovnika iz direkcije. Bojažljiva zagledanja, skriven stisak ruke, praskav dječji smijeh, zagnjurivanje u virove rijeke ... Došli bi u dvorište gladni, preplanuli, srećni na dječji način, bez nadzora mama i tata, koji se uvijek za nešto brinu i sekiraju. Striko Monika je prihvatio djecu, sastavljao stolove za koji-

ma bd se ona vrpeljila, čekajući da Dizdar poone donositi ćevapčiče, ražnjiće, pljeskavice ...

Sva djeca su se grabila oko none. Ona je bila poznata babica u cijelom kraju. Poradala je žene inženjera i bila rado primana u sve kuće između Kamenice, Zavidovića i Žepča. Njena je ordinacija bila mala polumračna sobica puna kesa s ljekovitim travama, uredno poređanih po stalažama. Ni na jednoj kesi ništa nije pisalo, nona je bila nepismena, ali se nikada nije prevarila ni u računu ni u travama. Nosila je na glavi tukadu optočen niskom sitnih zlatnih dukata, koji su joj davali izgled dostojanstva, što se slagalo sa njenom starošću.

– Nona, al' ti je, bre, stradala Blankica!

– Rafica, šta pričaš – uznemirila se nona..

– Što ju je, bre, udesio Pavle za vrbicu!

– Kako, šta se desilo?

– Sve ju je grlio i ljubio u vrbaku kraj Krivaje. Ja sam ih video. Nema ti više od nje ništa – kliktao je bezazlenim dječjim smijehom.

– Ne pričaj svašta, gehota je! Sjedi ovdje i čitaj noni – pružila bi mu novine, koje su bile pune senzacionalističkih vijesti.

“Grbavac ubio ženu.”

– Čitaj noni, čitaj! Zašto je taj *marmačon*³² ubio svoju ženu?

Rafica je čitao, dodavao, izmišljao, fantazirao i u svojoj dječjoj fantaziji svi su događaji dobijali čudovišne razmjere, pa ni oni ni nona nisu znali šta je istina a šta fantazija. Govorio je čistim ekavskim dijalektom, često žargonom beogradske ulice, premda je čitao „Bosansku poštu”, novine koje su izlazile u Sarajevu.

– Šta je to, Rafice, frajer? Piše li tako? – pitala je nona.

---

³²marmačon – gundavac.

- Zar, bre, ne znaš, nona? Pa to ti je degen koji nosi široke mornarske pantalone, zlatni lančić oko vrata kao žensko, a, more, nema ni prebijene kinte u džepu.

- Kakve kinte?

- Nona, pa vi, bre, u Zavidovićima živite u unutrašnjosti. Dođi kod nas u prestonicu pa da te Rafica vodi na Kališ u Zoo i da te tata vodi u Skadarliju.

Nona je klimala glavom, Rafica je iscrpio maštu, bacio novine i odletio u dječje društvo.

Sprema se veliko iznenađenje. Dva fijakera stoje pred kućom. Jedan za odrasle, drugi za djecu. Ide se na izlet u Kiseljak. Tamo se okreće jagnje, iz kafane se nose ćevapčići, ražnjići, pljeskavice, što je Dizdar jutros rano spremio za izlet. Nona je ispekla veliki pastel³³ i zelenikija,³⁴ a tetka Rahela – koja je, kao i uvijek, glavni organizator i veliki radnik – pripremila je piće za odrasle, domaću rakiju i slavonsko vino, sinalko i kraher za djecu. Svi su pili kiselu vodu sa izvora u Kiseljaku, više kao lijek za urednu probavu (tako su govorili stariji) nego za osvježanje. Komad leda zavijen u čistu vreću bilo je ispod sjedišta fijakera.

Prvo se popela u fijaker nona u novom tukadu. Pridržavao ju je Jakob, koji je sa svojom violinom naročito došao iz Sarajeva. Sarinu nije uspio nagovoriti. Za nju su Zavidovići ipak bili provincija. Ona je išla u Beograd, svojoj porodici, odakle bi se vraćala sa stotinu smiješnih stvari, počev od praška za kihanje do vještačkog govna od kaučuka koje bi podmetnula neprimjetno na Jakobovu stolicu.

Za nonom bi u fijaker ušla Sultana, ljepotica kakve nema ni u Sarajevu. Vitka kao jela, s haljinom pripijenom uz tijelo, guste crne

---

³³pastel – pita pripremljena na sefardski način. Pastel sa mesom: jedna jufka na dnu, u sredini isjeckano meso, malo goveđe juhe sa lukom i pokriveno drugom jufkom. Obje jufke su deblje, zamiješene od bijelog brašna uz malo ulja, na rubovima modelirano valovito, kažiprstom i palcem.

³⁴zelenikija – pita istog oblika kao pastel. Između jufki je smjesa od slatkog kajmaka, jaja i slatkog sira, uz malo mlijeka.

kose, koju je ponekad puštala niz ramena, bijelog tena i dubokih tamnih očiju, koje su tanke obrve i duge trepavice još više isticale. Sultana nije nikada ništa radila, i to je bilo nepisano pravilo u ovoj sefardskoj kući. Svi su je služili, bez zavisti zbog njenih povlastica u kući. Dugi nježni prsti, narukvice i prstenje krasili su ove divne ruke predodređene za nerad. I nona je bila posebno pažljiva prema njoj. Sulitana je, kao i sve ljepotice, bila nesretna. Voljela se sa mladićem druge vjere i na kraju se udala za Frimeta, visokog činovnika u Firmi, koji ju je obožavao. Takva je sudbina lijepih žena, posebno onih španske krvi, koje u sebi nose uzavreli žar sefardskih i maurskih porodica na raskršću vjera i kultura.

Mladi kukuruzi i prve lubenice značili su da se ljeto prtibližava kraju. Još samo jedan izlet na Tajan, i sa ljetnim ferijama je gotovo.

Zapravo, taj izlet im je predložila Flora Ozmo, kada su u njejoj trafici kupovali cigarete za striku Čuču.

– Tamo vam je divno – kazala je Flora, sestra slikara Danijela Ozme. – Sutra ili prekosutra proći će ovuda generalni direktor, gospodin Bedenić. Ostavila sam za njega specijalni holandski duvan.

Direktor je odobrio poseban vagon za djecu, mladiće i djevojke ili one koji će to uskoro biti. S njima je išao Milan, sin generalnog, i Poši, mlađi sin doktora Banda. Njihovi očevi su bih prvi ljudi Zavidovića.

Gospodin Bedenić, generalni direktor „Šip A.D”, stanovao je sa porodicom u specijalnoj kući koju je izgradila ova moćna firma za inženjera jer on odgovara za ogromne šumske masive od Skelana i Kusača na Romaniji preko Tajana, Kamenice do Teslića i Maglaja, zajedno sa svim pilanama, fabrikama, šumskom željeznicom, radničkim kolonijama. Za sve je on odgovarao akcionarima u Beču, Pešti, Beogradu, Zagrebu, Sarajevu.

Kuća, izgrađena od balvana impregniranih u Tesliću, bila je prostrana jednokatnica sa balkonima i doksatima. Rađena je u tirolskoim stilu sa svim drvenim ukrasima spoljne arhitekture,

smještena u divnom, njegovanom parku. Ova zgrada, park, ograde, cvijeće bili su u punom skladu sa njenim stanovnicima.

Gospodin Bedenić, ugledan privrednik iz Zagreba, jedan od onih Jevreja koji su se potpuno prilagodili purgerskoj kulturi Zagreba, djelovao je otmjeno, solidno u sivom odijelu od škotskog tvida, u džemperu od kašmira, sa lulom u ustima. Govorio je tiho, odmjereno, kao čovjek kome se ne prigovara. Važio je za veoma sposobnog industrijalca, brižnog oca porodice, direktora pažljivog prema svojim radnicima. Njegov stariji sin Milan bio je gimnazijalac u Sarajevu, odličan đak i sušta slika svoga oca.

Poši, mlađi sin doktora Banda, plavokosi ljepotan nordijskog tipa, odmah se prilagodio djeci koja su dječiji vagon proglasili svojom državom. Otac mu je bio jedan od najboljih ljekara, koga je firma dugo vremena tražila. Krupan austrijski Jevrej, u crnom odijelu sa krutom kragnom i zlatnim satom preko prsluka, izazivao je već svojom pojavom poštovanje. Stanovali su u kući sličnoj onoj u kojoj je živjela porodica Bedenić. I oni su imali dva sina, od kojih je stariji išao u isti razred sa Milanom.

Duboke, polumračne šume Tajana, miris smole četinara, kao nebo plavo gorsko jezero, tupi udarci cepina što zahvata balvane na šumskoj manipulaciji, oštro široko sječivo tesarskih sjekira koje u vještim rukama bljesnu tik uz nogu tesara, bosanski konji ugojeni od zobi u teškoj mesinganoj opremi što se sjaji na kožnom remenju. Zvonki udarci po klanfama koji odjekuju na ovoj šumskoj čistini – sve će to ostati urezano u sjećanje na te godine kada djetinjstvo prelazi u djevojaštvo, ljubav u brige, pa potom u neizvjesnost godina koje dolaze.

Te iste nedjelje Jakob je došao po svoju Lonicu. Već stasala u djevojku, suncem opaljena lica i izbljedjele plave kose – spremajući se na korzo – Lonica vragolastim smicalicama dodaje svoju notu dogodovštinama pričajući Sarini šta se sve dešavalo.

Dolaze drukčije godine!

12.

Jakob, Lonicin tata, samo što nije bankrotirao. Nešto se desilo, Lonica nije znala šta, ali je neko u porodici posudio pare, nije uspio u poslu i, izgleda, povukao Jakoba. Lonica nije ništa razumijevala, pred njom nisu ništa govorili.

Kao i uvijek u sefardskim porodicama, ovo su trebali da riješe muškarci ne opterećujući ženskinje onim što one ne mogu riješiti.

Rudi se naglo uozbiljio. Prestao je da karta. Lumperajke su smanjene. Njegovo je lice poprimilo neke ozbiljne crte, ali je polako nestajalo ono bljedilo od neprospavanih noći, kafanskog dima i kartaške nervoze. Rješavao je stvari brzo li energično. Otvorio je novi dućan u Predimaretu, nakrcao ga luksuznom robom, razvijao trgovačke veze sa Beogradom, Zagrebom, Novim Sadom. Promet je brzo rastao i sve je na neki način ponovo živnulo.

Jakob je bio ponosan na svoga sina ne ispoljavajući ničim svoja osjećanja. Sarina je smatrala da je prirodno što je njen stariji sin za kratko vrijeme nadoknadio sve. Ona nije ni u čemu oskudijevala i nije dozvolila da se išta remeti u kući, u porodici, u navikama i običajima. Lonica više nije morala pronalaziti novac koji je Sarina ostavljala između posteljine i rublja i davati ga Rudiju. Sada je on njoj davao obilno, i ona ga je trošila sa svojim prijateljicama i Rašelom, posebno.

Rudi i Rašela su već dugo bili zaljubljeni. Lonica je bila njihov vjerni kurir, prenosila je poruke i zapečaćena pisma. Prirodnom bistrinom, umiljatošću i zdravim humorom koji je izvirao iz njene vesele prirode, Lonica je savlađivala nevidljive prepreke ljubomore, natjecanja i prismotre starijih članova obiju porodica. Stanovali su blizu i Lonica bi svaki čas skoknula do Danonovih da vidi Rašelu, da se zeza s njenom braćom, da čavrlja sa Rašelinom mamom, a naročito tatom, koji je bio duhovit i učen čovjek.

– Što si ti došla? – skoro ljutito je rekao Rudi. – Ja sam Rašeli zakazao sastanak i ti si joj samo prenijela. Nisam tebe zvao!

– Pa, nisam ja ni došla da se sastanem s tobom. Ja sam došla sa Rašelom.

– Dobro, u redu! Sad možeš ići.

– Idem, što si se prepao mene? – umiljavala se Lonica priprijetujući se uz Rašelu.

Onda bi Rašela rekla nekoliko bezveznih rečenica. Sve troje bi se nasmijali i krenuli u slastičarnu kod Sigite.

U kinu „Imperijal“ igra veliki ljubavni film „Samrtno proljeće“. Već je bilo nekoliko samoubistava inspirisanih ovim strasnim ljubavnim romanom Zilahija. Sada je stigao film, čije je prikazivanje bilo prekidano grčevitim plačem i jecajima Sarajki. Pred kinom je neviđena gužva.

Rudi je ranije nego obično zatvorio dućan da bi stigao pravovremeno na večernju predstavu.

– Rezervisao sam karte, ali kako ću se probiti do blagajne?

Rašela ga je pogledala ne trepnuvši. – Ako ne vidimo sada film, vidjećemo ga kad bude repriza.

Rudi ju je zabezeknuto pogledao. Htio je da pukne od muke, a onda su se odjednom sve troje nasmijali. Dabome, Lonica se, kao i obično, prilijepila uz njih, i oni je nisu mogli otjerati; Rašela to nije ni željela.

Dok je Rudi kroz gužvu stigao do blagajne, rezervisane karte su već bile ustupljene drugome.

– Idemo kod „Amerikanca“ na ćevapčiče – tobože ležerno kaže Rudi.

– Pa, jesam li ti rekla da ćemo gledati reprizu?

Rudi ništa nije odgovorio. Samo je stiskao donju usnu. Reprize nije bilo!

Izgleda da je Rudi razgovarao s tatom: u pitanju je bilo vjenčanje sa Rašelom. Sarina je odmah rekla „Da“ ...

– ... Ako moj stariji sin želi da se vjenča, onda to mora biti *al kal grandi*,³⁵ u novom raskošnom sefardskom hramu u prisustvu nadrabina Morica Levija – rekla je ona.

Za Rudija je to bilo previše. Odlučno je bio protiv. – Vjenčaćemo se građanskim brakom u Subotici. Meni parade ne trebaju.

Tako je u porodici zategnutost trajala nekoliko dana, a okončana je kompromisom: vjenčanje će se obaviti u sefardskom hramu u maloj sali bez velikog ceremonijala.

Momačko veče su pripremili Rudijevi prijatelji. Lonicu su odmah izbacili, jer je bilo nezamislivo da jedna cura prisustvuje momačkoj večeri.

– Ali Rudi je moj braco. Ja sam mu jedina sestra i nisam ja za vas nikakva cura – ljutila se ona.

Oni su joj se smijali, zadirkivali je dok nije sva zajapurena izletjela napolje. Rašela se umiljavala oko svoje svekrve Sarine, češljala joj je kao oganj crvenu kosu i pravila punđu i kovrdže. Lonica je sjedila uz njih čavrljajući o toaletama.

Jakob je već davno bio došao iz radnje. Lonica mu je skinula cipele, a djevojka je donijela lavor tople vode i peškir, kojim je on pažljivo obrisao noge. Obuo je papuče i počeo čitati novine. Sarina je ljuštila jabuke i odjednom se nečeg sjetila. Zavijena u širok samotni šlafrok, odgegala je do spavaće sobe i donijela violinu.

– Jakobe, sviraj nam nešto. Oni se tamo vesele, a mi ništa! Nije šala: ženimo sina.

Jakob se digao. Onako visok, koščat, guste crne kose i kratko podrezanih brkova gotovo je ličio na mladića.

“Od danas te, draga,
više ljubiti neću ...”

Svirao je u visokim tonovima pritiskajući kažiprstom sve bliže kobilici, pjevajući ugodnim tenorom, poigravajući povremeno.

---

³⁵al kal grandi (ladino) – u velikom hramu.

– Eto, tako sviraju provincijalci – šalio se Jakob aludirajući na Sarininino sarajevsko porijeklo. Počelo je zadirkivanje, šale, a onda je Jakob sa uživanjem pričao o svom djetinjstvu u Žepču i u Zavidovićima.

Lonica je živo upijala svaku riječ sjećajući se svojih bezbrižnih ljetnih dana provedenih u Krivaji, Gostoviću i Tajanu.

13.

Počele su nove nedaće. Svi su već davno zaboravili svjetsku krizu, koja je prije šest-sedam godina potresala Sarajevo. Zanatlije, obučari, krojači, stolari i drugi brzo su propadali pred naletom „Bate“, „Tivara“, „Šipada“. Trgovci su propadali do bankrotstva i samoubistava, a oni koji su preživjeli radili su uz minimalan profit. Zima je stegla, pred Markalama su gorjele improvizovane peći od bačava sa koksom, koji je sjajio usijanom bjelinom. Seljaci nisu imali sijena, prodavali su drva, a ostavljali konja sa kojeg bi skinuli samar. Novaca nije bilo i stariji su zaključivali svoje jadikovke riječima: „Sarajevo za dinar, a dinara nema!“

Sarajlije su već bile zaboravile te mučne godine apatije nezaposlenosti, siromaštva iz koga se nije vido izlaz. Prošla je svjetska kriza, čiji su talasi sezali i do Sarajeva sa zakašnjenjem od dvije godine sa istim vremenskim pomakom: su se i povlačili. Ponovo su živnuli zanatlije prilagođavajući se sezonskim promjenama i modi brže od fabrikanata. Sitna trgovina je ponovo cvjetala. Korzo je bio pun mladih, ali je postalo vidljivo neko podvajanje. Za vrijeme muslimanskih praznika, Bajrama, Ramazana, formirao se poseban korzo na Obali, što nije uticalo na onaj pravi u Aleksandrovoj, jer se onaj na Obali sastojao uglavnom od djevojaka koje nisu smjele izlaziti iz svoje avlije, a pogotovu mahale.

U kafanama su sve češće izbijale tuče, uglavnom na bazi vjerske podijeljenosti. Na sportskim igralištima podjele su izbija-

le u vidu pritajene vjerske mržnje. Trgovačka konkurencija je sve više bila obojena netrpeljivošću, pritiskom, obračunima.

Nešto gadno valjalo se iz Njemačke kao tmast, olujni oblak. Omladina je, kao i ranije, išla u pozorište, u kino, na izlete, vodila ljubav i živjela bezbrižno ne mareći mnogo za ozbiljne teme, o kojima su razgovarali stariji duboko zabrinuti jer niko nije znao pravi odgovor na njihova pitanja.

Počeli su da stižu i prvi jevrejski emigranti iz Beča i Austrije, a nešto docnije i iz Češke. Antisemitska propaganda dobijala je sve širi zamah i sve organizovanije oblike. Žuta štampa, „Balkan” i „Svoj svome”, otvoreno su pozivali na bojkot jevrejskih radnji. Vjerska netrpeljivost prerasta u žestoke kafanske tuče, naročito u „Bagremu”, „Volgi”, „Šadrvanu”, te na fudbalskim utakmicama. U školama omladina se sve više dijeli na ljotićevce, frankovce i njihove pristalice. Školske vlasti se drže tobože neutralno, premda i u profesorskom kolegijumu vladaju iste podjele. Napredni profesori, omladinci i radnici, sve više su pod nadzorom i progonima policije. Objelodanjen je i prvi antisemitski zakon uperen protiv školovanja jevrejske djece. Njihov broj se ograničava na univerzitetima i gimnazijama ...

Na Dunavu, kod Kladova, stoji privezan brod sa izbjeglicama iz Estonije, Letonije, Litve, Finske; krenuo je prema Palestini, ali Engleska, Grčka, a možda i Turska, ne dozvoljavaju prolaz.

Privredni prosperitet raste. Ali on je, kako kažu jevrejski trgovci, na klimavim nogama. Para je sve više, a robe sve manje: svi prave zalihe. Trgovci gomilaju robu, porodice kupuju velike količine brašna, ulja, šećera, kafe. Novac je sve jeftiniji, a zlato i nakit sve skuplji.

Tija Gracija džangrizavo prebacuje svome mužu tiju Samuelu da joj ne kupuje dovoljno nakita, mada su joj prsti na obje ruke puni prstenja, mada je okićena narukvicama i lančićima. Sve je teže naći služavke *dišiplas*,³⁶ koje bi služile u jevrejskim kućama.

---

³⁶dišipla (ladino) – služavka.

Posebna agencija gospođe Fligel, u Aleksandrovoj ulici, pravda se da su sada seoske djevojke postale izbirljive, da ucjenjuju i za njih se više ne može garantovati.

Kada se Sarina požalila tiju Samuelu, koji ima kuće na Alifakovcu, Bjelavama i drugim mjestima, ponudio je da joj ustupi Rikicu. Sarina je poslala Rudija po nju. Svi su bili za večerom kad je Rudi doveo Rikicu. Bila je to mršava, tamnopuska djevojčica sa kovrdžavom, kao ugljen crnom kosom, krupnih očiju, slabo obučena. Rodom je iz Bitolja, a zna se da su bitoljski Sefardi puka sirotinja – nosači, hamali, sitne zanatlije bez dućana, sa mnogo djece i bukvalno na rubu egzistencije. Rikica di Bitol bila je jedno od takve djece, za koje se ne bi reklo da ima šesnaest godina. Bila je gotovo kržljava i govorila savršenim ladino jezikom. Svi su skočili da je posade za sto, a Lonica joj je napravila mjesto pored sebe. Rikica ih je gledala krupnim crnim očima, iznenađena neočekivanom pažnjom. Bila je vjerna kao robinja i puna nostalgije za svojom porodicom u Bitolju.

Lonica je stasala u pravu djevojku. Punačka, crvenih obraza, plave glatko začešljane kose, skladno građena, nosila se elegantno i bila svjesna svoje privlačnosti. Duhovita, vesela, uvijek spremna da pomogne drugima, bila je okružena ne samo porodicom, koja ju je bezgranično voljela, nego i prijateljicama, koje su cijenile njenu narav, iskrenost, druželjubivost bez trunke sebičnosti. Takva će ostati cijelog života.

Pojavile su se dvije nove stvari u njenom životu: ljubav i politika. Obje su na neki način bile isprepletene, i Lonica je u punoj naivnosti uletjela u ova nova osjećanja mladosti, života i pune odgovornosti.

Bila je to posljednja školska godina. Na ljeto je trebalo polagati veliku maturu, ali svima je škola potisnuta u drugi plan: i roditeljima i đacima i profesorima.

Hitler je stigao na granice Jugoslavije. Delirijum dvadeset-sedmomartovskog slobodarstva i riješenosti za borbu zamijenio je strah od rata.

Bio je Pesah kad su njemačke okupacione trupe ušle u Sarajevo. Dočekalo ih je Sarajevo okićeno crvenim zastavama sa kukastim krstovima.

14.

Sa potmulim treskom poklopac zemunice se naglo otvorio: vrisak, jauci, zapomaganje; zemlja i iverje su zasuli ranjenike koji su panično vrištali.

Oni gore su bijesno urlali:

– *Heraus! Heraus!*³⁷

Bela se prvi pribrao. Eksplozija bačene granate ugasila je obje lojanice koje su žmirkavom svjetlošću oskudno osvijetljavale zemunicu. Pod od grubo tesanih dasaka bio je klizav od krvi onih što su ležali odmah ispod otvora zemunice. Dim i smrad baruta ispunjavao je uzani podzemni prostor. Instinktivno se držao lijeve strane zemunice, gdje su uvijek ležale grube drvene ljestve. Teturajući, polako ih je digao i prislonio uz otvor načičkan cijevima njemačkih šmajsera. Tromo i nesigurno penjao se prečkama koje, za divno čudo, nisu bile polomljene.

Promolio je glavu kroz otvor zemunice, ugledao Nijemce koji su okruživali otvor sa strojnicama uperenim u njega. Popeo se, ispravio glavu i mirnim glasom na savršenom književnom njemačkom rekao:

– *Ich bin der Arzt! Dort sind die Kranken.*³⁸

S nevjericom, začuđeni i na izvjestan način posramljeni, vojnici su spustili oružje i okupili se oko Bele.

Uskoro se krug razmakao i jedan njemački oficir u zelenoj uniformi strogo je upitao Belu:

---

³⁷Heraus, heraus (njem.) – napolje, napolje!

³⁸Ich bin... (njem.) – Ja sam ljekar. Dolje su bolesnici.

– *Wer sind Sie? Ein partisanische Officier? Wo ist der Stabsquartier?*³⁹

Bela je mirno odgovarao na perfektnom njemačkom jeziku. Objasnio je da tu nema vojske ni vojnih jedinica, da je on ovdje ljekar sa dva bolničara, dvije medicinske sestre, od kojih jedna ima pjegavi tifus, i šesnaest ranjenika, od kojih su dvojica poginula od ubačene bombe.

– Tifus – ponovio je oficir prestravljeno i žurno otišao. Krug oko Bele se razrijedio. Uskoro se vratio. Bio je tiši i manje zapovjednički.

– *Glückliche Christtag, Herr Doktor!*⁴⁰

Pružio mu je kutiju cigareta. Objasnio je da prenosi naređenje svog komandanta. Svi ranjenici i bolnički personal ostaće u zemunici. Njihov intendant preuzima snabdijevanje zemunice ... „umjesto vašeg intendanta, koji vas je napustio i pokazao nam put do vaše podzemne baze“.

– Moj komandant očekuje lojalno ponašanje. Mi smo Wehrmacht!⁴¹

To znači da ne pripadaju Gestapou,⁴² da nisu specijalna jedinica ni kaznena ekspedicija. Oni su regularni Wehrmacht, koji ne ubija zarobljenike.

– Vi ste, Herr doktor, odgovorni za red u vašoj bazi. – Salutirao je odsječno, okrenuo se i otišao.

Bela je sjeo na oveći kamen blizu otvora. U zemunici je bio tajac. Nije bilo jaukanja ni plača. Tanak pramičak dima koji se nazirao dz otvora zemunice još uvijek je svjedočio o eksploziji handgranate, koja je raznijela dvojicu ranjenika.

---

³⁹Wei sind Sie (njem.) – Ko ste vi? Partizanski oficiri? Gdje je štab?

⁴⁰Glückliche... (njem.) – Srećan Božić, gosp. doktore!

⁴¹Wehrmacht (njem.) – njemačka vojska za vrijeme nacizma.

⁴²Gestapo (njem.) – tajna policija za vrijeme nacizma.

Ošamućen nenadanim razvojem događaja, doktor Bela Kon, poznati zagrebački liječnik, nespretno je silazio niz merdevine. Ispričao je šta se desilo. Svi su ga netremice slušali.

– Izgleda da je Božić. Oni su se ulogorili. Vjerovatno će ovdje ostati dva-tri dana. – Zapalio je cigaretu i mirno rekao:

– Ko hoće može bježati! Ja ne mogu, jer me je komesar zadužio za zemunicu.

Kakva naivnost! Taj isti komesar je pobjegao sa vojskom, a doktoru i bolničarkama naredio da zdravi idu pod zemlju. Pali su u ruke neprijatelju i niko neće da bježi. Ovi sa nosila ne mogu. Dva-tri lakša ranjenika boje se da u šumi ne nalete na Švabe.

– Bomba, hoćeš li bježati? Lonica je spremno odgovorila:

– Ne mogu ostaviti Mirjanu u ovakvom stanju. Imala je visoku temperaturu i povremeno buncala. Tifus se ubrzano razvija, ali još nije u kriznoj fazi.

Noć je protekla mirno. Ujutro se ispostavilo da je bolničarka Vera pobjegla. Nijemci su dopremili dva četvrtasta aluminijska kazana. U jednom je bio vruć kakao, u drugom čaj zaslađen saharinom. Tri korpe buhtli posute šećerom u prahu i jedna velika četvrtasta tepsija puna Küchen.⁴³ Božić je za sve, za gospodare i zarobljenike.

Ranjenike su izveli napolje. Došao je fotograf, debeo, ćelav Švabo bubuljičavog lica. Dugo je namještao nosila kako bi što više ranjenika stalo u objektiv njegovog aparata. Svakom je dao buhtlu u jednu i šolju s kakaom u drugu ruku. Niko nije smio zagristi dok on ne naredi. Dugo je nešto baratao podešavajući optiku. Onda je pala komanda „Essen!”⁴⁴ i svi su počeli jesti. Aparat je škljocao i škljocao dok je fotograf nekim smiješnim koracima poskakivao tražeći uvijek novi, odgovarajući ugao. Njemačke novine objaviće

---

⁴³Küchen (njemački) – kolači.

⁴⁴„Essen!” (njemački) – „Jedite!”

slike sa fronta, gdje humani pobjednici na dan Hristovog rođenja njeguju zarobljene partizanske bandite.

15.

Gestapo i ustaše! Gospodari zločina i njihovi izvršioi. Nema Božića, nema buhtli, niko nije toliko licemjerman da glumi humanost. Ovo je kuća zločina, u njoj vlada surovo nasilje, inkviziciona mučenja, bol do smrti i sama smrt.

Kada su čuli da Mirjana ima tifus, jednostavno su ih strpali u boksove zatvorskih nužnika. Odavde su ih izvodili na ispitivanje i više ih nisu vraćali. Lonica i Mirjana su se dogovorile da uzmu imena svojih prijateljica iz škole: Vera Perić iz Sarajeva i Mira Dragić iz Mostara. Bolničar iz susjednog pregratka nužnika učio ih je kako teku riječi Očenaša. Mira je imala visoku temperaturu, osula se crvenim pjegama po truhu i teško je pamtila riječi.

Otkako ih je Wehrmacht predao Gestapou, nisu ništa jeli. Nisu ih tukli. Ustaše, čim bi čuli da je tu tifus, žurno su zaključavali vrata i udaljavali se.

Lonica je, u pratnji dvojice ustaša, uvedena u veliku svijetlu sobu. Vani je provijevao snijeg. Za stolom je sjedio crnomanjast njemački oficir u zategnutoj crnoj uniformi: Gestapo! Iz sobe su izvodili doktora Belu Kona, krvave glave. Dvojica ustaša su ga uzela ispod pazuha, već naučenim profesionalnim pokretima.

Lonica se sama sebi čudila: nije osjećala nikakav strah i znala je da se nalazi licem u lice sa svojim zakletim neprijateljem.

Oficir je polako digao glavu sa svojih spisa. Imao je tanke crne brkove i nježne činovničke ruke.

– Wie heisst du? 'Sie sind eine partisanische Kranken-schwester, nicht war?!'⁴⁵

---

⁴⁵Wie heisst du... (njem.) – Kako se ti zoveš? Vi ste partizanska bolničarka, zar ne?

Prodorno je gledao u tu nježnu, malu djevojku plave kose, u pantalonama. Pogled mu se zadržao na njenim bujnim grudima, a onda ga je skrenuo u stranu.

Lonica je šutjela, sa izrazom čovjeka koji ništa ne razumije i koji ne zna šta se događa.

Oficir je takođe šutio odmjeravajući efekat svog pitanja. Prodornim pogledom posmatrao je tu djevojku, koja nije ličila na seljanku. Tajac. Lonici je izgledao dug kao vječnost. Gledala ga je otvoreno u oči.

– Gospođice – odlučio je da prekine tišinu. – Zar je moguće da vi ne znate njemački jezik? – Govorio je čistim srpskohrvatskim jezikom. – Kako se zovete i odakle ste?

Lonica je bila zaprepaštena ovim obrtom.

Folksdojčer, pomislila je u jednom trenu. Odgovorila je mirnim glasom:

– Ja sam Vera Perić, sa Ilidže kod Sarajeva. Mi imamo imanje na pola puta do Vrela Bosne.

– Odakle vi u partizanima? I to u Lici, daleko od Sarajeva i Ilidže?!

– Gospodine, mene su mobilisali partizani kada su prolazili kroz Sarajevsko polje. Ja vam ništa ne znam. Moji su roditelji pobjegli od kuće. Oni su naišli i povelili me sa sobom. Ja nisam htjela, ali oni nisu pitali.

– Sind Sie eine Judin?⁴⁶

Lonica je šutjela, pravila se da ne razumije šta je pita. Bila je svjesna da se sada vodi borba na život i smrt. Šutjela je gledajući ga upitno.

– Da vi niste Jevrejka? – upitao ju je, ni sam ne vjerujući nekako u to.

---

⁴⁶Sind Sie ... (njem.) – Jeste li vi Jevrejka?

– Šta je to? – ogласi se Lonica začuđenim glasom. Počela je da vjeruje u sretan završetak.

– Dođite ovamo! – naredio je oštrim glasom. – Objasnite mi na ovoj karti odakle ste vi sa Ilidže dospjeli čak ovamo u Trnovac, u Šamaricu.

Uzeo ju je ispod pazuha dodirujući nježno njene bujne dojke i priveo je geografskoj karti koja je visila na zidu. Lonica je mirno, ne opirući se, prišla karti.

– Gdje se mi nalazimo? – pitala je naivnim glasom. Gestapovski oficir joj je pokazao.

– A, molim vas, gdje je Ilidža? – Oficir ju je upitno pogledao i razmakom između palca i malog prsta označio ogromnu razdaljinu između Ilidže i Like.

– Odakle vi ovdje?! Objasnite gdje su vaši štabovi. Odakle vi u Lici? Zašto ste ostali sa ranjenim partizanima? Zašto niste bježali?

Lonica je polako govorila.

– Gospodine, vi me puno pitate. Ja vam ne mogu odgovoriti na sve. Bila sam kod kuće kada su oni naišli. Rekli su da pođem s njima. Bila sam sama i oni su me povelili. Ja se nisam opirala. Išla sam kuda su me oni vodili.

– Jeste li vi skojevka, ili član Partije? – upitao je oficir, ni sam ne vjerujući u pozitivan odgovor.

– Gospodine, – odgovorila je Lonica naivno – ne znam šta me pitate. Ja sam se pokoravala naređenjima. Kako su me vodili, tako sam se kretala. Ja ne znam ništa. Nisu mi ništa govorili o štabovima, ja ne znam kome sam pripadala i ko su oni što su mi naređivali. Naredili su mi da spasemo ranjenike i tako smo dospjeli ovdje. Sve ostalo vi znate.

Djelovala je neposredno, iskreno, i folksdojčerski oficir Gestapoa je polako uviđao da od ove nježne, polugradske plave djevojke iz okoline Sarajeva ne može izvući mnogo više.

Ipak, odlučio je da upotrijebi posljednji adut.

– Gospođice, pažljivo sam vas slušao. A sada ćemo da provjerimo. Nazvaćemo sarajevski kotar kako bismo provjerili vaše generalije. Nemojte misliti da ćete se tako lako izvući. – Okrenuo je ručicu telefona. Lonica je znala da u uslovima ratnog meteža neće dobiti Sarajevo, a još manje Ilidžu.

Bila je mirna. Bez uzbuđenja je čekala svoju dalju sudbinu.

Ne gledajući je više, oficir je okretao ručicu, nešto govorio, zatim opet zvao centralu. Onda je ustao i izišao.

Vladao je tajac. Lonica je stajala uza zid leđima okrenuta geografskoj karti. Ušla su dvojica ustaša, stali tako da se našla između njih i izveli iz kancelarije. Otključali su vrata zatvorskog nužnika i ubacili je unutra. Strah od tifusa bio je jači od njihove mržnje. Žurno su zaključavali vrata. Čuo se bat njihovih cokula po kamenom podu.

Mira je spavala nemirnim snom tifusne groznice, ne znajući šta se oko nje događa.

Gospođa Gros je malim nožićem sa sedfastim koricama pažljivo gulila jabuku. Bila je razrezana na četvoro i svaki čas je pružala oguljenu četvrtinu djevojci od nekih šesnaest-sedamnaest godina.

– Mirjana, jedi! Trebaće ti vitamini.

Vera i Mira su iz svog ugla širom otvorenih očiju pratile svaki pokret djevojke koja je nevoljno žvakala jabuku.

Mira se teškom mukom osloni na laktove i sa suzama u očima prošapta:

– Vera, daj mi jabuku!

Lonica se okrenu zbunjena Mirjaninom odsutnošću koja se sve više primjećivala. Obrazi su joj bili zažareni od visoke temperature.

– Miro, znaš da nemamo jabuka.

– Što si dala onoj ženi? Vidiš da me zove po imenu da mi oguli jabuku. Iđi joj!

– Ti nisi Mirjana. Ti si Mira iz Mostara.

– Iđi jabuku!

Lonica se polako progurala do gospođe Gros. Zamolila je jabuku za svoju prijateljicu.

– Vi ste partizanke? – upitala je sa simpatijom. – Je li tvoja prijateljica Židovka, *nicht war?*⁴⁷ – obratila se Beli, koga je vrlo dobro poznavala iz Zagreba.

Bela je samo slegao ramenima.

– Ona ima upalu pluća – rekla je Lonica izbjegavajući odgovor. – Moli vas jednu jabuku.

Gospođa Gros izvadi iz cekera veliku crvenu jabuku i pruži je Lonici.

– Nosi joj! I neka Bog da da ozdravi i smiluje se svima nama! – dodala je.

Noć se spuštala. Niko ništa nije znao, ni kuda ide taj vlak, ni kuda ih vode. Tupa ravnodušnost je vladala u ovom stiješnjem vagonu.

Vrijeme je teklo sporo. Stajali su negdje, zatim opet krenuli, pa opet stajali, i svi su bili izgubili osjećaj za vrijeme. Snijeg je sve gušće padao. Polumrtvim snom spavali su ljudi, žene, djeca, kojima je bila određena smrt kao sudbina. Voze ih iz cijele Evrope u logore smrti, gdje će ih umoriti otrovnim gasom, a zatim spaliti u krematoriju. O tome niko na svijetu neće ništa znati; neće biti nikakvih tragova, a zločinci će tvrditi da ti ljudi nikada nisu ni postojali. Zato svoj zločin obavljaju na odabranom mjestu i uništavaju sve tragove. Zar žrtve mogu i slutiti o svojoj kobnoj sudbini koja je namijenjena čitavom jevrejskom narodu? To je kraj, amen!

Osjetila se neka užurbanost. Voz je stajao, ali niko nije na to obraćao pažnju. Onda je malo krenuo naprijed pa opet stao. Čuli su

---

⁴⁷nicht war? (njem.) – zar ne?

se povici, komande. Opet je kompozicija krenula ujednačeno lagano naprijed. Očito je prešla na neki drugi kolosijek. Tek je svanjivalo. Bilo je izuzetno hladno, upravo studeno. Zatočeniци, jer to Više nisu bili ni zarobljenici, ni ranjenici, ni bolničarke, ni ljudi uopšte, pomjerali su se i budili nemirnim pokretima ne shvatajući šta se dešava.

Voz je usporio, i prije nego će stati, počela su sa treskom da se otključavaju i otvaraju vrata vagona.

– *Heraus, los, los!*⁴⁸ – urlali su glasom od koga se ledi krv. Vojnici u kacigama, sa uperenim šmajserima i psima koji su bijesno lajali i otimali se zadržavani kožnim remenjem svojih gospodara.

Nalazili su se na vratima pakla.

Razdvojili su muškarce od žena onako kako radnici u klaonicama razdvajaju životinje. Mira i Vera su se grčevito držali zajedno i onda kada su ih svukli dogola i ugurali u bazen za dezinfekciju. Bila je ciča zima, voda je hila hladna i izmoreni organizmi su reagovali drhtanjem, koje se nije moglo zaustaviti. Još uvijek nisu znali gdje se nalaze, šta se dešava i da li tu ostaju.

Na *Apelu*⁴⁹ su ih postrojili gole, naredili da uđu u barake i da nigdje ne izlaze. Dobiće toplu večeru. Rana zimska noć je prekrila ovaj jezivi prostor na koji su sakupljeni ljudi da bi ovdje bili ugušeni i spaljeni.

– *Sie sind Vera?*⁵⁰

Vera se iznenađeno okrenula. Pred njom je stajao omanji čovjek u prugastom zatočeničkom odijelu. Na glavi je imao istu takvu kapu. Na desnoj ruci je nosio neku crvenu oznaku, nešto kao crveni trougao bez treće strane. Tek docnije Vera će naučiti da zatočeničnik nema svoga imena nego samo broj, da na desnom rukavu nosi oznaku nacije. Crveni *Winkel*⁵¹ je označavao političke neprijatelje.

---

⁴⁸Heraus, los, los! (njem.) – Napolje, brže, brže!

⁴⁹Apel (njem.) – Zborna mjesto.

⁵⁰Sie sind Vera? (njem.) – Vi ste Vera?

⁵¹Winkel (njem.) – oznaka.

Ponovio je pitanje, lagano dotakavši Lonicino rame. Mira ju je čvrsto držala za ruku i grozničavo šaputala:

– Ne govori s njim! On je agent. – Vera ga je gledala razrogačenih očiju, ni sama ne znajući šta da radi.

– *Ich bin Otto Rechnizer*.⁵² – Objasnio joj je da je on predsjednik ilegalnog komiteta i da traži partizanskog doktora Belu Kona, koji je s njima transportovan.

– *Wichtig! Er wird ersickt in Gaskamer!*⁵³ – uvjeravao ju je glasom u kome se osjećao snažan prizvuk molbe. Izgledao je dobroćudno i Vera se odlučila da govori:

– *Wo sind wir?*⁵⁴ – pitala ga je tihim glasom.

– *Sie sind in Konzlager Buchenwald*⁵⁵ – objasnio je on, dodavši da je tu već gotovo deset godina. U početku je to bio logor za njemačke komuniste. Tako je i on dospio ovamo.

Lonici je najednom nešto slinulo kroz glavu.

– A otkud znate moje ime?

– *Sie sind Vera Perik?*⁵⁶ – glas r je izgovorio grleno kao i svi rođeni Nijemci.

– *Ich arbeite in Kanzlei*.⁵⁷ Dobili su, kako kaže, spisak zarobljenih partizana. Tako je saznao njeno ime. Kod imena dr Bele Kona stoji *sofort ersticken*⁵⁸, to jest da se odmah uguši gasom. Moli je da opiše kako izgleda Bela jer je ilegalni komitet odlučio da ga spasi. Ponovo joj je blago dodirnuo rukom rame. Mira je šutjela, samo joj je grčevito stiskala ruku. Nije tačno čula šta su govorili, ali

---

⁵²Ich bin Otto Rechnizer (njem.) – Ja sam Oto Rehnicer.

⁵³Wichtig! Er wird... (njem.) – Hitno. Biće poslat u gasnu komoru!

⁵⁴Wo sind wir? (njem.) – Gdje smo?

⁵⁵Sie sind in... (njem.) – Vi ste u koncentracionom logoru Buchenwald.

⁵⁶Sie sind ... (njem.) – Vi ste Vera Perić?

⁵⁷Ich arbeite... (njem.) – Ja radim u kancelariji.

⁵⁸sofort ersticken (njem.) – odmah ugušiti!

se primirila. Valjda je osjećala njegovo prijateljsko držanje. Vera je tihim glasom opisala kako izgleda Bela. Na kraju je dodala:

– Na čelu još ima krastu od rane koju je dobio kad su ga tukli na „N” trgu u Zagrebu. Poznaćete ga.

– Vi ste spasili svoga doktora – rekao joj je stranac zahvalnim glasom. – Ja se bar tako nadam – dodao je.

Baraka se zagrijala od nabijenih ljudskih tijela, koja su stegnala, drhtala, vriskala u snu. Svi su spavali teškim snom, punim košmara i more, ali i olakšanja kome se predaje ljudsko tijelo op-hrvano umorom.

Neko ju je probudio laganim drmanjem za rame. Držao je bateriju, čije je svjetlo djelimično prikrio dlanom.

– *Vera, komm her!*⁵⁹ – uzeo ju je za ruku i poveo je. Lonica, još uvijek bunovna, išla je poslušno. Povremeno je zastajao i ona za njim. Oči su joj se privikle na mrak i počela je da razaznaje okolinu. Ušli su u jednu baraku; njen pratilac je nastojao da rukom i tijelom zakloni svjetlost koja je izlazila kroz otvorena vrata. Unutra su bili neki fascikli, police, knjige, dva stola. U drugoj sobi na stolovima su se nalazile epruvete, staklenke, apotekarska vaga i jedan otvor na kome je bila zavjesa umjesto vrata. Tu su se zaustavili i Oto je skinuo ruku sa svjetla baterijske lampe. Zavjesa se razmakla. Kroz onaj otvor pojavio se – dr Bela!

Umjesto radosnog uzbuđenja, Vera je prsnula u smijeh!

– Bela, kako to izgledaš? – U zatvoreničkoj odjeći na pruge, sa kratkim rukavima i nogavicama do iznad gležnjeva, s malom okruglom kapicom koja jedva da je pokrivala ćubu, Bela je zaista izgledao smiješno.

I sam se počeo smijati čvrsto zagrlivši Veru. Tek sad je primijetila još jednog zatočenika: stajao je kraj zavjese iza koje se pojavio dr Bela.

---

⁵⁹Vera, komm her (njem.) – Vera, dodite ovamo!

– Ne boj se, Vera; to je doktor Kurt. – Čovjek u prugastom odijelu sa crvenim vinklom na rukavu prišao joj je, pružio ruku i predstavio se:

– Kamarad Kurt – rekao je tihim glasom, čvrsto joj stegnuvši ruku.

Vera se osjećala sigurnijom okružena ljudima koji su uspjeli pronaći i spasiti dr Belu. Osjetila je neku vrstu ponosa što je i sama na neki način učestvovala u ovoj operaciji. Povratilo joj se nejasno osjećanje slično onome kad bi se sretno okončala neka ilegalna akcija u okupiranom Sarajevu.

– Kako su uspjeli? – pitala je dr Belu, gotovo ne vjerujući svojim očima.

– Sinoć je umro jedan Čeh, ljekar u njihovoj ambulati. Prikri-li su njegovu smrt dok nisu pronašli mene. Onda su prijavili da je umro dr Bela Kon, a meni dali broj i odijelo umrlog Čeha. Izgleda da je bio malo manji od mene – rekao je pokazujući rukave i noge. Svi smo se nasmijali.

Mira je čvrsto spavala i ništa nije znala o ponoćnom susretu u apoteci njemačkog konc-logora Buhenvald.

– Mi idemo dalje, u neki drugi logor – govorila je Vera Miri. – Oto mi je rekao da je ovo muški logor i da nema više mjesta. Mi idemo u ženski logor. – Mira je pažljivo slušala. Još uvijek je imala temperaturu, ali je tifusnu groznicu već bila prebrodila. Osjećala je užasnu glad.

Ponovo su ih surovo potrpali u vagone. Sabijali su ih kao sardine u konzervi. Ovog puta, samo žene.

U Vere se javljalo neko novo osjećanje. Nikad nije klonula duhom na ovom mukotrpnom putu. Ali otkako je prokazana zemunica, postala je veoma oprezna, nepovjerljiva. Sada, poslije ovoga susreta sa ljudima koji su spasili dr Belu izlažući se smrtnoj opasnosti, Lonica se prepustila jednom novom talasu povjerenja u ljude.

- Zar je moguće da se usred Hitlerove Njemačke nađu ljudi koji se tiho i bez uzbuđenja odupiru snazi ove nacističke mašine smrti? Postoje milioni takvih ljudi širom Evrope. Oni će na kraju slomiti te surove legije koje uništavaju sve oko sebe. Treba izdržati - šaputala je Vera poluglasno. - Mi ćemo još doživjeti njihov kraj!

RED, RAD i MIR - tri parole nacističke ideologije na kapiji koncentracionog logora Ravensbrik.

Prvo, trijaža smrti i života: ko je bolestan - lijevo, ko je zdrav - desno! Mjeri se temperatura. Bolničarka u prugastoj zatočeničkoj haljini s crvenim vinklom i oznakom F. „Francuskinja je”, pomisli Vera.

- *Madame, je vous prie la chance pour ma cousine. Elle est malade, je vous prie, madame!*⁶⁰ - držala ju je čvrsto za ruku sa termometrom. Oči su joj izražavale molbu i Francuskinja je neprijetno spustila očne kapke.

Mira je držala termometar u ustima. Zaudarao je na hlor.

- *Schwseter Lisa, sechsunddreisig komma acht Grad*⁶¹ - izvještavala je Francuskinja.

- *Gut, rechts*⁶² - oglasila se esesovka ravnodušnim glasom, ne dižući glavu sa spiska.

Hvala Bogu, pomisli Lonica. Dok je Francuskinja njoj mjerila temperaturu, Mira je umakla i Vera ju je izgubila iz vida.

Utjerali su ih u bazen za dezinfekciju sa hladnom vodom, koja se strašno osjećala na lizol, kao u svježe opranom javnom klozetu. Na ivici bazena esesovke su vršile nadzor vodeći brigu da svaka zatočenica zagnjuri glavu pod uvodu. One koje su bile najbliže ivici dobijale su pendrekom po glavi. Bazen je bio načičkan poput tanjira sa otrovnom vodom po kojoj plivaju uginule muhe.

---

⁶⁰Madame, je vous prie... (franc.) - Gospođo, molim vas pomozite mojoj rođaki. Bolesna je, molim vas, gospođo.

⁶¹Schwester Lisa,... (njem.) - Sestro Liza, trideset šest sa osam.

⁶²Gut, rechts (njem.) - Dobro, desno!

A onda zvižduk pištaljke, i gola ženska tijela užurbano izlaze betonskim stepenicama iz bazena. Dva reda esesovki propuštaju ovu gomilu tijela bijesno ih bijući pendrecima. Uletjele su u širok prostor, i Veri je pogled pao na jednu stasitu ženu ošišanu dogola, sa upletenim gajtanom od crvene saten-svile oko trbuha. Izgledala joj je nekako poznata, a onda prsnu u grohotan smijeh.

– Miro, kako to izgledaš?!

– *Prijte, pany*⁶³ – surovo ju je pozvala krupna Poljakinja s mašinom za šišanje u desnoj ruci.

– Klekni – naredila joj je. Sa tri-četiri poteza mašine plavi uvojcji su iščezli i pojavila se glava nekog dječaka. Blijeda koža lobanje, sjajna poput mjesečine.

– Sada, neka se ona vama smije, pany – dodala je Poljakinja uz sarkastični smijeh.

Počeo je njihov zatvorenički život.

*Haftling No 25.898, fünfundzwanzig achtchundertachtundneunzig.*⁶⁴

17.

Nijemci su se strašno užurbali. Esesovke pale arhive, a vojnici toware neke sanduke na kamione. Surovost prema zatočenicima nimalo nije popustila. Pa, ipak, bila je to druga vrsta surovosti. Iz nje se izgubila sistematična preciznost sporog svakodnevnog mučenja koje se završava smrću. Sada je to surovost u kojoj preovlađuje nervoza, prasak pištolja, udarac bičem po licu. Više nema vremena za polagano sistematsko mučenje, koje prvo ubija dostojanstvo čovjeka, zatim svaku pomisao na otpor, pretvara čovjeka

---

⁶³Prijte, pany (poljski) – Pridite, gospođice.

⁶⁴Haftling Numero... (njem.) – Dvadeset pet hiljada osamsto devedeset osam.

u tudi automat koji poslušno izvršava svako naređenje, pa i ono koje ti zapovijeda da klekneš na oba koljena i zabaciš glavu kako bi zategnuti vrat bio pogodan za glatki rez oštrem kame.

Ne, ovo nije bila samo nervoza. Bio je to i strah, pravi strah za vlastitu kožu. Strah od osvete što se ogleda u očima zatočenica, koje sve drskije gledaju Schwester Lisi u oči i šutke podnose udarce bičem. Strah se uvlačio u kosti uštogljenih esesovki, koje su sebe smatrale gospodaricama života i smrti nemoćnih žena i djevojaka. Iz njih je izbijao iskonski strah od biča i pištolja koje će zatočenice istrgnuti iz njihovih krvavih ruku i ustremiti ih na njih same; na izabranice *Herenvolka*⁶⁵ koje će roditi i odgojiti novu arijevsku rasu u čast svoga *Führera*.⁶⁶

Sve više su se pronosile glasine o kaznenim ekspedicijama. To su specijalne jedinice Gestapoa koje sve ubijaju i pale. Zatočenice zbog toga ne smiju da preduzmu bilo šta. One se i dalje poslušno postrojavaju, kreću na glas komande, nose teret, ali i jedna zatočenica drugu, jer ovaj marš prema američkim jedinicama zapadno od Berlina traje već nekoliko dana.

Vera ima tešku flegmonu i vuče za sobom veliki kofer lijekova, koje joj je dala *Schwester Lisa* kad su u koloni napuštale logor Ravensbrik. Mira je uz nju, i većinom ona nosi kofer kad izmaknu nadzoru esesovki.

Potmula tutnjava kanonade prati njihovu kolonu. Esesovke nemilosrdno ubijaju sve zatočenice koje klonu. Vodi se bitka za Berlin!

A onda najednom – zastoj. Esesovke otvaraju sanduke, izvlače civilna odijela, presvlače se i bježe ostavljajući zatočenice. Sada su to smjerne *Gretchen*,⁶⁷ koje ništa ne znaju o konclogorima. To su smjerne domačice, seljanke iz Niederdorfa, koje su cijelo vrijeme rata muzle krave i okopavale cveklu. Sada, u strahu od Rusa, koji su

---

⁶⁵Herenvolk (njem.) – izabrani narod, narod – gospodar.

⁶⁶Führer (njem.) – vođa.

⁶⁷Gretchen (njem.) – popularno žensko ime u Njemačkoj.

zakleti boljševici, ove „naivne“ njemačke domaćice strahuju da ih ne siluju ruski mužici i zbog toga bježe američkim vojnicima.

Kolona se rasturila. Samo esesovke bježe u paničnom strahu. Bježe kamionima. Bivše zatočenice, da, bivše! sporo se i neodlučno rasturaju sa ceste prema šumarcima koji su olistali, prema bujnim livadama i pašnjacima.

Vera i Mira drže se za ruke, slobodne su, ali u strahu od kaznenih ekspedicija, skrivaju se, hvataju predah i opet bježe. Nisu same. Svuda oko njih, u grupicama po tri-četiri, bježe Francuskinje, Poljakinje, Ruskinje, Čehinje.

Poput slike iz bajke, pred njima se ukazao – zamak!

Sve stoje neodlučno na rubu šume. Dogovaraju se, osmatraju, ali se niko ne usuđuje da ide dalje. Onda se tri Francuskinje odlučno upućuju poljskim putem koji vodi iz šume preko prostrane livade u dvorište zamka. Zamakle su i svi ih sa strahom očekuju.

Jedna prilika u prugastoj haljini trči prema šumi, mlatara rukama i viče:

– *Venez, venez! Tout est libre!*⁶⁸

U grupicama žene silaze, gaze po livadi koja još nije stigla za kosidbu, ulaze u popločano dvorište zamka, okružuju jednog starog, sijedog čovjeka. On je Nijemac, čuvar zamka.

– Da, svi su pobjegli. Ja sam jedini ostao. Sin mi je u ruskom zarobljeništvu. Možda će doći s njima. *Mein Sohn!*⁶⁹

Žene otvaraju prostrane garaže. Nema auta, ni kamiona, ni traktora. Gospodar, njegova porodica i sluge – svi su pobjegli. Žene traže od ostarjelog čuvara da ih vodi da uzmu dušeke, jastuke, ćebad. Vraćajući se guraju pred sobom kolica natovarena posteljicom, hranom, konzervama, teglama slatka, bocama vina. Uskoro gore vatre pred garažama. Francuskinje kuvaju očerupane kokoši. Svuda se pije vino iz otvorenih flaša.

---

⁶⁸Venez... (franc.) – Dođite, dođite! Sve je slobodno!

⁶⁹Mein Sohn (njem.) – Moj sin.

Pala je noć. Kanonada se sve više udaljavala. Više se ne čuje tutnjava kaćuša, tajanstvenog ruskog oružja koje sve uništava munjevitom paljbom. Žene su ušle u garaže, zatvorile krila velikih limenih vrata. Čuvar je pogasio vatre, sklonio sav krš ispred garaža. Sve je utihnulo. Prva noć na slobodi: žene spavaju, mirno zavaljene u jastuke, site, polupijane.

Niko ne čuje potmulu tutnjavu koja se približavala. Škripa tenkovskih gusjenica ispunjava dvorište zamka. Žene bunovno pipaju oko sebe tražeći cipele, haljine. Snažna lupa kundaka po metalnim vratima garaža:

– Heraus! Heraus!

Samo jedna misao struji glavama ovih žena: kaznena ekspedicija!

Vrata garaže se s treskom otvaraju. Upaljeni farovi tenkova zasljepljuju oči. Na vratima, sa mašinkom u rukama, stoji stasit vojnik u okrugloj kacigi.

– Rusi! Rusi! Rusi!

Izbezumljeni, frenetični krici iznenađenja i sreće. Žene im trče u susret. Vješaju se vojniku o vrat. On je i sam iznenađen. Okreće se prema tenkovima sa grozdom žena o vratu. Otvaraju se kapci na kupolama. Silaze vojnici, tenkisti. Ponavlja se prva slika, samo sada u sveopštem delirijumu beskrajne sreće i slobode.

Tenkovska kolona kreće dalje. Zora je. Bijelom bojom na tenkovima su ispisane samo dvije riječi: NA BERLIN!

Više niko ne ulazi u garaže. Žene su se raštrkale po zamku: spremaju obilat doručak.

Zaustavlja se kolona sovjetskih sanitetskih kola. Iz američkog džipa gipko iskače stasit ruski oficir, ima visok čin, što se vidi po epoletama koje se sijaju na jutarnjem suncu. Za tili čas je bio okružen ženama. Nešto im objašnjava.

Vera i Mira su stajale postrani. Ugledao ih je kad se probio kroz razrijeđen krug žena. Prišao im je.

– Vi Jugoslavskije? – upitao ih je kad je ugledao crvene vinke na rukavu i oznaku J.

Potvrдно su klimnule glavom. Lice mu se razvuklo u širok osmijeh, koji je otkrio red zlatnih zuba.

– Palkovnik Pesahovič – predstavio se pružajući im srdačno ruku.

Lonica i Mirjana su stajale krajnje zbunjene.

– On je ruski Jevrej – rekla je Lonica poluglasno. – Hoćemo li reći da smo i mi Jevrejke iz Jugoslavije?

– Nipošto – odlučno je odgovorila Mirjana. – Sve dok ne dođemo u Sarajevo, nećemo se izdavati.

Desetak dana kasnije pred Hipotekarnom bankom se ogromna masa Sarajlija spontano okupila, ispunjavajući Aleksandrovu⁷⁰ ulicu od Zemaljske banke do Banovine.⁷¹

Probijajući se kroz zbijenu masu, Rato Dugonjić se elastičnim skokom popeo na postolje statua koje su simbolično čuvale ulaz u Hipotekarnu banku. Sarajlije su ga poznavale kao omladinskog rukovodioca, fudbalera, ilegalca i revolucionara. Naelektrisan masa je čekala svoga govornika da joj objelodani pobjedu. Niko ga nije poslao. On se i sam našao u masi i osjetio revolucionarnim instinktom potrebu da izjavi:

– Njemačka je pala na koljena! Večeras krdo švapskih svinja stenje pod ruskom čizmom!

Masu je obuzeo delirijum oduševljenja. Uurlanje, klicanje, frenetičan pljesak, pucanje iz pištolja, pušaka, puškomitraljeza.

– Sarajlije se vraćaju kućama. Svom slobodnom Sarajevu, svojim porodicama, svojim drugovima!

---

⁷⁰Aleksandrova ulica – danas: ulica JNA.

⁷¹Banovina – danas: Predsjedništvo SR. Bosne i Hercegovine.

Sporim vozovima repatrijacije Lonica i Mirjana su se vraćale kući.

Kućí? Kuće više nije bilo.

Hitler je pobijeden, ali je on, prije svoje smrti, uspio da uništi naše porodice, da opljačka naše kuće, da pobije naše roditelje, naše none i tetke, da zatre trag sarajevskim Jevrejima.

Zar je Lonica znala da nikad više neće vidjeti svoga Rudija? Više nema Sigite ni njenih *rustikas*,⁷² ni zehler Pape, njegovih suvih jezika ni *gvojevus inhaminadus*.⁷³ Nema više ni sastanaka pred kinom „Imperijal“, više je niko neće povući za uho ni pogladiti po plavoj kosi. Rudi je nestao u klanici Jasenovca, gimnazijalac, trgovac, sin, brat, muž i otac djeteta koje će se roditi i uginuti u koncentracionom logoru Đakovo. Zašto?

Lonica neće zateći svoju majku Sarinu i nikada joj više niko neće onako guliti jabuke i prati joj kosu u kamilici. Nema razloga i nema više nikoga ko će je gađati papučom i čekati iza prozorskih zavjesa da se vrati sa noćne ilegalne akcije. Nema više majke Sarine da joj bira svilu za haljinu, *Unterkleid*⁷⁴ i svilene čarape kod Rubičeka. Nema više ni Rubičeka, iako je bio Čeh. Gestapovci su otkrili da mu je prababa bila Jevrejka i njemu, *also*,⁷⁵ sljeduje smrt. Zašto?!

Ko će sada otvoriti radnju u Hajduk-Veljkovoj? Ko će spasavati Lonicu kad sankama naleti na stražara i ko će je braniti pred Brakusom, direktorom gimnazije?! Nema više nikoga u čije bi krilo tako mazno sjela i milkila gustu kosu svoga voljenog tate Jakoba. Ko će se brinuti o njima? Sta će porodica bez njega, domaćina, koji se ćutke o svemu brine, noću razmišlja i noću se budi? Njihova nježna Lonica je otišla u Sedmu banijsku diviziju. Zar je za tako krhku djevojku rat i borba? Zar baš oni moraju ostati sami, prepu-

---

⁷²rustikas (ladino) – vrsta kolača.

⁷³gvojevus inhaminadus (ladino) – jaja kuhana na sefardski način

⁷⁴Unterkleid (njem.) – žensko rublje.

⁷⁵also (njem.) – takođe.

šteni na milost i nemilost strašnom neprijatelju? Baš nikoga od seljaka, boraca, komesara, odbornika – nikoga da ih odbrani od oštre kame ustaških zločinaca u Dabru. Zašto ih je stigla takva sudbina kad nisu ništa zlo učinili u čitavom životu? Zašto?!

Njihovi ih unuci nikad neće upoznati. Neće nikad saznati za toplinu bakinog zagrljaja, ni za zaštitu svoga none. Kod koga će se sakriti kad dobiju slabu ocjenu u školi, kad bježe od jačih dječaka, kad razbiju prozor loptom i pretrče preko ulice tik ispred motocikla u brzini? S kim će se sakriti u mračnu sobicu da prebiru po kesicama ljekovitog bilja i tajanstvenih talismana protiv uroka? Nemaju tetaka da im čitaju Pesah. Njihovi ujaci i onkli bi ih bogato darivali za Purim kada dođu, maskirani kao Hane i Mordehaji, da recituju stihove o toj staroj istoriji progona i spasenja.

Mirjana i ne zna da nikada više neće vidjeti Mišu, svoga brata, koga je najviše voljela, kome se divila i gledala, sa ushićenjem, kako raste, razvija se u lijepog stasitog mladića, pametnog, skromnog, hrabrog. Zar je baš on morao ostati na zaštitnici dok su se drugi povlačili? Zar je baš moralo biti suđeno čika-Emilu da se do kraja svog života trza na zvuk kućnog zvonceta nadajući se da to njegov voljeni sin stoji s onu stranu vrata i zvoni?

Intimna ljubav Marije Kon prema svom mlađem sinu nije mogla biti zaboravljena. Niti će ikad biti! Prebrzo ga je nestalo u jednoj borbi u koju je krenuo sa idejom da su ljudi jednaki.

Tako su nestale ne samo sefardske nego i sve jevrejske porodice uopšte. Većinom bez traga! Zašto?!

Da li se ostvaruje Hitlerov san o totalnom uništenju jevrejskog naroda? Dokle će trajati to kobno prokletstvo uništenja?!

Možda sve dok unuci i unuke, praunučad i njihova djeca ne podignu imena svojih na smrt osuđenih predaka, sve dok njihova imena ponovo ne vaskrsnu imena izginulih i pokorenih produžavajući tako opstanak svog progonjenog naroda.

IV

18.

Stigao je kurir iz Mostara: kako je došao tako se i izgubio, nekako iznenada. Bio je to sredovječan čovjek, dosta slabo obučan, škrt na riječima. U to teško vrijeme bavio se, valjda povremeno, ovim rizičnim poslom. Poslao ga je onkl Moric, koji se tada sa porodicom već nalazio u Mostaru. Kurir je donio legitimaciju sa mojom slikom, propusnicu za Mostar i neku vrstu *lasciapassare*⁷⁶ sa pečatom *Regio Esercito Italiano*.⁷⁷ Legitimacija i propusnica su izdate na ime Esad Duvnjak i propisno su snabdjevene pečatima ustaškog redarstva sa originalnim ustaškim grbom. Ostavio mi je svoju povratnu kartu Mostar-Travnik, koja je važila tri dana.

U kući Smailkadića vlada neka mučna tišina. Efendija je došao s posla, pregledao legitimaciju i propusnicu, promrmljao nešto i šutke se vratio u kuhinju da ruča. Bio je mučaljiv, samo je poluglasno čitao svete knjige, klanjao, molio se Bogu: sav povučen u sebe.

Nafija, njegova kćerka, kao i uvijek čisto odjevena, zaglađene kose i bosa, sva uplakana, donijela mi je na poslužavniku večeru.

---

⁷⁶*lasciapassare* (ital.) – propusnica.

⁷⁷*Regio Esercito Italiano* (ital.) – Oružane snage kraljevine Italije.

– Efendija je protiv toga da ideš, a majka se boji da te više skriva i navaljuje na njega. On kaže da je opasno i da je grijeh da te pustimo.

Njene uplakane oči izražavaju samo strah, u nedoumici je, ne zna šta da kaže.

– Ja idem ujutro – rekao sam odlučno. Samo je klimnula glavom i istrčala iz sobe.

Uoči tog 5. februara 1942. godine bila je ciča zima. Debela kora leda nahvatala se na prozore. Povremeno bih ga liznuo i on je pekao nekom čudnom vrelinom.

Smailkadići su mi spremili sve za put. Ragibov novi fes, tople vunene čarape koje je Nafija oplela od grube bijele vune, priglavke, nešto moga rublja. Tu je bila i hrana što mi je spremila efendinica.

Svi su došli u moju sobu, očito uzbuđeni. Efendija je nešto čitao iz svetih knjiga, zapisivao i mrmljao molitve, Efendinica je sjedila na šamlici. Nafija i Ragib su stajali.

Onda se digao efendija, dao mi neki zapis i rekao blagim glasom:

– Ovo dobro čuvaj! Sreća ti je naklonjena. Otvorio ti se put.

Rukovao sam se s njim. Poljubio sam ga u ruku nekako na isti način kao što sam kao dječak ljubio ruku tija Jusu sa Bistrika, koji je važio za svetog čovjeka i znalca sudbina.

Sa efendinicom sam se rukovao, zahvalio joj, ipak, škrtim riječima, jer sam osjećao da joj je pao kamen sa srca što odlazim iz nje-ne kuće. Možda se više bojala za efendiju, koji je, onako pobožan, bio siguran da je grijeh ovo što ustaše rade i, sa mirnoćom svojstvenoj misticima i dervišima, proricao njihovu skorou propast.

– A počinice mnogo zla. Šejtan ih ubio!

Sa Ragibom i Nafijom sam se rukovao srdačno, drugarski, mladalački, i oni su mi poželjeli sretan put.

Ostao sam u svojoj sobi za musafire, miran, bez straha, ali ispunjen sjetom.

Pred mojim očima se polako odvijao film života naše porodice.

Šta se to s nama dešava?

Uхватili su Bracu, a već je bio u Kotoru: zašto je morao ponovo da se vrati u ovaj ustaški pakao? Zar ništa nismo mogli učiniti za njega? Kakva se to prokleta sudbina okomila na nas? Zašto mirno čekamo da se ona izvrši? Šta je to učinila naša nona, koja je prvi put u svom dugom životu došla kod nas da je zaštitimo? Toliko je puta ona nas sklanjala od opasnosti i odgonila je od nas. Zar ništa više nismo mogli učiniti za nju do samo to da je Albertić uzme ispod ruke pošto gotovo više ništa ne vidi? Zar je pod starost spala na ruksak, koji joj Albertić nosi? Pričala nam je o turskoj buni, o austrougarskoj okupaciji, o Gračanici, gdje su kao muhadžeri bili dotjerani svi ženski članovi porodice, o kralju Aleksandru, koga su ubili u Francuskoj, čega se i mi sami sjećamo: u školi smo klečali u času kad je počeo sprovod, dok su direktor i profesori plakali; mnoge stvari su se dešavale, ali je porodica uvijek ostala pošteđena.

Šta je sa našom divnom mamom? Blijedom, koščatom i uvijek za nas zabrinutom? Zar nismo stigli nimalo da se zahvalimo za njenu ljubav, požrtvovanje i bezgraničnu odanost? Kakvi smo mi sinovi kad nismo uspjeli da odbranimo tu krhku ženu od Milibora i drugih ustaša, koje su joj svojim zelenim uniformama i opakim licima ulijevali strah u kosti? Zar su oni neka neranjiva bića? Zar je njihova svirepost naša sudbina? Kakvo je to zlo ona nanijela bilo kome na ovome svijetu?

Pa moj Albertić, koji je znao toliko krvi popiti svima. Nikad se nije dao savladati, ni Bukiju, koga smo se svi bojali, ni Braci, ni meni, nama braći sa kojima se igrao na ulici i u memli sobi. Šta se desilo u njegovoj duši kad je odjednom postao dobar, mekan i poslušan i kada je donio odluku da se ne odvajaja od mame i da do kraja s njom dijeli sudbinu? Zar je on jedini od nas shvatio da život bez porodice zapravo i nije život? Tako je šturim riječima, kao zatočenik u Jasenovcu, pisao frizerki Klari u Sarajevo da ga

njen paketić sa hranom podsjeća na brigu porodice o njemu. Zar je on jedini bio dostojan toga bezumlja samožrtvovanja? Ili je možda duboko osjećao da je sve drugo izdajstvo prema roditeljima, noni, braći, i da on mora namiriti taj dug sudbini?

Kakvom je kobnom igrom sudbine uhvaćen naš tata baš u travničkoj čaršiji, u kojoj se rodio? Ko ga je mogao poznati? Pustio je bradu, dotjerao je makazama u špic, svezao velikom vještinom ahmediju, metnuo žičane naočare. Savršeno je ličio na nekoga hodžu i, čini mi se, ni ja ga ne bih poznao u večernjem sumraku kada je izišao iz Smailkadića kuće. Ostali smo samo nas dvojica, sami, kao i prije pola godine, kad smo u radnji pravili cipele za seljake iz okoline Travnika. O, kako smo se radovali kad smo se svi okupili u Travniku! To je tatin grad: čaršija neće dozvoliti da nam se nešto desi. Upravo u toj čaršiji neko od njegovih bivših šegrta, komšija ili prijatelja poznao ga je i uhvatio. Tek kasno u noć shvatio sam da se više neće vratiti i da nije našao novo skrovište, jer je efendinica već bila nervozna zbog našeg prisustva u njenoj kući. Molio sam ga da ne ide; ni efendija ga ne bi pustio, ali on je išao u susret svojoj sudbini, koja ga je zauvijek rastavila od nas.

Od nas? Pa nas više i nema. Svi su uhvaćeni i svako je otišao svojim trnovitim putem kojim gospodare svirepi krvnici.

Ostao si, Žaki, sam, potpuno sam. Šta će sutra biti, ni najmanje mi nije stalo. Neka bude šta će biti!

19.

Osvanuo je hladan tmuran dan tog 5. februara. Već je bilo jutro, a još je vladao polumrak.

Odranije sam poznavao raspored na željezničkoj stanici Travnik; znao sam gdje se kompoziciji iz pravca Bugojno–Jajce priključuje još nekoliko vagona: tako kompletiran voz produžavao je za Lašvu i Sarajevo.

Osmotrio sam vagone koji su bili ranžirani malo podalje od stanične zgrade. Nije bilo nikoga. Otvorio sam vrata i ušao u kupe.

Poznao sam taj tip vagona uskotračne željeznice koji je saobraćao na redovnoj liniji Marindvor – Ilidža. Kupe je bio prazan i hladan. Sjeo sam na drvenu klupu sjajnu od sjedenja tolikih putnika, natakao fes na čelo i pravio se da spavam.

Moj Braco je krenuo ovim vozom u Bugojno, pod okrilje Talijana. Uхватili su ga na putu. I ja krećem istim vozom, samo u suprotnom pravcu, u Sarajevo, pravo u ralje ustaških zvižeri. Možda ću proći, mislio sam.

Prošlo je dosta vremena dok su se naši vagoni pomjerali. Tup udar i nagli trzaj bili su znak da su vagoni prikopčani na voz. Kroz stegnute trepavice posmatrao sam svijet koji je punio vagon. Ulazili su na nekoliko vrata, muvali se, bacali korpe i zavežljaje na žičane pregrade iznad glava i sjedali. Niko nije obraćao pažnju na mene, i ja sam znao da ličim na nekoga od njih.

Voz je s trzajem krenuo. U kupeu je bilo toplo i zaudaralo je na krdžu i duvanski dim. Oko mene su ljudi ležerno pričali, pljukali na pod, savijali cigarete. Neki su razmotavali bošču i jeli kukuruzni hljeb sa sirom. Osjetio sam glad, ali sam se još uvijek pravio da spavam: nisam htio da otvaram svoj mali kartonski kofer, u kome je bila hrana.

– Karte, iskaznice, propusnice! – oglasio se jedan lijeni, rutinski glas na početku vagona. Nimalo se nisam uznemirio. Osjetio sam da je to neki stariji kondukter i da vjerovatno s njim nema ustaša: nije bilo ničeg prijetećeg u njegovom tonu.

Neko me prodrma za rame. Pravim se da se budim. Mahinalno turam ruku u unutrašnji džep kaputa. Pospano pružam legitimaciju, u kojoj su i propusnica i karta. Kondukter uzima kartu, ostalo predaje čovjeku iza sebe, čiju uniformu nisam prije vidio. Isuviše dugo sam bio sakriven da bih mogao poznati uniformu, premda sam znao da nije ustaška. Nastavio sam da drijemam. Ponovo me prodrma za rukav, popravljam fes sa čela i primam natrag isprave sa kartom, nemarno ih trpam u unutrašnji džep.

Za sada se sve odvijalo normalno. U Lašvi je svijet ulazio i izlazio. Vjerovao sam da će se na ovoj raskrsnici ukrcati ustaška patrola. To se, ipak, nije dogodilo. Cijelo vrijeme sam se pravio da spavam i, što je naročito važno, nikome nisam upadao u oči.

Kroz stegnute trepavice sam pratio stanice. Pred Sarajevom, na Alipašinu Mostu, naglo sam ustao, dohvatio svoj kartonski koferčić i izišao iz vagona. Kompozicija je produžila za Sarajevo.

Na sve strane željezničke šine, čiji su pragovi prekriveni snijegom, pa ljudska stopala, posuti pepeo i pijesak, poneki preuranjeni putnik žuri u stanicu, a ja se hitrim korakom udaljavam. Znam, mora da je tu „samozvana ustaška postaja“.

Zaustavljam se u jednom obližnjem šumarku: gole grane prave pogodan zaklon. Otvaram koferčić i jedem. Otprilike za dva sata naići će voz za Mostar. On će me odnijeti pod okrilje Talijana, čija je vojska okupirala Hercegovinu do Jablanice. Tamo je spas od ustaškog pokolja.

Oprezno sam se prikradao željezničkoj stanici: tamo se stvorila nekakva gužva. Svijet se tiskao u ograđenom prostoru ispred stanice očekujući voz.

Dobro je, pomislio sam, pojedinac se među svijetom izgubi, manje je uočljiv, niko na njega ne obraća pažnju.

Izdaleka se čuo pisak lokomotive i u tom trenu, iza stanične zgrade, pojavi se, u vojničkom poretku, crna kolona, koja se ravnomjerno kretala prema željezničkim tračnicama.

Crne ustaše! Pretrnuo sam i prvi put mi toga dana prođe jeza kroz tijelo.

Zbijeni u guste redove, čekali su da se kompozicija zaustavi na stanici. Svijet nisu puštali iz gvozdene ograde. Ponovo pisak zahuktale lokomotive koja je usporavala, i voz se zaustavi tačno ispred odreda ustaša.

„Da se vratim?“ ta mi misao munjevito prostruja kroz glavu. „Ali, gdje ćeš se vratiti? Ti nazad nemaš kud, nemaš nikoga. Sve je uništeno. Ti si sam, potpuno sam. Uostalom, ti si Asim Duvnjak,

muslimanski mladić koji se vraća kući iz Travnika, gdje je prodao šipke i vino.”

Malo sam se smirilo. Ustaše su se popele na svoje vagone, a onda su pustili svjetinu sa perona. Nastala je opšta trka i ja sam poletio da se uključim u nju. Guranje, stiska, psovke ... Progurali smo se u jedan kupe. Bio je prazan, samo je u njemu bio jedan čovjek sa ženom u zaru.

– Digni mi, bo lan mladiću, ovu korpu gore – starac sa ahmedijom pružio mi je potešku korpu od vrbova pruća, kakve su obično nosile služavke u Sarajevu. Kupe se brzo popunio svijetom, a onda i hodnik; sve je bilo dupke puno. Mnogi su stajali i teško je bilo progurati se, tako reći, kroz njih.

Nesvjesno sam uzeo drugu taktiku. Živo sam učestvovao u razgovorima, upotrebljavajući izraze i turske riječi koje potkrepljuju valjanost moga fesa, koji sam svaki čas zabacivao na zatiljak.

Žena u zaru je šutjela, kao što i priliči muslimanskoj ženi. Ako je nešto htjela, nalegla bi se prema svome mužu. Rukom na kojoj su nokti bili obojeni kanom, pridržavala je zar udaljujući ga od lica da bi nešto šapnula svome čovjeku.

Galama i gužva nisu mirisale na dobro. Po hodnicima, između klupa, pa i na platformi, mnogi su posjedali na svoje kofere, sepete, neko i na prljavi pod. Bilo je zagušljivo od toga nabijenoga svijeta, dima jeftinih cigareta i krdže, koji je ispunjavao prostor. Da se ne bi izdvajao od ostalih, glasno sam se bunio kad bi neko htio da otvori prozor.

Samo da prođe Bradina! – često sam pomišljao. Tu, u nekom selu kod Bradine, rodio se ustaški poglavnik Ante Pavelić, šef ove krvave državne tvorevine, u kojoj je pola stanovništva izvan zakona. Oni su predodređeni da umru, tačnije, da budu prvo pokršteni po rimokatoličkom obredu, a zatim pogubljeni.

– Spremi iskaznice i propusnice! – odjeknu zapovjednički glas kroz otvorene kupee.

Instinktivno sam se okrenuo: grubim pokretima, kroz svijet su se gurala dvojica naoružanih ustaša krčeći put jednom civilu.

Agent ustaškog redarstva, prostrujalo mi je kroz glavu. To su oni koji skidaju sa voza i vraćaju natrag u sarajevske zatvore, a zatim u logore.

Trudio sam se svim silama da me ne uhvati panika. Produžavao sam da pričam, držeći kao i ostali dokumente u rukama.

Agent je prvo pogledao isprave žene u zaru i njenog muža. Nešto se kolebao, vjerovatno procjenjujući da li da je otkrije ili ne. Kako nas je većina bila u fesovima, valjda je zaključio da bi moglo biti opasno da nasilno otkrije Muslimanku. Rigorozno je pregledao sve legitimacije i propusnice. Nastavio sam da pričam i kad je gledao moja dokumenta. Djelovao sam prirodno; isprave su bile dobro urađene i on mi ih je, ništa ne sumnjajući, vratio rutinskim pokretom ruke, a ja sam ih, isto tako ležernim pokretom, vratio u unutrašnji džep kaputa.

Voz je stajao u Bradini. Pregledi dugo traju, a povremeno iz vagona, gotovo naglavačke, izlijeću mladići, djevojke, žene sa djecom, stariji ljudi; poznajem ih: to su sarajevski Jevreji, pretežno sirotinja sa nevješto falsifikovanim propusnicama, koje su ih izdale. Drhtali su sabijeni u gomilu mladići žicom vezanih ruku. Sklonio sam se sa prozora da me neko od njih ne pozna.

Krenuli smo. U svjetinu je ušla nervoza, rekao bih: strah. Nije to bilo saosjećanje sa onima koji će sada biti vraćeni u Sarajevo, nego prikryveno likovanje što ti nisi van zakona, što nisi jedan od progonjenih, uhvaćenih i vezanih.

20.

U Konjicu su nas iskricali iz kompozicije. Pruga je bila prekinuta i crne ustaše su iskakale iz vagona, postrojavale se i sa grubom ustaškom pjesmom krenuli u „potragu za odmetnicima” koji

su digli prugu u vazduh. Svjetina se uputila prema kafani i čekao-nici.

Noć sam proveo u kafani sa putnicima iz našeg kupea, koji su, jednostavno, polijekali po podu. Hanumi u zaru smo ostavili klupu, i ona je provela noć naslonjena na zid, ili sa glavom na kafanskom stolu. Nijednog trenutka nije otkrivala zar, kao što i priliči dobroj muslimanki. Galama se postepeno stišavala i mogla se čuti vatra iz automatskog oružja koja je ponekad sporadično, a na mahove u oštrom okršaju, odjekivala u nemirnoj noći.

Čini se da ipak nisu neranjivi, pomislio sam tonući u san.

Kafedžija je ujutro podložio peć pilotinom. Teška gusana peć sa bosanskim grbom, livana u Varešu, usijala se do bjeline zračeci toplotu. Kafedžija je služio domaći čaj od lipe, zaslađen medom. Ne znam gdje je prao šolje, jer česme nije bilo u kafani. S vremena na vrijeme ibrikom je vodu dolijevao u veliki pocrnjeli lonac na peći u kome se kuvao lipov čaj. Hanuma je prostrla papir, a onda iz bošče izvadila pitu i travnički sir i postavila ih na onaj papir. Nešto je šapnula mužu, i on dohvati veliki komad pite i pruži mi ga.

– Jedi, bolan, ko zna kad ćemo u Mostar.

Svjetinom su kružile svakakve glasine.

– Četnici su digli prugu skroz, šejtan ih ubio. Ne mere se u Mostar.

– Kažu da će nas vratiti u Sarajevo dok je ne poprave.

– To su partizani. I sad se vodi borba. – I zaista, povremeno se čula paljba, koja se sve više udaljavala.

Oko podne svi su se nešto užurbali. Kažu da će voz proći. Ja ne napuštam svoju grupu, mada bih rado pogledao šta se okolo dešava. No, ovako sam sigurniji.

Odjednom: pisak lokomotive!

Sve se strča na kolosijek. Jedva smo se ugurali u voz, koji je sporo i nesigurno krenuo niz brdo.

Niko nije dolazio da pregleda karte. Voz ide iz stanice u stanicu. Nema ustaša, nema ni domobrana. Otpravnici vozova sa crvenim kapama jedina su uniformisana lica. U vagonu, koji se prazni, vlada izvjesna opuštenost. Neki drijamaju naslonjeni na zid vagona, ili zakriljeni krajevima obješenih kaputa. Ja se pravim da drijemam, sa fesom nabijenim na čelo.

Uskoro će Mostar i razmišljam o tome kako ću Talijanima na stanici pokazati onaj *lasciapassare* sa pečatom *Regio Esercito Italiano*. U gradu ću se već nekako snaći. Naša nona i mama su iz poznate porodice mostarskih Jevreja Maestro. Naš nono je bio limar u Mostaru i prijateljevali su sa Danonima i Salomima, sve same poznate mostarske porodice.

Voz je usporavao, i ja sam se približio prozoru da osmotrim situaciju; stao je tačno ispred stanične zgrade.

Pretrnuo sam: dva su policajca stajala na izlaznim vratima i svima pregledali propusnice. Od Talijana ni traga!

Izletio sam iz polupraznog vagona sa koferčićem u ruci i požurio za staničnu zgradu. Sve je bilo ograđeno. Jedna mala kućica sa natpisom „Prtljažna blagajna“ odmah mi je pala u oči: zjapila je velikim četvrtastim otvorom kroz koji se vjerovatno dodavao prtljag. Nije bilo nikoga. Provukao sam se kroz otvor u praznu prostoriju sa izlizanim drvenim rafovima. Osmotrio sam vrata, pritisnuo kvaku i – našao se na ulici!

Slobodan, konačno slobodan! Uspio sam! Umakao sam iz ustaških ralja!

Žurnim korakom sam grabio pažljivo osmatrajući lijevo i desno. Prošao sam pored nekoliko bersaljera u kitnjastim uniformama i sa perjanicom. Ništa mi nije bilo jasno: talijanska vojska na ulici, a hrvatska policija legitimije putnike. Fes sam stavio u džep.

Na raskrsnici sam ugledao most. Sjetio sam se toga mosta i uputio se prilično strmom ulicom prema njemu. Ulice su bile pune svijeta; bilo je predvečerje, i Mostar je divno izgledao toga februaruskog dana dok je sunce zalazilo. Bilo je prohladno, ali ni traga od

one ciče kakva je u Travniku. Mama je ponekad pričala o Mostaru: kad u Sarajevu padne snijeg, govorila je, u Mostaru gotovo nikad ne pada.

Kretao sam se brzo, ali oprezno. Prešao sam most i upravo sam procjenjivao kuda da krenem kad sam čuo radostan povik:

– Žaki, Žaki!

Okrenuo sam se u pravcu povika, kao pas lualica koji je davno otišao od svoje kuće i sad odjednom čuje svoje ime izgovoreno radosnim glasom.

Dotrčao je moj drug sa Mejtaša, zagrlio i počeo me ljubiti. Kako je bio niži od mene, visoko se propeo, i ja sam mu, u strepnji i sa zaprepaštenjem, ugledao žutu traku oko rukava desne ruke. Stajao sam zbunjen, gotovo preneražen. Obasuo me pitanjima.

Nakon nekoliko koraka s njim, neko me s leđa čvrsto uhvati za mišku.

– Ti si Židov – rekao je.

Podigao sam pogled. Držao me je visok, trbušast policajac. Jakica je kao strijela nestao.

– Šta ti je, bolan, pusti me! – rekao sam.

– Gdje ti je žuta traka?

– Kakva žuta traka? – obrecnem se na njega. Okuražio me je moj vlastiti glas, pun bijesa.

– Daj ovamo isprave!

– Hoćeš iskaznicu i propusnicu? Pusti mi ruku!

Pusti je. Izvadio sam dokumenta iz unutrašnjeg, a fes iz spojašnjeg džepa.

Bacio je sumnjičav pogled na moj fes i počeo da gleda legitimaciju i propusnicu. Vozna karta je ispala i on se saže da je dohvatiti.

“Bježi sad!” ta misao prostruja cijelim mojim tijelom; jedva sam se savladao. Šta ćeš bez legitimacije u Mostaru, gdje, kako izgleda, vladaju dvije države istovremeno?

– Šta ćeš u Mostara i kakva ti je ovo propusnica? Ti si iz Duvna, a propusnica ti je iz Travnika. Idemo u redarstvo pa se ti tamo s njima objasni! – Ponovo me čvrsto uhvati za mišicu, držeći moja dokumenta u drugoj ruci.

Objašnjavao sam mu kako sam juče došao iz Travnika. Prodao sam sir na pijaci. Sutra se vraćam u Travnik i nema zašto da me vodi na policiju.

– Sve to ti njima lijepo objasni. Ja tu ništa ne mogu.

– Slušaj ti – ja ću njemu drskim glasom. – Ti mene možeš voditi gdje hoćeš, ali moj ti daidža to neće zaboraviti. On je ustaški stožernik u Travniku. Progoniće te kroz iglene uši. Ti da mene vodiš u redarstvo, bolan!

Zastao je neodlučan. Očito je prijetnja snažno djelovala na njega. Oslobodio mi je ruku, pa će, nekako hrabreći sam sebe:

– Pa kakve su ti ovo isprave?! Imaš li još išta da pokažeš?

Kao munja prostrujala mi je glavom ideja da mu pokažem talijanski *lasciapassare* sa pečatom *Regio Esercito Italiano*.

– Nabavio mi je daidža i propusnicu od Talijana. Ja sada putujem i prodajem njegov sir. Evo, vidi!

Mahinalno je pogledao propusnicu pa će nekim promijenjenim, čisto radosnim glasom:

– A, što mi to odmah nisi pokazao? Drugi put prvo pokaži njihovu propusnicu, jer ovdje je talijanska vojska. – Pružio mi je dokument i, na moje zaprepaštenje, salutirao!

– Možeš ići, mladiću!

Okrenuo sam se i pošao natrag prema mostu. Čisto ne vjerujući, zamakao sam mirno za prvi ugao, a onda potrčao iz petnih žila.

Vidim gomilu svijeta pred jednom zgradom. Kino! Progurao sam se između mladića i djevojaka, koji su se bunili riječima i naglaskom kojim je govorio onkl Leon kad bi pričao o mostarskim liskama.

Svjetlo se ugasio gotovo istog časa kad sam sjeo. Sklopio sam oči i opustio se. Koferčić sam metnuo na pod, skinuo cipele i noge stavio na njega. Osjećao sam se potpuno sigurnim pod plaštom mraka.

Punih deset mjeseci nisam bio u kinu – otkako je počeo rat. Nikad nismo propuštali nijedan film u Sarajevu, kao ni docnije u Beogradu. A onda je Jevrejima strogo zabranjeno da idu u bioskop. Sve im je, uostalom, bilo zabranjeno, i sve se kažnjavalo smrću. Za njih su bili samo transport i logor. To su dva nova termina koja su ušla u svakodnevni život ovih posljednjih deset mjeseci.

Blaga muzika melodične talijanske romanse polako je ulazila u mene, obuzimala me, plijenila.

“Mamma, son tanto felice ...”

Filmska priča o mladiću koji se poslije toliko godina lutanja vraća majci i pjeva joj pjesmu svoje sreće i čežnje koja ga je obuzimala kad bi se sjetio nje. Njegova najljepša pjesma i najumilnije riječi upućene su njoj – majci.

“Majko, tako sam sretan što se ponovo vraćam tebi...”

Suze su mi navirale na oči i poslije toliko vremena nepodnošljivih patnji i stradanja ponovo plačem kao nekada, mada više nisam dječak, ali još nisam ni stasao u odraslog mladića.

V

21.

U Mostaru postoji čitava kolonija Jevreja koji su izbjegli ustaški pogrom. Uglavnom su iz Bosne, od Zvornika do Bosanskog Broda, najviše ih je iz Sarajeva. Zovu ih emigrantima i oni za sebe govore da su emigranti. Tako sam polako počeo da shvatam taj pojam.

I ja sam postao emigrant. To je treći termin koji sam naučio otkako je počeo rat: transport, konclogor i, sada, emigrant. Znao sam tu riječ, ali nikad nisam proniknuo u smisao, sadržaj, dubinu i sudbinu koje ona označava.

Na tri-četiri godine pred rat dvojica glumaca Jevreja koji su pobjegli iz Austrije davali su umjetničko veče u Jevrejskom domu u Sarajevu.

- Treba ići da ih čujemo - govorili su naši. - To su emigranti.

Na bini je bio samo jedan sto prekriven crnom čohom. U sredini mrtvačka glava, lijevo i desno od nje gorjele su dvije velike svijeće.

Nisam toliko znao njemački da bih mogao razumjeti svaku riječ. Nije to ni bilo potrebno: oni su čitali stihove stalno mijenjajući visinu i dubinu glasa od dubokog baritona razljućenog gospodara, pokorne molbe udovičinog soprana u klečećem položaju i sa sklopljenim rukama, plača dojenčeta u kolijevci, škriputavog

kašlja dječaka koji se bori za milost, a onda ponovo strašni bariton čija dubina izaziva jezu...

Pričaju li to oni o sudbini emigranata?

Centar u kome se okupljaju jevrejski emigranti u Mostaru jeste jedna kafana na Tepi: cijeli je dan puna mladića, djevojaka, sredovječnih ljudi, staraca. Tu se stiču sve informacije, kako istinite tako i lažne. I panične i povoljne vijesti šire se brzinom požara. Svi procjenjuju, proriču šta će se dogoditi, da bi ih događaji uskoro demantovali. Ono što je svima zajedničko jeste nada u skoro propast pogromaške ustaške države, koja otvoreno pljačka, muči, transportuje u logore, ubija, strijelja.

Mladi to podnose lakše od starijih ljudi, solidnih trgovaca, zanatlija koji su mukotrpnim radom obezbjeđivali miran život svojim porodicama. Porodice, zapravo, gotovo više i nema. To su sve pojedinci koji su uspjeli da izbjegnu deportaciju, koji, istina, gaje čvrstu nadu da će, ipak, sve ovo proći i da će se ponovo porodice sastati i nastaviti zajednički život, koji je nasilje tako brutalno i bezrazložno prekinulo.

Uočava se oštra razlika među emigrantima: iako im je sudbina ista, oni se među sobom klasifikuju na prastaraj osnovi koja oduvijek postoji: na one koji imaju i one koji nemaju.

Možda ni u jednom narodu nije bilo toliko protivrječnosti u klasnoj podjeli na bogate i siromašne kao kod Jevreja: ta podjela je određivala način života, ženidbu i udaju, školovanje, prijateljstvo; njene granice su se samo izuzetno i samo u pojedinačnim slučajevima mogle preskakati.

No, uporedo s tom podjelom, kod Jevreja postoji izražena svijest o zajedničkoj sudbini, koja se ispoljava kao solidarnost, međusobna pomoć koja u normalnim vremenima ne izostaje: oni koji imaju, po pravilu, bez znanja drugih i na neupadljiv način, pomagali su onima koji nemaju. To nije bio oblik milostinje koji uništava ljudsko dostojanstvo, već izraz solidarnosti sa sapatnikom jednog progonjenog naroda. Ta vrsta solidarnosti, pored razgranate po-

rodične i nacionalne motivacije, imala je i neku posebnu, gotovo ozvaničenu sadržinu i formu. Premda to mi, kao tek stasali mladići, nikada nismo, evo, sve do emigracije, razumjeli, sarajevski Jevreji su imali specijalizovane humanitarne organizacije: „La Humanidad“, koja je oblačila siromašnu djecu, čak i bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, „Vižitar doljentas“ je obilazila bolesne, u prvom redu, žene, jer je kod Jevreja žena stub porodice, i kad je ona bolesna, porodica je ugrožena; „La Benevolencija“ je stipendirala talentovane đake i studente koji su bili siromašni: zauzvrat, oni su imali obavezu da besplatno instruiraju druge đake kojima škola nije išla. I ja sam kao đak i student imao stipendiju „La Benevolencije“; postojao je i jevrejski restoran „Gloria“ u Petrarkinoj ulici, u kome su neki imali popust, pa i besplatnu hranu.

Za emigrante Mostara bila je otvorena jevrejska menza; za njenog intendanta imenovan je onkl Leon, što je bilo izraz punog povjerenja u njegovo poštenje, taj je glas uživao i u Sarajevu, gdje je vodio knjižaru i papirnicu „Merkur“ u Aleksandrovoj ulici. Kako je bio rodom Mostarac, a zadržao mostarski duh i govor, pokazao se kao veoma pogodan za taj posao.

Kod onkl-Leona i tetke Mazale su me doveli one noći kad sam po izlasku iz kina gotovo instinktivno nabasao u kafanu na Tepi. Svi su zagrajali kad sam ušao u zadimljenu prostoriju, naročito omladina.

– Jesu li te pustili iz zatvora? Pogledao sam ih čudeći se. Otkud znaju?

– Pa nisam ni bio u zatvoru?

– Ja gdje si bio?

– U kinu.

Svi su se grohotom smijali. Kad se smijeh slegao, stariji su mi ljutito prigovorili:

– Pa da, mladi gospodin se provodi u kinu, a tvoj onkl Leon i tetka Mazala umiru od straha za tebe. Bili su kod sinjor-Hajona i

molili ga da interveniše kod Talijana da te oni dušmani ne vrata u Sarajevo.

Sa svojom urođenom dobrotom, tetka Mazala me je samo zagrlila i rekla:

- Da si ti nama živ i zdrav, dragi Žaki!

Onkl Leon se sa svojom uobičajenom preciznošću raspitivao za svaki detalj.

- Bili smo se uplašili za tebe. Sada je, hvala Bogu, sve prošlo. Sutra se nađi sa svojim prijateljima, a od preksutra ćeš biti moj knjigovođa u menzi.

Mladići i djevojke su na svoj način vodili poseban život. Svi su nosili žute trake i kretali se sasvim slobodno. Objasnili su mi da je Mostar talijanska okupaciona zona, a civilna vlast pripada hrvatskoj državi: Talijani sve nadziru, ne dozvoljavaju ustašama da uđu u Mostar, štite Srbe i Jevreje, pljačka i oduzimanje imovine nisu u praksi od samog dolaska Talijana. Trgovalo se, radilo i bilo je relativno mirno. Pojedini omladinci, kako sam kasnije saznao, održavali su veze sa naprednom mostarskom omladinom. Stanovništvo Mostara, bez obzira na vjeru, bilo je naklonjeno emigrantima, smještalo ih je u svoje kuće sa divnim avlijama i nije ih materijalno iskorištavalo.

Smrt nije mogla da savlada ljubav, koja se sve više razbuktavala među mladima. Što je situacija neizvjesnija, to se djevojke i mladići sve češće viđaju u parovima, drže se za ruke, žive u svom svijetu ljubavi, svjedočeći i na taj način da klice života rastu i bujaju i na najneplodnijem zemljištu.

Nisam se, ipak, često sastajao s njima zato što su nosili žute trake, a ja sam mrzio to znamenje ljudskog poniženja. Viđali smo se uglavnom u menzi, gdje sam već nekoliko dana obavljao dužnost knjigovođe pod budnim okom svugdje prisutnog onkl-Leona. Pomagao sam i pri dijeljenju hrane, koja se uglavnom sastojala od suvog kozjeg mesa, krompira, kupusa i pasulja.

- Ernice, evo tvog ručka - rekao sam mojoj vršnjakinji iz Hajduk-Veljkove.

Ona okrenu svoju crn-purastu glavu, pa će vragolasto:

- Asime, uzmi pite! Ja tebe pitom, a ti mene kozetinom! Stajao sam zabezeknut.

- Pa, nisi, valjda, ti...

- Jesam, ja sam!

Ona je, dakle, bila ona žena u zaru sa „svojim mužem”, u čijem sam društvu tražio sigurnost dok sam putovao vozom iz Travnik.

Opet se razlijegao smijeh u menzi.

22.

Već sam tri nedjelje u Mostaru. Na neki način situacija postaje sve neizvjesnija i sve češće pomišljam da idem dalje.

U kafani na Tepi je živo. Tu možeš sresti svakoga ko je uspio da se prebaci, tu se saznaju nove vijesti, a tu radi i laboratorij za falsifikovanje dokumenata. Kod ulaza, s desne strane, u jedno udubljenje sa prozorom postavljen je kafanski sto sa samo jednom stolicom. Tu sjedi Avram Papo, genijalni falsifikator. Sto je pun tuševa raznih boja, tankih četkica sa samo nekoliko dlačica, šestar za pravljenje kružnica, rajsfeder, trokutovi, ljepila, dvije bočice „tintoda”, čarobne tečnosti koja briše tintu.

Stajao sam kao opčinjen iznad njegove glave dok je Avram mirno, ne obazirući se ni na koga, izrađivao legitimacije i propusnice. Trebalo je samo donijeti sliku i na papiriću ispisati izmišljena imena i podatke. Dabome, usluga se odmah plaćala. Dokumenta su se izdavala oko podne i naveče. Nije bilo velike priče, pogađanja, ni dogovaranja: platiš taksu i dođeš po dokumente kad ti se kaže. Tako je, izgleda, onkl Moric iz Splita, gdje je već davno bio prešao, uplatio dokumenta za mene i poslao mi ih po kuriru.

Avram je rukom crtao pečate na legitimacijama: tankom četkicom je nanosio mastilo za pečate na sićušno pero i laganim rutinskim pokretima ispisivao slova pečata u kružnicu, deblju i ta-

nju. Stajao sam mu iza leđa i preko njegove glave posmatrao kako se postepeno pojavljuje pečat koji sasvim prirodno prelazi sa ugla nalijepljene fotografije na podlogu, na legitimaciju.

- Štambilj nije štampa, to je muhur - objašnjavao mi je Avram. - Štampa ima olovna slova, masnu boju i presa ih otiskuje ravnomjerno. Štambilj je od gume, što znači da je mekan, ima vodenu tintu, koja se manje ili više razlijeva, a otiskuje ga čovjek rukom: može ga otisnuti čvrsto, mekano ili ovlaš i od toga zavisi kako će se muhur vidjeti: sva slova, samo neka, ili će biti poluizbrisana, pogotovo ako je nestalo tinte u jastučiću. Da bude prirodan, štambilj ne smije biti savršen. Ako je savršen, agent odmah posumnja. - Tako je Avram poluglasno izlagao svoju filozofiju o štambiljima, mijenjao rukopis i potpise raznih glavara, gotovo savršeno imitirao na propusnicama, legitimacijama, krštenicama.

Već po drugi put mi poručuje neki rođak Alberto Finci da dođem kod njega u radnju da me vidi. Naši očevi su braća i mi smo prvi rođaci. Njegov otac Mišo Finci je imao u Travniku veliku radnju u centru čaršije i smatrali su ga za najbogatijeg trgovca u Travniku. Albert je rano otišao od kuće, bio je školovan i imao je, kao zastupnik „Tivara“, poveliku radnju u jednoj od glavnih ulica Mostara. U porodici je važio ne samo za uspješnog poslovnog čovjeka, sa modernim trgovačkim koncepcijama, nego i za „amistavli“, što na sefardskom znači duševnog čovjeka koji je sklon svim članovima porodice, bez obzira na imovno stanje.

Ipak nisam htio da mu odem u posjetu. Nisam bio dobro obučen i bio sam gotovo bez pare u džepu.

Misliće da mi nešto treba od njega, pravdao sam se pred sobom. Meni ne treba ništa. Sve što sam imao nestalo je. Izgubio sam mamu, i tatu, i Bracu, i Albertića, i sve moje rođake i prijatelje. I našu nonu, koju nismo uspjeli skloniti od dušmana. Potpuno sam sam na svijetu i ništa mi nije potrebno. Neću da idem!

Lutao sam oko podne ulicama sunčanog i prohladnog Mostara i našao se, ni sam ne znam kako, pred radnjom „Tivar“. U izlogu

je, pored drugih odijela, na centralnom mjestu bio izložen mantil za jesen i proljeće koji smo zvali „hubertus“. Donji kraj hubertusa je bio zadignut i čiodama pričvršćen i u tako nastalo ovalno udubljenje nasuta je voda, jezerce u kome je plivala šarena patka od celuloida, demonstrirajući nepromočivost mantila. To me podsjetilo na moje Sarajevo, gdje je u „Tivarovoj“ radnji, kod Katedrale, na isti način reklamiran kvalitet hubertusa.

Ne razmišljajući, spontano sam ušao u radnju. Naslonjen na pult sa njegove spoljne strane, stajao je stasit lijep muškarac, elegantno obučen.

– Zdravo, Albert!

– To si ti, Žaki! – Čvrsto me je zagrlio i poljubio tri puta u obraz.

Gotovo sam se istrkao iz njegovog zagrljaja. Bio sam zatečen, iznenađen, zapanjen.

Kod nas u porodici nije bio običaj da se ljubimo. Starijima smo govorili „ljubim ruke“, sa mlađima smo se rukovali, nonu smo redovno ljubili u ruku, mamu rjeđe i u izuzetnim prilikama, a oca samo od praznicima. Nismo se grlili i ljubili u obraze, pogotovu ne tri puta!

Kratko i isprekidano smo izmijenjali nekoliko rečenica, a onda me je uhvatio pod ruku, izveo iz radnje, zaključao pa krenusmo zajedno; on je nosio tamnosivi hubertus preko ruke.

Instinktivno sam osjećao da me vodi na ručak, i ja sam se žestoko opirao, sav smušen. Držao me čvrsto ispod ruke i nije dozvolio da izmigoljim. Bio je za glavu i po viši od mene, širok u ramenima. Visoko čelo i blage oči davale su mu neki izraz dobrote i iskrenosti.

Bila je to prava porodična atmosfera na koju sam već bio zaboravio i na koju nisam želio da se podsjećam. Olga, lijepa visoka žena, elegantno obučena, iznosila je jela. Ona je rodom negde od Bjelovara ili Slavonske Požege, i premda je bila Jevrejka, ona i Albert su bili pripadnici dviju različitih civilizacija: on – iskren, odrešit, možda sa ponekom ljutitom psovkom; ona – odmjerena, tiha, monotonog glasa, koji istovremeno odaje promišljenost, otmje-

nost i smirenost. Jednostavno rečeno, on je bio Hercegovac u najboljem značenju te riječi, ona, pak, izdanak bečkog načina života koji je bio situiran u slavonskoj ravnici. Mala Rita je imala mašnicu u kosi. Bile su to zaista dvije civilizacije spojene u jednoj djevojčici sa mašnicom u kosi. Ovdje se živi mirno, sa zabrinutošću, ali bez neposredne opasnosti od progona.

Albert je sa jednim talijanskim poručnikom dolazio autom u Travnik po roditelje. Ni Mišo ni Rifka nisu htjeli ići. Kasnije je došao po onkl-Alberta i tetku Ciliku i talijanski poručnik ih je odveo direktno u Split.

Tako su se odvijale sudbine ljudi: upravo kako je zapisano u teftere sudbine prilikom njihovog rođenja.

Neki nemir je zahvatio Mostar, tačnije jevrejske emigrante u Mostaru. I muslimanski živalj, u čijim smo avlijama stanovali i za sinijom počesto jeli njihov kukuruzni hljeb sa čorbom, zabrinuto su prepričavali čaršijske glasine da Talijani namjeravaju četnicima predati civilnu vlast.

– Jah, kad svijet priča, ili je bilo ili će biti!

Nisam se zabrinuo. Nesigurnost, opasne situacije, prevrati i udari, zatvor i bježanje, drskost i ćutljivost postali su dio mog svakodnevnog života. Nisam imao razloga da se bojim: nisam imao nikoga, para nisam imao, naučio sam da trpim glad i studen, vlastiti život nisam cijenio. Postao sam na neki način tvrd, neosjetljiv, oklopljen. Ispod spoljašnje ljušture kucalo je slomljeno srce, krvarila je jedna duboko ranjena duša. Intelekt, duh, instinkt bili su stalno u mobilnom stanju, u stalnoj potrazi za trenutnim izlazom, za momentalnim rješenjem neke opasne situacije.

23.

Riješio sam da se prebacim u Split. Saopštio sam svoju odluku tetki Mazali i onkl-Leonu. Bojali su se za mene, ali me nisu

odvraćali, tetka Mazala je plakala. Onkl Leon mi je silom htio dati nešto novaca, ali sam to odlučno odbio. Ni hranu za put nisam htio uzeti. Ubacio sam malo svojih stvari u kofer, uzeo novi hubertus što mi ga je poklonio rođak Albert i krenuo. Bio sam užasno mršav, sama kost i koža, kako je govorila tetka Mazala, zarastao u dugu plavu, kovrdžavu kosu, koju odavno nisam šišao. Ipak, u zakopčanom i pritegnutom hubertusu izgledao sam gotovo elegantno.

Na talijanskoj propusnici bilo je dovoljno mjesta da dodam još jedno odredište, pa je relacija sad glasila: Travnik–Mostar–Spalato. Imao sam uza se i falsifikovanu legitimaciju i propusnicu. Ništa nisam prepravljao.

Išao sam ranim jutarnjim vozom do Metkovića. Nigdje nije bilo nikakve kontrole, ni na stanicama ni u vozu. Nešto nije u redu kad nema kontrole. Možda se Talijani zaista spremaju, a ustaše još ne smiju doći. Četnike još nigdje nisam vidio.

U Metkoviću gužva: domobrani i jedan odred u uniformama jugoslovenske žandarmerije sa nekim drugim oznakama ukrcavaju se u brod privezan za molo. Gomila civila: žene sa korpama na glavi; guram se da i ja s njima uđem na brod. Instinkt me tjera da se bez oklijevanja ubacim u gužvu, da se pomiješam s gomilom, da budem aktivan.

Tako sam se našao usred žandarmerijskog odreda; zauzeli su sve klupe, rance i vojničke torbe spustili na pod, a puške među koljena. Brod je počeo manevrisati. Vika, žamor, stiska. Vojnici su vadili iz torbe jugoslovenske mesne konzerve, bijeli okrugli hljeb i maslac. Maslac nisam vidio od prošlog ljeta.

Živo su pričavali detalje iz netom završenih borbi s odmetnicima. Hvalili su se euforično se smijući i mljackajući dok su trpali velike zalogaje hljeba sa mesom i puterom u usta. Vonjali su po vojničkom znoju, nudili su i mene, i ja sam nemilice jeo ukusnu hranu. Mornar koji je tražio karte od putnika mene je zaobišao videći me među grupom žandara. Pravo sam se da ga ne vidim. Još neko vrijeme je tekla priča o odmetnicima, a onda su polijekali po klupama i

po podu, neki su ostali sjedeći, sa glavom naslonjenom na prsa. Spavali su bunčajući u snu. Nisam htio da se odvajam od njih, premda nije bilo opasnosti od agenata ili kontrole. Naslonio sam se na rame vojnika koji me je nahranio. Zrake martovskog sunca padale su mi direktno na lice, i ja sam, onako sit, zaspao.

Približavali smo se Splitu. Radoznalo sam se naginjao preko ograde dok je brod prilazio molu. Riva je bila puna ljudi i rano mediteransko proljeće se osjećalo u vazduhu. Bio sam bezbrižan i nije me nimalo mučila neizvjesnost oko mog izlaska sa broda. Žandari su se načikali na ogradu broda zvideći onima na obali. Umiješao sam se u gomilu žena sa korpama i demizonima i išao sredinom te stiješnjene mase: ako neko bude kontrolisao putnike, agenti, policija ili bersaljeri, mora stajati sa strane.

Izletio sam kao čep na obalu. Pritisak s leđa bio je tako jak da sam gotovo posrnuo kad sam zakoračio na rivu. Nisam se ni osvrnuo. Žurno sam produžio naprijed sa hubertusom preko ruke tako da se kofer nije vidio ispod njega. Ličio sam na šetača koji je izišao na martovsko sunce da osjeti lučku vrevu.

24.

Prošlo je tačno pet sedmica otkad sam krenuo iz Travnika.

Spalato! Grad koji je podigao Dioklecijan ponovo se vraća drevnoj rimskoj kulturi, svojoj matici: tako Talijani pravdaju svoju okupaciju u lakomom pohodu da zaokruže Jadran kao *Mare nostrum*.⁷⁸ Okupirali su cijelu obalu od Opatije do Kotora, i dalje, do Skadra u Albaniji, i još dalje prema Grčkoj.

Split užurbano mijenja svoj izgled. Sve mora biti ispisano na talijanskom: firme na radnjama, nazivi ulica, nadleštava, pa naredbe, zabrane, oglasi, smrtovnice, zabave, karnevali, sve re-

---

⁷⁸Mare nostrum (ital.) – Naše more.

dom. Srebrna i Zlatna vrata, čuvene kapije Dioklecijanove palate, imaju u bračkom kamenu uklesane nove, talijanske nazive, *Porta d'argento, Porta ...*⁷⁹

U *Prefettura di Spalato*⁸⁰ mijenjaju imena u talijanska, registruju sve izbjeglice kako bi dobili nove, talijanske legitimacije i bonove za hranu. Splićani se tretiraju kao talijanski državljani i vlasti postupaju korektno, pod uslovom da vlada red. Radnje su pune robe, ogromne količine riže, pasulja, sušenog povrća, makarona, boba, *late condensato*,⁸¹ svile, suncobrana, cipela, šešira: prosto ne mogu da vjerujem da su gradovi u Italiji tako snabdjeveni poslije rata sa Abisinijom i sad u ovom, koji traje.

Pred večer, prije *capifuoco*,⁸² ulicama maršira odred muzičara sa trubama, bubnjevima, fanfarama. Nakinđureni, u paradnom maršu sviraju *Giovinezza*⁸³ i druge marševe. Predvodi ih stasit dirigent koji pompežno vrti dugu bijelu palicu sa kuglom na vrhu, baca je uvis i, hodajući natraške ispred svog muzičkog odreda, ponovo je dočekuje rukom u bijeloj rukavici. Da nije okupacija, bila bi ovo interesantna reklama za večernju cirkusku predstavu.

No, to nije obična predstava; odred muzičara se zaustavlja na rivi. Svuda okolo su fašisti u crnim uniformama sa dugim kičankama, koje im padaju preko ramena. Da nije njih, svijet bi pobjegao. Ovako, pod budnom prismotrom fašista, svi moraju mirno stati. Onda se izdvaja jedan iz odreda, prilazi jarbolu i počinje ceremonija spuštanja talijanske zastave. Bubnjevi ritmično prate njeno spuštanje, a svi okupljeni pružaju podignutu ruku u znak fašističkog pozdrava zastavi. Zbog toga su crni fašisti ovdje. Teško onome ko ne digne ruku na fašistički pozdrav: isprebijaće ga kao

---

⁷⁹Porta d'argento (ital.) – Srebrna vrata,...

⁸⁰Prefettura di Spalato (tal.) – Prefektura Splita, Uprava grada.

⁸¹late condensato (tal.) – kondenzovano mlijeko.

⁸²capifuoco (tal.) – policijski čas.

⁸³Giovinezza (tal.) – fašistička koračnica, „Mladost“.

psa i može biti sretan ako ga ne odvedu u policiju i natjeraju da popije veliku čašu ricinusa, kojim se policija obilato služi.

Očigledno, talijanski fašizam nije tako surov kao njemački nacizam, ne istrebljuje narode, ali je isto tako nezasićen u osvajanju drugih zemalja i pokoravanju naroda, neshvatljivo riješen da te narode privede rimskoj kulturi i Rimokatoličkoj crkvi.

Stanujem sa Jakicom Maestro i njegovim mlađim bratom kod gazdarice čiji je muž željezničar. Veoma brzo ulazim u novi način života, koji je u ovoj fazi emigracije određen činjenicom da nemam novaca. Doduše, niko od ovih mladića i djevojaka oko mene nema ništa. Njihov osnovni izvor prihoda je sitni šverc. Tako otkrivam da se sva ta silna hrana u izlozima pretrpanih trgovina prodaje samo na bonove, a delikatesni proizvodi su za naše uslove fantastično skupi. Znači: šverc može početi na osnovi krijumčarenja hrane iz talijanskih vojničkih magazina, uključujući i male, okrugle, ukusne *panjoke*.⁸⁴ Hrana za šverc može se nabaviti pomoću lažnih spiskova izbjeglica, koje ovjerava visoki činovnik u odjeljenju za izdavanje bonova. Dabome, to je lanac u kome su sarajevski emigranti samo posljednja karika. Švercuju se štofovi, košulje, cipele. Jakica i njegov mlađi brat preprodaju konac, igle, kremenje za upaljače, izuzetno i cigarete.

Sve mi se zgadilo. Počeo sam se i sam sebi gaditi. Kakav je to život i čemu služi? Jesam li spao na to da budem sitni lopov, prevarrant, švercer? Da li moji ideali završavaju ovim bijednim vegetiranjem koje uništava dostojanstvo čovjeka, zar sam se za to rodio?

Tako sam sreo Acu, tipografskog radnika iz Sarajeva, i poslije nekoliko dana on me je povezao sa ilegalnim pokretom u Splitu. Tako je moj život ponovo počeo dobijati neki smisao, koji je, istina dosta blijedo, podsjećao na naprednu studentsku omladinu Beogradskog univerziteta; no onda sam bio slobodan student, a ovdje samo izbjeglica.

---

⁸⁴panjoka (tal.) – hljepčić.

Brzo sam se počeo snalaziti. Moši Kabiljić me je odveo u Pučku kuhinju, koju su držale časne sestre. Tu su se hranili beskućnici, prosjaci, dno Splita. Za ručak i večeru dobijali smo po kutlaču kukuruzne kaše. Uskoro smo Kabiljić i ja postali privilegovani: dozvolili su nam da poslije ručka ostružemo velike bakarne kazane, na čijem dnu se nahvatao gust, potpečen kukuruzni škrob. Kako smo bili mladi, snalažljivi pa i ljepuškastii beskućnici, premjestili su nas na prvi sprat, gdje su se hranili katolički emigranti iz Poljske, što je bila posebna privilegija. Izgleda, svugdje postoje klase, pa i na samom dnu. No, poznato je da se, istina izuzetno, može preskočiti iz niže u srednju klasu, što se i nama dogodilo, makar i privremeno.

Počeo sam dosta dobro da zarađujem. Split, izgleda, nije imao dovoljno firmopisaca da zadovolji stroge zahtjeve okupacionih vlasti: apsolutno svaka firma, naziv, etiketa, spomen-natpis, oznaka, štaviše, i cijene, sve je moralo biti na talijanskom. Prije podne sam marljivo obilazio trgovine, restorane, bistroe, zanatske radnje i primao narudžbe. Napravio sam uzorke koje su trgovci zvali „mustre”. Obično bi im se svidjele zahvaljujući kvalitetnim talijanskim kartonima i plakat-papirima u boji. Ja bih cijelo popodne, a ponekad i do kasno u noć, crtao, bojio i ispisivao cijene, izrezivao makazama razne oblike, i novac je počeo da kaplje.

Primijetio sam u jednoj od uskih splitskih uličica firmopisca koji je stalno radio pred radnjom. Na drvenim nogarama ispisivao je neke velike firme na staklu ili limu. Imao je dobroćudno lice, i ja sam mu prišao.

– Treba li pomoć? Ja sam kalfa ličilac. Pogledao me sa naklonošću.

– Odakle si?

– Iz Sarajeva.

– Emigrant?

Potvrдно sam klimnuo glavom.

– A poznaješ li zlatnu tehniku?

- Kako ne – spremno sam odgovorio, a nisam imao pojma o čemu se tu radi.

Trebalo mu je tri dana da utvrdi da sam ipak samo amater. Posebno se iznenadio kad je primijetio da ne znam pisati „naopačke“ slova na staklu. Četvrti dan mi je isplatio nedjeljnu zaradu uz blagonaklon izraz lica.

- A vidiš da nema posla – rekao je.

Zaključio sam da ipak još ima dobrih ljudi na ovome svijetu.

Toga popodneva uočio sam jednu kuću na rivi u kojoj je bila ljekarska ordinacija. Bio je, valjda, neki primarijus internog odjeljenja u bolnici, a ovo mu je bila privatna ordinacija. Slušao sam peti i šesti semestar na Medicinskom fakultetu u Beogradu, a posebno sam redovno pohađao vježbe radi obaveznog potpisa, na kojima sam zamjenjivao mog studentskog mentora Frica Engla.

U ordinaciji nije bilo nikoga, pa sam mirno sjeo u čekaonicu.

- Uđi! – na vratima se pojavio visok suvonjav čovjek u bijelom mantilu, s debelim naočarama.

- Što te boli?

- Nisam bolestan, gospodine doktore. Ja sam student medicine. Upisao sam šesti semestar i onda je počeo rat. – Zamolio sam ga da me primi u bolnicu za praktikanta ili bolničara. Hoću da ostanem u struci i da zarađujem za život.

- Odakle si?

- Iz Sarajeva.

- Kako se zoveš?

- Finci.

Nervozno je šetao po ordinaciji, a kad je čuo moje prezime, naglo je stao, podbočio se i dreknuo:

- Ti si Židov! Što tražiš ovdje u Hrvatskoj?

- Da, ja sam Jevrej, doktore. A Split nije u ustaškoj Hrvatskoj, nego u okupacionoj zoni fašističke Italije – odgovorio sam mirno,

drsko, bez trunke straha. Ustao sam i krenuo prema vratima do-
davši:

– Još ćemo se mi sresti, doktore! – Zalupio sam vrata za so-
bom.

Istrčao je u čekaonicu i zagalamio. Za svaki slučaj žurno sam
napustio tu kuću. Vratiću se u nju tačno nakon tri godine. Tako
sam, uostalom, i obećao doktoru.

Situacija u Pučkoj kuhinji se pogoršala: došlo je, ni sam ne
znam kako, do krupnog incidenta. Naime, Kabiljić i ja smo se, kao
i svaki dan, mirno uspjeli na prvi sprat da ručamo. Sjeli smo za sto
i čekali da nam časna sestra donese ručak. Tiho smo pričali, jer to
je bila duga uska sala sa masivnim hrastovim stolom i klupama s
obje strane. Sve je uvijek bilo tiho i mirno.

Upravo sam počeo da jedem kad mi je neko prišao otraga i
grubim pokretom strgnuo mi kapu s glave.

Trgnuo sam se iznenađeno, skočio na noge i u poluokretu iz
sve snage ošamario čovjeka koji je stajao iza mene.

Zateturao se kriješteći iz sve snage:

– Ježuš Krišt!

Nastala je pometnja. Poljaci su skočili. Dotrčale su časne se-
stre. Ja, zapravo, nisam shvatao šta se događa. Za svaki slučaj pri-
bio sam se uza zid, jer sam vidio da se ne mogu probiti napolje.

Između mene i Poljaka bile su časne sestre. Poljaci su ga-
lamili na poljskom i postepeno mi je počelo dopirati do svijesti u
čemu je moj grijeh.

– Uvrijedio je Krista! – vikao je onaj Poljak držeći se za obraz.

– Šta je uradio mladić? – umirivala ga je sestra Angelina, koja
nas je preporučila za prvi sprat.

– Jede sa kapom na glavi ispod raspeća! – histerično se de-
rao Poljak.

Tek sam sad shvatio da je to, vjerovatno, veliki grijeh. Stvar-
no je napolju bilo prohladno, pa sam taj dan nosio kapu na glavi.

- On je Žid - objašnjavala je sestra Angelina. - Njima vjera ne dozvoljava da idu otkrivene glave. - Ostao sam zapanjen. Nikad se toga ne bih sjetio.

Ali Poljaci su se još više razbjesnjeli:

- Žid? Napolje!

Slušao sam da ima antisemita u Poljskoj i o vjekovnim progonima Jevreja, ali mi je bilo teško vjerovati da ih Hitler nije osvijestio kada su se našli u sličnom položaju, kad su i sami postali progonjeni narod. Zar mržnja protiv Jevreja ne prestaje ni onda kad su se i oni kao i ja našli u položaju izbjeglica? Kako im ne dopire do svijesti da je naš položaj isti?

Časne sestre su me izvele iz sale. Sutradan su nas vratile u prizemlje, među prosjake. Sestru Angelinu više nismo vidjeli. U povjerenju, šapatom nam je rekla sestra Tereza da je poslata na pokajanje u Korčulu.

Počeo mi se gaditi život emigranta: to je život crva koji se uvija.

Vrijeme se proljepšalo, više nisam nosio hubertus. Zadnjih dana nisam mogao naći posla i trošio sam ušteđevinu. U Pučku kuhinju više nisam išao. Jeo sam u parku marmeladu i hljeb, ogorčen na svoj emigrantski život. Moji prijatelji i dalje su švercovali na sitno i nisu mnogo razmišljali. Jednom sedmično sam išao na sastanak ćelije. Bilo nas je trojica i pročelnik. Samo mi se on sviđao. Ostali su bili bezbojni splitski mladići, kalfe u trgovini. Ni traga od onih vatrenih studenata koji se nikoga nisu bojali. Na stolu su obično bile karte i prvo bismo se dogovorili šta ćemo reći ako upadnu agenti.

25.

Posije sastanka u uglu sobe pita me pročelnik šta radim i od čega živim. Prvo sam pomislio da Partija želi da mi pomogne. Sjećam se kako smo mi nosili ručak iz studentske menze radnicima koji su štrajkovali u „Ikarusu“.

- A da li bi se ti mogao zaposliti u Brodogradilištu?
- Pokušaću - odgovorio sam spremno.
- Tribaš se učlanit u *Dopolavoro*⁸⁵ Bez toga te neće primit, Bjondo. - Tako mi je bilo konspirativno ime.

Nisam mnogo razmišljao. Ionako sam bio bez posla. Imao sam još nešto para i stvarno bi bilo dobro naći stalno zaposlenje.

Ušao sam u ogromnu zgradu Dopolavora, fašističke sindikalne organizacije, da pribavim legitimaciju. Nimalo se nisam bojao. Procijenio sam da će biti najbolje da potražim glavnog šefa Dopolavora za Split. Već sam dosta dobro govorio talijanski, koji je melodijski, a i po leksici dosta sličan španskom *ladino*⁸⁶ kojim govore Sefardi.

Poslije kraćeg čekanja uveli su me u prostranu kancelariju, gotovo salu, u čijem se dnu nalazio kitnjast pisači sto u renesansnom stilu. Za stolom je nešto pisao jedan ćelav čovjek polusagunute glave.

Pozdravio sam i stao odmah kod vrata.

- *Cosa volete?*⁸⁷ - pitao je ne dižući glavu. Nastavio je da piše.

Neodlučno i zamuckujući počeo sam da govorim. Bacio je pogled preko stola rekavši:

- *Venite qua!*⁸⁸

Prišao sam stolu prebacujući sam sebi što sam napravio glupost: doći medvjedu u jazbinu!

Zamolio sam ga da mi odobri učlanjenje u *Dopolavoro* i preporuči me za posao u Brodogradilištu.

- Šta ste po profesiji? - digao je glavu i sa zanimanjem me pogledao. Procjenjivao je tog dvadesetogodišnjaka koji je bio pristojno, mada ne i elegantno obučen, mršav i opaljen suncem, sa bujnom plavom kosom koja se naprijed kovrdžala.

---

⁸⁵Dopolavoro (tal.) - Talijanska fašistička sindikalna organizacija.

⁸⁶ladino (španski) - španski kojim govore Sefardi.

⁸⁷cosa volete (tal.) - šta želite?

⁸⁸Venite qua (tal.) - Dođite ovamo.

- Ja sam student mašinstva.

- Šta biste radili u Brodogradilištu?

- Radio bih kao tehnički crtač.

- Zašto ste prekinuli studije? – Sada me je već posmatrao sa više interesovanja. Odložio je naliv-pero i udobno se zavalio u fotelju.

Posmatrao sam i ja njega i čudio se što nije u crnoj fašističkoj uniformi. Bio je to sredovečan čovjek, preplanula čela, brižljivo njegovan.

- Rat je, gospodine. Univerzitet ne radi.

- *Ma, come no!* – živo je reagovao. – *La università di Agram è aperta. Da dove siete voi?*⁸⁹

- *Da Sarajevo, signore.*⁹⁰

- *Ma, perche non andate a Zagabria?*⁹¹

Stao sam zbunjen, ne znajući šta da odgovorim. Zašto ne idem u Zagreb? Pa je li on normalan?

- *Perche, per favore?*⁹²

Ni sam ne znam kako mi je izletjelo iz usta:

- *Io sono Ebreo.*⁹³

- *Ebreo? Figlio mio*⁹⁴ – skočio je sa stolice sav uzbuđen. Uzeo me pod ruku i posadio na kožni divan. Sjeo je kraj mene i tražio da mu pričam.

Bio sam iznenađen, zapanjen. To je nevjerovatno. Da je to neki običan Talijan, ne bih se čudio. Oni su duševni narod, osjetljivi, odani porodici, pobožni. Ali ovaj čovjek je fašista, glavešina.

---

⁸⁹Ma come no... (tal.) – Ma kako ne. Sveučilište u Zagrebu je otvoreno. Odakle ste?

⁹⁰Da Sarajevo ... (tal.) – Iz Sarajeva, gospodine.

⁹¹Ma, perche... (tal.) – Ali, zašto ne idete u Zagreb?

⁹²Perche, per favore? (tal.) – Zašto, molim?

⁹³Io sono Ebreo (tal.) – Ja sam Jevrej.

⁹⁴Ebreo? Figlio mio! (tal.) – Jevrej? Sine moj!

Mucao sam prekidajući se poslije svake rečenice. Pričao sam o sudbini moje porodici. Nije me prekidao, nije postavljao pitanja. Kad sam završio, rekao je:

– *Adesso siete solo, senza famiglia?*⁹⁵

Šutio sam, uzbuđen svim ovim što mi se dešava. *Capo*⁹⁶ je nervozno koračao po prostranoj kancelariji pognute glave i sa rukama na leđima. Očito je o nečem duboko razmišljao. Odjednom je stao ispred mene i rekao odrešitim glasom:

– Ne, vi nećate u Brodogradilište. Poslaću vas u Rim da nastavite studije.

Ni u snu se nisam mogao nadati ovom obrtu. Zahvalio sam mu, ali sam ga molio da me zaposli u Brodogradilištu do jeseni kad počinje zimski semestar. Malo je razmislio i složio se sa mnom.

Pritisnuo je zvonce na svom stolu. Ušao je jedan tip u crnoj fašističkoj uniformi. Nešto mu je rekao. Onda je prišao meni i tražio da mu se javljam svakog mjeseca do septembra, naročito ako mi nešto zatreba. Srdačno se rukovao sa mnom, i ja sam, potpuno ošamućen, izašao.

Koračao sam rivom prema Banovini. Tamo je bilo manje svijeta, a ja sam želio da budem sam i da ponovo pređem u mislima ono što mi se desilo.

“Nevjerovatno”, tiho sam ponavljao u sebi. Ni sam sebi nisam vjerovao i odlučio sam da o ovome nikome ne pričam. I nisam, sve do sada.

Proljeće je osvojilo Split, ali je život u njemu postajao sve teži. Zategnutost između stanovništva i Talijana je rasla.

Za koji dan ću početi da radim u Brodogradilištu. Mi, jevrejske izbjeglice iz Bosne, uživamo u podnevnom splitskom u suncu.

---

⁹⁵Adesso siete... (tal.) – Sada ste sami, bez porodice?

⁹⁶Capo (tal.) – Starješina, šef.

U gomilama šetamo po uzavreloj *Piazza del Signore*,⁹⁷ ili Pod urom, kako su govorili Splićani.

Odjednom, snažna eksplozija! Upravo je bilo počelo otkuca-vati podne i na prvi udarac zvona, kroz prozor crkvenog tornja za-lepršala je, uz eksploziju, velika crvena zastava. Vidio sam je u času kad se svojim donjim krajem priljubila uz ivice gotskog tornja.

Nastala je neopisiva strka. Trg se za tili čas ispraznio. Instin-ktivno smo, upinjući se iz petnih žila trčali prema Pučkoj kuhinji. Tamo, kod časnih sestara, naći ćemo sigurno sklonište. Vod fašista u crnim fesovima opkolio je cio kvart. Čuli su se jauci i povremena, rijetka, pucnjava. Bio je 1. maj, i Split se oglasio crvenom zastavom!

U Brodogradilištu se gradi ratni brod, torpiljer, započet ne-posredno pred rat. Prošla je godina dana rata, a torpiljer je još uvi-jek u početnoj fazi: jasno se osjeća snaga radničke sabotáže. Čim *capo* napusti odjeljenje, svi radnici odmah sjedaju. Radnička stra-ža upozorava na njegov ponovni nailazak i svi počinju marljivo da rade svoj posao. Prije je fašistička Italija kapitulirala nego što je torpiljer u splitskom brodogradilištu pomakao od početka.

Počelo je kupanje! To je nesumnjiva prednost života na Medi-teranu, koje nisam bio svjestan. Uopšte je život ovdje mnogo lakši. Hubertus odavno visi na vješalici, a mladići i djevojke iz Splita goto-vo i ne nose zimske kapute. Interesantno je kako more i ovo blago podneblje vajaju skladna tijela, bronzano preplanulu kožu, svijetle oči i kosu. Često bih se sjetio mamine izreke: – Sunce je sirotinjska majka. Sljedećih nekoliko godina to će se do kraja potvrditi.

Nedjeljom idem na ručak kod tetke Hane i onkl-Morica. Kod njih se prijatno osjećam. Tetka Hana je mlađa sestra naše mame. Isto je onako blaga i privržena porodici kao i naša mama. Pazi me na sasvim prirodan način, koji ne dopušta bilo kakvu rezervisa-nost s moje strane.

---

⁹⁷Piazza del Signore (tal.) – Gospodinov trg.

Onkl Moric je uspio da sačuva svoju porodicu i da postepeno prebaci, prvo u Mostar, a zatim u Split, tetku Hanu i dvoje djece, Leončeta i Floricu. Leonče je mlađi od nas. Floricu ne računamo, jer je ona curica. Sad je Leonče bio već odrastao, bilo mu je oko šesnaest godina, i na neki čudnovat način nije razumio težinu ekonomske situacije u kojoj se nalazio njegov otac. Istina, Leonče je uvijek bio veoma galantan; ni kao dijete nije žalio da troši s nama. Kako je bio najmlađi, dobijao je od tetke Sinjore, onkl-Leona i Jake mnogo više para nego mi, i nikad nije škrtario. Potrošio bi i Floricinu kasicu. Sad je tu sklonost za druženje usmjerio na dvojicu braće, njegovih prijatelja, koji bukvalno nisu imali ništa. Oni su sasvim mirno iskoristili njegovo prijateljstvo i onkl Moric je bio na velikoj mucu da ga obuzda.

Živjeli su skladno zahvaljujući majčinskoj ljubavi tetke Hane i racionalnom duhu onkl-Morica, koji će ih i u narednim godinama rata uspješno voditi kroz sve nedaće i opasnosti. Onkl Moric je dugo radio kod onkl-Alberta, uostalom kao i cijela mamina porodica, premda je on za sebe govorio da je „tuđa kost“. Naš tata i on su se vrlo dobro slagali, nazivali jedan drugoga „bađeno“ i jedan drugom poklanjali srebrne kutije za duvan. Kasnije se preselio iz Hulusine ulice u Koševo, gdje je imao uspješnu trafiku, u kojoj se, pored cigare, moglo naći sijaset drugih stvari: školski pribor, čarape, modni časopisi, uvozne lule i upaljači, luksuzni sapuni, naliv-pera, salvete, dugmad i koješta još, uključujući i lutriju. Kad je u njegovoj kolekciji izvučen glavni zgoditak, dobio je neobično veliku premiju od vlasnika loza, pa je za zgoditak kupio manju porodičnu kuću u ulici Mehmed-paše Sokolovića.

Onkl Moric je bio jedno od sedmoro djece. Svi su živjeli sa majkom i ocem na Bistriku; spasio se samo onkl Moric sa svojom užom porodicom, dok su svi ostali ubijeni ili odvedeni u logore, počev od malog crvenokosog Lea i trogodišnje curice Mirte, njihovog oca Ezre, koga su zvali „kralj čarapa“, do već ostarjelih roditelja. Ta-

kva je bila sudbina naših jevrejskih porodica, ne samo u Bosni nego i u cijeloj ustaškoj Hrvatskoj.

Ilegalni pokret u Splitu se široko razgranao, što se vidi po brojnim parolama koje preko noći niču u svim dijelovima grada, po talijanskim nazivima ulica koje izjeda kiselina bačena na kame-
nu ploču, po umrljanim firmama niz koje se se cijedi crvena boja.

Kao i mnogi mladići i djevojke, i ja sam ubacivao letke u ka-
pije zgrada, ispod vrata dućana, u jedan sat ili kako mi je pročelnik
govorio „tačno u uru“, kad ulice zamru od podnevne žege. Ko god
je od mladića i djevojaka bio na ulici, ko god se saginjao, vezao
pertle, prislanjao leđima uz vrata nekog dućana ili kuće, taj je, u
stvari, ubacivao letke. Razbijali smo izloge fašističkih trgovaca; ja
sam razbio izlog jedne frizerske radnje u nekoj uskoj uličici blizu
spomenika Grgura Ninskog. Munjevito sam pobjegao dok se iza
mene čuo lom stakla. Na rivi je neki *tenente*⁹⁸ uperio pištolj u jed-
nog mršavog čovjeka koji se pravio glup, očigledno uhvaćen u mo-
mentu kad je razbijao izlog. Pobjegao sam na kupalište Bačvice.

Mislim da je tada Split bio najbolje organizovan grad Jugos-
lavije u kome je otpor talijanskoj okupaciji pružalo cjelokupno
stanovništvo Splita. Kako bi se ustaše i Nijemci surovo obračunali
sa njim! Strijeljali bi pola grada. Splićani to nisu znali.

Radim u Enološkoj stanici za ispitivanje vina, za unapređenje
vinarstva i maslinarstva. Primio me je ing. Zec; posao mi je da do
iznemoglosti brojim muške i ženske cvjetove maslina za neki nje-
gov rad. Sa mnom je i Jelva Vučinić, koju poznajem sa studija u Be-
ogradu. Svaki dan mi donese užinu, i mi se dobro razumijemo iako
mnogo ne pričamo. Ona je zaista dobra i iskreno joj je žao što se sve
ovo događa. Ing. Čečuk strahuje za svoju ženu, Jevrejku iz Zagreba, i
u uvijek se sa mnom prijateljski pozdravi. Uopšte, atmosfera je ovdje
dobra.

---

⁹⁸tenente (tal.) – poručnik.

Sada, ipak, imam dovoljno novaca i bezbrižno se kupam na Bačvicama. Tu se uglavnom kupaju svi moji prijatelji iz Sarajeva, čiji sitni šverc naglo jenjava sa početkom ljetnih vrućina. Pričamo o svemu, zaobilazeći sve što bi se odnosilo na naše porodice. Ipak, najčešće i najviše se priča o hrani.

26.

Kupanje sve više izaziva glad, hronično smo gladni. Na hranu nikad nisam obraćao posebnu pažnju i sad se sam sebi gadim, jer sa velikim užitkom slušam kako se prave pojedina jela, kolači, slatkiši. Nerijetko izbija prava svađa oko recepta i načina spravljanja. Docije ću se uvjeriti da čovjek, što god je više izložen gladi, sa sve više užitka govori o hrani. Sta je to s nama, pretvaramo li se u životinje?

Vjerovatno vođen tim životinjskim instinktom, ušao sam u „*Albergo Sava*”,⁹⁹ fašistički restoran u neposrednoj blizini Bačvica. Tu su se hranili isključivo fašistički oficiri i nekoliko civila, pretpostavljam, visokih činovnika talijanske administracije.

Potražio sam direktora restorana i rekli su mi da je u kuhinji. Sišao sam. Ugledao sam omanjeg trbušastog Talijana u kariranom odijelu i odmah sam znao da je to direktor, jer su svi drugi bili u bijelim kuvarskim odijelima, a žene u bijelim mantilima sa povezanim maramama na glavi. Prišao sam mu, ništa ne razmišljajući, i bez oklijevanja mu se predstavio kao pomoćni kuvar u hotelu „*Excelsior*” u Beogradu. Sad sam u Splitu i nemam namjeru da se vraćam u Beograd.

Talijanski jezik mi više nije predstavljao nikakvih teškoća; na dosta tečnom talijanskom sam mu objasnio da imam neke porodične teškoće zbog kojih sam napustio Beograd i sad bih se rado zaposlio kod njih.

---

⁹⁹Albergo (tal.) – hotel.

Bio je, izgleda, prostodušan Talijan, i prosto nisam mogao vjerovati da takav čovjek može biti direktor restorana u kome se hrane talijanski fašisti, koji vode glavnu riječ u okupiranom Splitu.

– Pa, dobro – rekao mi je. – Mi trebamo kuhinjskog osoblja. Jeste li član *Dopolavora*? – pitao me je.

– *Naturalmente, signor direttore*.¹⁰⁰ – Pokazao sam mu svoju legitimaciju i bio je zadovoljan.

– *Bene, volete mangiare con noi?*¹⁰¹ – pozvao me na ručak, i ja sam iskreno pokušao da odbijem. Sve je izgledalo isuviše dobro da bih mogao tražiti hljeba nad pogačom.

– *Dove è Luciano?*¹⁰² – pitao je.

Uskoro se pojavio krupan čovjek surovog izgleda u crnoj fašističkoj uniformi, samo bez dugog fesa sa kičankom.

Stao je „mirno“ pred direktorom, koji je izgledao kao kepec prema njemu. Nešto mu je govorio poluglasno, a ovaj je spremno odgovarao:

– *Si, signor direttore, si!*¹⁰³

Pozvao me je, i ja sam sjeo u ugao kuhinje pošto sam se oprostio od direktora, koji mi je naglasio da dođem sutra u pet ujutro rekavši da to nije rano, jer se doručak mora pripremiti za sedam. Oficiri dolaze u osam, ali sve mora biti spremno u sedam.

Carski sam ručao. Odavno nisam bio pojeo kompletan ručak od pet-šest jela. Služila me jedna djevojka u bijeloj marami i ljubopitljivo me ispod oka posmatrala.

Lučano, fašista koga sam ocijenio kao komesara-nadzornika za personal u restoranu fašističkih glavešina, gledao me sumnjičavo, ali ništa nije rekao.

---

¹⁰⁰Naturalmente... (tal.) – Naravno, gospodine direktore!

¹⁰¹Bene... (tal.) – U redu, hoćete li da jedete s nama?

¹⁰²Dove e Luciano? (tal.) – Gdje je Lučano?

¹⁰³Si, signor direttore, si (tal.) – Da, gosp. direktore, da.

Najeo sam se kao nikad do tada, i to sve kvalitetne, delikatesne hrane. Na polasku sam pružio ruku Lučanu, ali on je samo podigao ruku na fašistički pozdrav. Predosjećao sam da će s njim biti problema. Ipak, zadovoljan zbog iznenadnog prodora u carstvo blagoutrobija, krenuo sam na Bačvice.

Tamo sam zatekao svoje kompanjone iz Sarajeva. Svi su zirnuli od čuda ne vjerujući ni riječi od onoga što sam im ispričao: oni mrtvi-gladni, a ja sit do razvratne euforije.

– Žaki, ti lažeš! – govorili su.

– Dobro, dođite sutra.u ovo doba da vam ispričam šta sam ručao.

Posmatrali su me sa zavišću, premda su mislili da lažem. Jakica Maestro i njegov brat, s kojim sam stanovao, šutjeli su i željeli vjerovati da je istina da sam sve to jeo u pet-šest činova u „Albergo Sava”.

Naveče, kad smo se našli u stanu, skromno su rekli:

– Žaki, donesi nam malo hrane iz tog „Albergo Sava” ako je istina što govoriš.

Nasmijao sam se.

– Dođite sutra na kupanje na Bačvice.

Sve više sam se odvajao od svojih prijatelja i drugova sa kojima sam odrastao a sada dijelio sudbinu ove užasne, prisilne emigracije. Oni su je shvatali kao dio nečega što je suđeno od više sile, a ja kao poniženje, surov udar na moju ličnost i na moju porodicu, koja je bez ikakvog razloga izvrgnuta obeščašćenju i uništenju.

Sutradan u pet ujutro sam došao u „Albergo Sava” i odlučio da pružim otpor sudbini, ulažući iskonski napor da se oduprem, da se suprotstavim poniženju koje je sudbina nametnula meni i mojoj porodici.

Kob moje porodice me je uništila; bio sam povrijeđen do dubine moje ličnosti, bio sam ranjen teškom sudbinom koja se neumitno nadnosila nada me, nad moju porodicu, nad moje rođake

i rodbinu, nad moje drugove iz mladosti, nad moje prijatelje i sve što sam ikad volio.

U restoranu je pauza između tri i pet popodne. Kuhinja blista od čistoće i tek pošto je Lučano sve pregledao, mogao sam krenuti na kupanje. Jedino je on bio strog prema meni; zbog nečeg mu nisam bio po volji i dok je još u svojim specijalnim čizmama trčao niz stepenice, proderao se:

– *Bobi, svelto, svelto!*¹⁰⁴

Ostali su bili tolerantni. Kuvari su odmah otkrili da ništa ne znam i postepeno su me učili kako se sjecka luk, špinat, mrkva; kako se prave palačinke, patlidžani i salate i kako se jela serviraju na tacne.

Brzo sam učio. Davali su mi obilno da jedem, a moj izglednjeli organizam je bio spreman da uzvрати ne žaleći truda.

Na kupanju sam bio prava atrakcija za moje prijatelje. Prvo nisu vjerovali da sam se mogao zaposliti u fašističkom restoranu, a kada su me pratili i vidjeli kako komotno ulazim, nestrpljivo su me čekali u tri sata da im detaljno ispričam šta sam jeo.

Sjedili su oko mene u kupaćim gaćicama i gladnim očima pratili moje pokrete koji su i nehotice opisivali kako se šta pravi, kako izgleda i kako miriše.

– I na kraju uzmem povelik komad hljeba, nabodem ga na viljušku, odem u magacin, umočim u teglu sa konzerviranim mlijekom, pričekam da se dobro namoči, a onda ... – Svi izdrecili oči u mene, oblizuju se, gutaju knedle i misle da žive u raju.

U Splitu se dešavaju užasne stvari. Na odred muzičara bačene su bombe u Tartaljinovoj ulici. Bilo je grozno; Talijani su pobjesnili, zaveden je policijski čas.

Među jevrejskim emigrantima u Splitu vlada panika. Crni fašisti su prodrli u hram, isprebijali starce, žene, djecu, muškar-

---

¹⁰⁴Bobi, svetlo, svetlo! (tal.) – Bobi, brzo, brzo!

ce; sve što su dohvatili izbacili su na ulicu, polomili, zapalili. Pravi pogrom!

Da li je ovo kraj tolerantnog, zaštitničkog odnosa prema onim malobrojnim Jevrejima koji su uspjeli pobjeći iz ustaškog pakla? Da li smo sada potpuno opkoljeni, prije konačnog i potpunog uništenja? Ima li izlaza?

Već po treći put tražim pročelnika da mi otvori kanal kojim bih se prebacio na slobodnu teritoriju. Kaže da moram ostati u Splitu. Moj život sve manje ima smisla. I fizički i psihički sam ojačao i sve više me obuzima želja za osvetom.

Po čemu sam to ja važan? Svi su pohvatani, samo ću ja da preživim. Zar se može živjeti ovako kukavički? Moram se osvetiti.

Ta me misao ne napušta; ona prožima sve moje biće, daje mi snagu da izdržim, i moj život počinje da dobija novi smisao. To je moj dug prema majci. Moram se osvetiti za onaj njen grčeviti strah, za slomljeno srce majke čije su dijete odvele krvopije, tako reći, na njene oči. Moram se osvetiti za našeg oca, koga su uhvatili njegovi prijatelji i jarani iz travničke čaršije i predali ga u ruke zločincima. Moram se osvetiti za našu nonu, koja se, gotovo slijepa, mirila sa sudbinom koju su krojili krvnici u zelenim uniformama. Moram se osvetiti za svog Albertića, koji se potpuno svjesno žrtvovao za svoju majku, nikada i ne pomišljajući da je samu prepusti krvnicima.

Jesam li ja manje privržen svojoj porodici? Zaslužujem li da živim ako se ne osvetim za njihove nepodnošljive patnje, za njihovo poniženje, za njihove živote? Ne, suprotstaviću se sudbini i postaraću se da se pravda izvrši nad mojim dušmanima, u granicama svojih mogućnosti.

VI

27.

Stalno se vrtim oko jedne pečatoreznice: nalazi se u poluserenu gdje se silazi niz nekoliko stepenica. I prošlog ponedjeljka sam bio tamo. Predstavio sam se kao slikar koji radi u linorezu i sada tražim pogodan materijal.

Linorez je tih godina bio veoma moderan, tačnije – revolucionaran stil i tehnika kojim su se služili progresivni, lijevo orijentisani slikari. Danijel Ozmo, koga smo jednostavno zvali Danko, sa velikim strpljenjem nam je govorio o slikarstvu, o slikarskim školama i radionicama, o majstorima klasike, renesanse, o realistima, impresionistima, kubistima ... Grafika, i u okviru nje linorez, važili su za proletersku umjetnost zbog čistote linija i socijalnih motiva. Danko je imao veliku mapu linoreza koji su ponirali u život drvosječa u šumama u okolini Zavidovića. Uvijek okružen mladima, on je vješto urezivao linije u linoleum ili u gumene materijale, a mi smo sa velikom ljubopitljivošću očekivali kada će napraviti prvi otisak. Ushićeno smo posmatrali oštre crte naboranog čela, nabrane vjeđe ispod kojih su se ocrtavala dva uznemirena oka, među kojima se dizao orlovski nos ispod koga su stršili nakostriješeni brkovi drvosječe. I mi smo probali da urežemo neku sliku i obično se to završavalo porezanim prstom, koji bi Danko obilno natopio

jodom. Bio je veoma dobar, blage naravi, obrazovan i pokazivao je veliko strpljenje s nama.

Dabome, u ovoj pečatoreznici sam bio po sasvim drugom poslu: tu su se izrađivali vojni pečati i štambilji talijanskih institucija i administracije. Radnja nije bila velika; sastojala se od dva odjeljenja, u dnu jednog od njih bio je omanji sto, na kome se nalazilo mnoštvo najrazličitijih pečata. Ispod svakog od njih nalazilo se parče papira na kome je bio otisnut štambilj; taj sto je postao moja opsesija.

Iz Osijeka, Đakova, Loborgrada, koncentracionih logora za žene, ponekad bi iznenada stigla neka djevojka ili žena srednjih godina; iz Stare Gradiške, ustaškog logora koji je po svojim strahotama i brojnosti unesrećenih zatočenika bio drugi Jasenovac, niko nije došao. Pristizale su djevojke i žene potpuno ošamućene, neosjetljive na sredinu u koju su došle, utučene, gotovo nestvarne. Jele su malo i isto tako malo pričale. Obično je njihov put vodio preko bolnice, u koju su na neki način dospjele. Odatle ih je nakratko prihvatila porodica, ili bi došao kurir sa falsifikovanim dokumentima.

Riješio sam da pošto-poto dođem do talijanskih vojnih pečata kako bi se organizovalo prebacivanje žena preko Zagreba u Split. To sam imao na umu kad sam rekao vlasniku radnje da tražim pogodan materijal.

– A eto van materijal na velikom stolu – nevoljno je on odgovorio. – Izaberite pa ćete platit. Ja van nimam vrimenta s vami čakulat. – Okrenuo se i otišao u drugo, šire odjeljenje.

Čim se okrenuo, jednim skokom sam se obreo kraj malog stola i istog trena strpao u džep prvi pečat koji mi je bio nadohvat ruke.

Ne znam zašto, ali osjećao sam se uhvaćenim. Imao sam osjećaj da je vlasnik sve vidio i očekivao sam šta će dalje biti. Pravo sam se da biram hart-gumu i linoleum. Poslije nekoliko minuta prišao sam gazdi, koji je nešto govorio s kalfom.

– Odabrao sam ova dva komada – kazao sam mirno, nastojeći da sakrijem uzbuđenje i strah. – Koliko sam dužan?

Gazda je prišao, uzeo jednom rukom gumu, a drugom me naglo ščepao za okovratnik kaputa. Unio mi se u lice sa surovim izrazom gazde koji je uhvatio lopova.

– Trči po karabinjera – doviknuo je preko ramena svom kalfi.

Mladić iskoči iz radnje kao strijela, preskačući sve tri ulazne stepenice.

Najednom sam se povratio iz stanja obamrlosti.

– Ja sam član *Dopolavora*. Pazi šta radiš – drsko sam mu zaprijetio.

Otkopčao sam kaput da izvadim legitimaciju i iste sekunde mi sinu misao: Bježi!

Naglim okretom sam se izvukao iz otkopčanog kaputa, čiji je okovratnik gazda grčevito stezao. U dva skoka našao sam se na ulici.

Trčao sam kao bez duše niza stranu prema rivi. Iza prvog ugla umiješao sam se u gomilu Splicićana, koji su u ovim jutarnjim časovima hrlili prema ribarnici. Mozak mi je grčevito radio.

“U kaputu mi je ostala legitimacija *Dopolavora*; u njoj su bonovi za hranu i potvrda boravka sa adresom stana. Za sat vremena stići će agenti *Questura*¹⁰⁵ do moje gazdarice. Zaplijeniće ono malo mojih stvari i uštedevinu; nema mnogo, ali daće ruke. Trk kući!”

Gazdarica nije bila kod kuće, vjerovatno je otišla „u spizu”. Curice su se igrale u kuhinji i na balkonu pripremajući doručak svojim lutkama.

– Ima li i za mene doručak? – našalio sam se. Zagrajale su veselo.

Za čas sam potrpao stvari u kofer, a novac u džep od pantalone. Kirija je bila plaćena unaprijed za ovaj mjesec.

---

¹⁰⁵Questura, (tal.) – Policijska stanica.

Mirno sam izišao iz stana i uputio se tetki Hani. Kome bi drugome?

Podbočena na veliki kameni sudoper u kuhinji, nemalo se iznenadila kad me ugledala sa koferom.

– Šta se desilo, Žaki? – pitala je preneraženo.

– Ništa – odgovorio sam mirno. – Gazdarici su došli neki rođaci, pa je meni otkazala. Mogu li ovdje ostaviti kofer dok ne nađem neku sobu?

– Ma, Žaki, zašto pitaš! Sjedi da doručuješ. Gorjelo mi je pod petama, ali nisam htio da uvrijedim tetku Hanu, a još manje da je navedem da posumnja u moju priču. Nije bilo nikoga u kući i mirno smo sjedili za doručkom. Iznijela je kukuruzni hljeb, talijansku marmeladu i čaj bez šećera. Razgovarali smo o običnim stvarima ne kršeći pravilo da ne govorimo o porodici i našoj sudbini.

– Dođi na ručak. Ako ne nađeš novu gazdaricu, možeš spavati kod nas. – Tetka Hana je ovo rekla usput, pospremajući sto. Već me je dobro znala.

Sjurio sam se niz Tartaljinu ulicu i uputio na dno rive.

Tamo je bila jedna mala radnja krcata užadi, mreža i opreme za ribare. Često sam posmatrao taj izlog kroz koji se vidjelo sve što se dešava u radnji. U njoj sam dva-tri puta vidio pročelnika moje ćelije. Možda njegovi drže tu radnju, ili je ona neki punkt ilegalnog pokreta Splita.

Opet sam stao pred izlog. Dvije curice su nešto kupovale, po svoj prilici, udicu. Kad su izašle, ušao sam u dućan.

– Je li Moro dolazio? – pitao sam.

Stariji čovjek, vjerovatno vlasnik radnje, iznenađeno me pogledao. Skupio je vjeđe iznad velikih plavih očiju koje su me posmatrale kroz poluzatvorene kapke. Bio je oprezan, lukav.

– A ča želi šjor?

Osjetio sam se uhvaćenim u klopku vjekovnog nepovjerenja primorskog seljaka u strane ljude. Konspiracija ilegalnog pokreta još više je osnažila ovakvo shvatanje života.

– Recite mu da ga je tražio Bjondo. I da je hitno – dodao sam i izišao.

Sjeo sam na klupu. Riva je bila puna ljudi koji su, u ovom nje-nom dijelu, više radili oko čamaca, istovara, prenosa korpi, bala, ribe, povrća nego što su šetali.

“Sad si u pat-poziciji”, razmišljao sam. „Nemaš nikoga, nemaš ništa, izgubio si vezu sa pročelnikom ćelije. Agenti te traže.”

Ustao sam s klupe. Mahinalno sam zabio ruke u džepove. Napipao sam pozamašan snop novčanica koje sam gurnuo u džep kad sam napustio stan.

“Idem da kupim sat”, pade mi na um sumanuta misao. Sigurno mi je sat najmanje bio potreban u ovoj situaciji. Nisam ni slutio koliko će mi dobro doći u godinama koje dolaze.

Nikad nisam imao svoj sat. Doduše, kad smo bili mali, pro-našli smo jedan pravi pravcati masivni doxa sat. To su oni sato- vi koje su građani, glave porodice, nosili o lancu u džepu prsluka. Radnici su dotjerali u našu baštu neke sanduke iz knjižare „Mer- kur”, i prije no što ih je mama naložila, mi smo ih upotrebljavali za pravljenje drvenih štitova. U jednom od tih sanduka, ispod zgu- žvane hartije, ugledao sam doxa sat. Vjerovatno je ispao iz džepa radniku koji je u fabrici pakovao robu. Svi smo se veselili, ali smo ga brzo zaboravili: naveče sam ga pokazao Bukiju.

– Daj da vidim. – Uzeo ga je, pažljivo pogledao, utvrdio da tačno radi i spremio ga u svoj zeleni ormar. – Evo ti dva dinara – mirno je rekao glasom koji ne dozvoljava prigovor.

– Makar ću moći sutra u kino – progundao sam razočarano.

Izgleda da je sad došlo vrijeme da se ova istorijska nepravda ispravi. Znam da je i sada onaj sat kod njega. Kakva je to coinciden- cija u podsvijesti čovjeka koji je opet na udaru progona?!

Kupio sam divan talijanski sat-štopericu. Samo Talijani znaju napraviti takav dizajn: tri kružnice na ciferblatu sa tri kazaljke u raznim bojama, dvije kočnice i ključ. Osjećao sam da mi je sada porasla vrijednost.

Vratio sam se na dno rive. Vlasnik je upravo zatvarao dućan. Stao sam pokraj njega i, ne gledajući ga, rekao gotovo ravnodušnim glasom:

– Recite Mori da ću doći u pet popodne.

Okrenuo sam se i otišao. Podnevno sunce je žestoko pržilo, i ja sam krenuo da nađem neko osamljeno, po mogućnosti teško pristupačno mjesto za kupanje. Pronašao sam udubljenje slično plitkoj špilji i tu se kupao. Sa pantalonama i košuljom ispod glave zaspao sam nemirnim snom.

Naglo sam se probudio i prva mi je misao bila da sam zakašnio. Sjetio sam se da imam sat. Požurio sam.

Konspiracija u ilegalnom pokretu nalaže apsolutnu tačnost. Preuranjen ili zakasnjeli dolazak omogućava agentima da se stvo-re ko zna odakle.

Stao sam pred izlog radnje tačno u pet. Unutra nije bilo ni-koga.

“Ući ću”, odlučio sam.

– Bjondo, tražiš me? Poji sa mnon – rekao je poluglasno iza mojih leđa. Osvrnulo sam se i ugledao Mora kako šeta na dva kora-ka ispred mene.

Sjeo je na klupu u obližnjem parku. Osvrnulo se lijevo i de-sno, a onda mirno izvadio iz džepa *Popolo del Spalato*.¹⁰⁶ Raširio je novine, primakao ih licu i pravio se da čita.

Sjeo sam na istu klupu malo udaljen od njega, kao što sjeda-ju ljudi koji se ne poznaju. Nagnuo sam se naprijed i govorio polu-glasno gledajući između koljena ko se kreće stazom kroz park.

---

¹⁰⁶Popolo del Spalato (tal.) – Splitski narod.

– Bjondo, pogrišija si. Kako smiš nešto učinit bez mene? Dodi sutra u devet na ovu bankinu.

Sjedio sam i dalje u parku razmišljajući na koju bih stranu krenuo. Najednom sam se trgao: još malo će capri fuoco i spuštanje talijanske zastave.

Požurio sam prema stanu tetke Hane. Sat sam strpao u džep da ne bih pobudio sumnju.

Onkl Moric je već bio kod kuće. Florica se igrala, a tetka Hana je zabrinuto gledala kroz prozor očekujući Leončeta koji je uvijek stizao u zadnji čas.

– Jesi li mogao što naći? – pitao je onkl Moric.

– Rekla mi je jedna gazdarica da dođem sutra u devet. Leonče je stigao i obilno smo večerali u prijatnoj porodičnoj atmosferi. Bila je to moja posljednja večera u krugu porodice.

Spavao sam tvrdim, ali nemirnim snom.

28.

Ispraćen sumnjičavim pogledom tetke Hane, bio sam u pet do devet na „bankini“. Poučen primjerom pročelnika naše ćelije, izvadio sam novine iz džepa, ali ih nisam previše širio. Htio sam da me Moro spazi čim krene kroz park. Ugledao sam ga u društvu jednog starijeg dječaka kome je nekako familijarno položio ruku na rame. Koračali su nemarno, i ja sam ih posmatrao preko novina. Osjetio sam da me vidio, jer mu je preko lica preletio jedva vidljiv smiješak. Posmatrao sam ih oslonjen leđima na naslon klupe. Kad su prolazili pored mene, Moro se osvrnu i reče:

– Bjondo, poji za ovim mulcem!

Polako sam savio novine, stavio ih u džep od kaputa i produžio za njima. Još su neko vrijeme išli zajedno, a onda se Moro odvoji. Na odstojanju sam išao za dječakom.

Idemo već više od pola sata. Napustili smo centar grada; ulice gube pravilan izgled, spajaju se sa okolnim ogradama, kuće su rjeđe, na više mjesta pojavljuju se iskopi za temelje novih kuća. Mislim da smo već na krajnjoj periferiji Splita, jer su sve češće suvozdine i maslinjaci.

Sunce sve jače grije, i ja skidam kaput, pomalo umoran od pješačenja. Cijelo to vrijeme dječak se samo dva ili tri puta osvrnuo da vidi slijedim li ga. I sada se osvrnuo lijevo i desno prije nego je ušao u jednu kuću, čini se nanovo sagrađenu, jer su se oko nje još vidjeli ostaci materijala, pomalo zarasli u travu. Bila je to prizemna zgrada u čiji se visoki parter ulazilo preko kamenih stepenica. Dječak nije pošao uz stepenice, nego je obišao zgradu i ušao na stražnji, prizemni ulaz. Ostavio je otvorena vrata i ja sam ušao za njim.

– Dobro je – odahnu dječak kao veliki. – Pričekaj ovdje, sjedi.

Soba je bila jednostavna, čista, bijelo okrečena. Željezni krevet sa mesinganim kuglama ličio mi je na naš dječiji krevet u Sarajevu. Dvije stolice, umivaonik sa lavorom i bokalom. Ormara nije bilo.

Kako se iz dvorišta ulazilo pravo u sobu, nisam čuo korake prije no što su se vrata otvorila. Nisam se uplašio: očekivao sam da će neko doći.

– Zdravo, druže! – prišla mi je jedna žena i pružila ruku. Ručkivali smo se gotovo srdačno. Bila je to žena srednjih godina u crnoj suknji sa maramom na glavi. – Znaš li di je Školj ljubavi?

Gledao sam je zabezegnuto ne znajući šta me zapravo pita. „Kakva ljubav”, pomislio sam. „Možda je to neka lozinka, a ja ne znam odziv. Šta će sad biti?

– Ne znam – rekao sam oklijevajući.

– Dobro, odmori se malo dok ja napravim marendu. Uskoro se vratila noseći u ruci pozamašan zamotuljak uvijen u novine.

– Mali će ti pokazati gdje je to. Imaš li gaće?

Šta je ovoj ženi, čisto se ljutnu u sebi. Ništa nisam odgovorio.

- Pitam te imaš li gaće za kupanje? - ponovi ona.

- Imam na sebi, kako da ne! - obradovah se rješenju ove zagonetke.

- Ručaj na Školju, kupaj se i nemoj se vraćati prije mraka. Do viđenja!

Kaput sam metnuo ispod jastuka i izašao ne zaključavajući, jer ključa nije ni bilo. Ugledao sam dječaka, koji je sjedio na kame-
noj ogradi. Čim me je spazio, skočio je sa ograde. Krenuo sam za njim.

Išli smo petnaestak, dvadeset minuta, na odstojanju i bez razgovora. Dobro sam pazio na put, jer sam znao da niko neće doći po mene. Srećom, imao sam sunčane naočare koje će mi dobro doći po kraškim vrletima Dinare na surovom ljetnom suncu. Ipak, nisam ništa razmišljao. Gotovo sam mehanički slijedio dječaka, koji je vješto i brzo grabio preda mnom.

Pred nama se ukaza skrivena uvala sa malobrojnim kupaćima. Dječak je stao, sačekao da priđem i široko pokazao rukom prema morskoj pučini:

- Ovo je Školj ljubavi - rekao je, okrenuo se i otišao. Zastao sam za trenutak da osmotrim kraj i izaberem mjesto za kupanje. Između razbacanih gromada stijena ugledao sam parče pješčanog žala koje je bilo u sjenci stijena.

Kupao sam se, spavao, jeo marendu, koja je zaista bila obilna. Postepeno su me napuštali umor i napetost. Ni o čemu nisam razmišljao. Takvo stanje opuštenosti nisam osjetio još od studentskih dana. Ono što me na neki djetinji način veselilo bio je talijanski sat, koji sam kupio pred polazak iz Splita. Kad god bih se probudio, vadio sam sat iz džepa somotnih pantalona da vidim koliko je sati.

"To je baš glupo", rekao sam sam sebi. „Fino ti je rečeno da se ne vraćaš dok ne padne mrak, šta toliko zuriš u taj sat?"

Osjećam da sunce počinje da mi prži kožu; nigdje nije bilo hladovine: sunce je osvojilo Školj ljubavi!

Zaspao sam ispod jedne Stijene sa nogama u moru. Probudio sam se kad se sunce već klonilo zapadu. Ogromni sunčani disk odslikovao se u moru, blago ispresijecan linijama valova koji su se mreškali.

Gaćice su se osušile na meni i brzo sam preko njih navukao pantalone, a onda košulju. Izvadio sam sat iz džepa i metnuo ga na ruku. Vraćao sam se nazad krupnim koracima.

Ušao sam u svoju sobu i sjeo na stolicu. Opet sam bio gladan. Uskoro su se otvorila vrata. Ušla je moja ilegalna domaćica: nosila je veliku drvenu tacnu nakrcanu hranom.

– Zdravo, družo. Kako je bilo? – rekla je srdačno.

– Malo sam izgorio od sunca – rekao sam življim glasom, čudeći se što neko uopšte razgovara sa mnom.

– Ij sad, a poslin ću ti donit kiselo mliko. To će te povratit. – Izašla je sa osmijehom na usnama, i ja sam pomislio kako se u dubini ovog ilegalnog pokreta nalaze obični ljudi kojima je konspiracija nametnuta kao nešto tuđe.

Carski sam večerao. Kao u „*Albergo Sava*“. Izgleda da se snabdijevaju iz istog magacina, pomislio sam sa osmijehom.

Moja domaćica je ušla sa velikom šoljom kiselog mlijeka, namjestila krevet za spavanje, uzela tacnu sa posuđem i rekla brižnim glasom:

– Namaži se kiselim mlikom i mirno spi! Lancuni su čisti.

Zalupila je vrata i njen prijatni lik je iščezao iz ove jednostavne sobe, koja je služila kao privremena baza za ilegalce pred odlazak u jedinicu.

Drugi dan boravka na Školju ljubavi uznemirio me je. Bio sam čio, naspavan, sit, opušten i počeo sam pažljivo da razgledam ovu uvalu sa rijetkim kupačima. Zaista, to su bili uglavnom parovi, djevojke i mladići. Kupali su se osamljeni, i ja sam ih iz daljine posmatrao. Pričali su sa zanosom, povremeno se grleći i ljubeći. Većinom su se držali za ruke, smijali ili jednostavno šutjeli. Mislim da je to ona vrsta šutnje koja govori rječitije od riječi. Najsimpaticiiji

su mi bili oni tek stasali dječaci sa djevojkama koje to još nisu bile, ali više nisu bile ni djevojčice. To su prvi ljubavni sastanci, naivni, puni iskrene ljubavi.

Ko zna šta su te curice rekle i kako su vješto lagale svojim majkama da bi mogle da se nađu sa svojim voljenim na ovom osamljenom mjestu, blago sam se smiješio padajući u sve dublju sjetu.

Verali su se po stijenama, tražili račiće i školjke, skakali sa najviših vrhova stijena u mirno more, čija je modrina izazivala na nove i nove skokove. Onda bi se umorili, legli jedno kraj drugoga, držali se za ruke i tiho ćakulali.

Da li je stvarno rat, ili je to samo odvratno ružan san? Zar još uvijek postoji ljubav, i to ona koja se mora skrivati od porodice? Možda su oni nesretni zbog toga što ih porodica ne shvata, a ne znaju da je prava nesreća tek kad porodice više uopšte nema, kad si sam, jedinka bez cilja. Ko se veseli tvom uspjehu? Koga boli duša kad ti tuguješ?

Skočio sam u more i dugo, dugo plivao da iz sebe isperem ove uništavajuće misli.

Proveo sam još dva dana kupajući se u ovoj ljupkoj uvali. Sâm sam, ni s kim nemam dodira, po cio dan ne progovorim nijednu riječ. Potpuno sam slobodan i potpuno izolovan. Polako se u mene uvlači nemir, nervoza. Jedina svijetla tačka je moj kratki susret sa ilegalnom domaćicom ujutro i naveče. Razgovor je kratak i teško opterećen konspiracijom.

– Dokle ću ja ovako sjediti? Ima li ikakvih vijesti o mom polasku? – pitao sam je.

Pravila se da ne čuje ili da ne razumije o čemu govorim. Najednom se okrenula i nekim gotovo intimnim glasom me upitala:

– Druže, imaš li mater?

Šutio sam; ostavila je obilnu večeru na stolu i izašla. Sjedio sam pognute glave i nisam ni dotakao jelo. Uхватило me neko uzbuđenje, vrtjelo mi se u glavi i glasno sam odlučio:

– Sutra idem do tetke Hane!

Ova me je odluka naglo smirila. Počeo sam da razmišljam o tom susretu.

O, kako su svirepa vremena u kojima živimo! Jedini čovjek ovdje koji me zaista voli jeste tetka Hana, sestra moje majke. Ne mogu joj ništa reći, jer konspiracija ilegale to strogo zabranjuje. Dosta joj je briga i za svoju djecu, nemam prava da joj namećem obavezu da se brine i za mene. Trebalo je da pustim kofer da ga agenti zaplijene, nisam ga trebao prebacivati kod tetke Hane.

Nevoljno sam večerao i dugo nisam mogao zaspati. Vani je bila zvjezdana ljetna noć, zrikavci su upotpunjavali tišinu u kojoj progonjeni ljudi traže zaborav.

Probudio sam se nekako čio, veseo, gotovo spreman za šalu. Probao sam da nešto kažem svojoj domaćici, ali ona je samo iznenađeno rekla:

– Ti si, druže, danas nešto veseo.

Dabome, nisam joj mogao reći da idem kod tetke Hane. Nasmejao sam se, uzeo marendu pod mišku i krenuo putem za Školj ljubavi. Znao sam da me neko odnekud motri. Na pogodnom mjestu sam skrenuo i uputio se u grad.

Tetka Hana se strasno iznenadila kad je otvorila vrata i ugledala me. Uvukla me unutra i usplahireno rekla:

– Žaki, traži te policija!

– Znam – mirno sam odgovorio. – A otkud ti znaš?

– Bio je ovdje Jakica Maestro. Kaže da su dolazili agenti one noći. Sve su prekopali i odveli su njega i brata mu na policiju. Zaprijetili su da će ih zatvoriti ako se ne prijaviš. Mole te da sam odeš na policiju.

Slušao sam je smiješeći se. Gledala me je brižno i nekako upitno.

– Zvao je onkl Albert i rekao da dođeš kod njega, neizostavno! – dodala je. To nije bio njen izraz i znao sam da ga je doslovno prenijela.

Poziv onkl-Alberta bio je nešto drugo: imao je veću težinu od apela mojih cimera da se sam prijavim policiji. Mada se za ovu godinu dana sve izmijenilo, poštovanje koje smo svi u porodici gajili prema onkl-Albertu nije dozvoljavalo neposlušnost.

– Dobro – rekao sam. – Otići ću.

Nudila me da jedem, a ja sam joj, umjesto toga, ostavio svoju marendu.

– Vidiš kako me paze – našalio sam se. – Otići ću do onkl-Alberta, ne brini. Ako neko dođe po moj kofer, slobodno mu ga podaj. Idem!

Otpratila me do vrata, i ja sam je poljubio u ruku. Znali smo da se Više nećemo vidjeti.

29.

Uputio sam se u Enološku stanicu da potražim Jelvu Vučetić. Nisam je odavno vidio, ali sam znao da se u nju mogu pouzdati. Nisam želio da je dovodim ni u kakvu opasnost i htio sam da je angažujem samo do te granice.

Veoma mi se obradovala. Ponudila me da sjednem, na šta sam ja predložio da prošetamo do vinograda. Skinula je bijeli mantil i našli smo se u hladovitom vidikovcu zaraslom u vinjagu.

– Jelva, ja idem u partizane – rekao sam.

– Znala sam čim sam te vidjela. Uvijek sam znala da ćeš otići. Trebaš li što?

Objasnio sam joj da kroz desetak dana ode do tetke Hane i uzme moj kofer. – A poslije ... vidjećemo! – rekao sam.

Drugarski smo se rastali, i ja sam se sjećao nje iz studentskih dana, pa i prije neki mjesec. Možda se nije politički opredijelila, ali ju je njeno ljudsko poštovanje i drugarstvo upućivalo na nas.

Onkl-Alberta sam zatekao u sobi. Vidno je smršao. Sjedio je za stolom i slagao nekakve tanke papire. Tek kada sam mu u ruci ugledao nož za falcovanje, shvatio sam šta radi. Nož je bio od kosti, stanjen sa obje strane. U knjigoveznici i papirnicama služio je za presavijanje i slaganje presavijenog papira. Onkl Albert, vlasnik pet najvećih knjižara u Sarajevu, prisiljen je da u izbjeglištvu ručno pravi kese, koverta i četvrtaste paketiće toalet-papira. Vjerovatno za neku papirnicu u Splitu koja je još prije samo godinu i po dana kod njega naručivala robu na veresiju!

Bio mi je mučno u stomaku od tuge. Bože, šta su to od nas napravili ti nitkovi!

Prišao sam mu i poljubio ga u ruku.

– Idemo na balkon – rekao je teško se dižući od stola. Tek sad sam vidio koliko je omršao. Bio je blag, bez trunke ljutine u sebi.

– Pričaj mi kako je sve bilo s nonom, tvojom majkom, svima vama. – Rekao je na španskom, „*kum la Mana*“, kako su stariji zvali nonu; taj jednostavni izraz „majka“ označavao je poštovanje, ljubav i poslušnost u porodici. Izgleda da se u jevrejskim porodicama matrijarhat još poštovao u svim oblastima života osim u poslovanju.

Šutio sam, bilo mi je teško da počnem govoriti o tome. Svjesno sam bježao od istine, nisam je priznavao, niti sam želio da se podsjećam na agoniju naše porodice.

Onkl Albert je mirno čekao gledajući me upitno. Polako sam se oslobodio vlastite more, koja me je pritiskala i počeo sam da pričam. Nije me prekidao, ništa me nije pitao. Nekoliko puta su mu se oči ovlažile, ali nije dozvolio sebi da zaplače. Kad sam završio, nastao je tajac. To je potrajalo neko vrijeme, a onda mi reče zabrinutim glasom:

– Bio je kod mene Markus Finci. Ti znaš da je on predsjednik Jevrejske opštine u Splitu. On vodi brigu o nama, pomaže nas i brani od Talijana. Ti si nešto napravio, ja ne znam šta. Ne moraš mi

ni reći. Talijani su bijesni na tebe i Markusu su rekli u policiji da će nas sve pohapsiti. Otiđi odmah kod njega. On je cio dan u radnji.

Osjećao sam da je naš razgovor završen. Bio je to razgovor dva odrasla čovjeka koji su na neki način u istoj nevolji. Htio je da mi da novaca, što sam ja odlučno odbio. Poljubio sam ga u ruku s dužnim poštovanjem. Više ga nikad nisam vidio.

Polako sam se uputio ka centru grada. Bio sam potresen susretom sa onkl-Albertom. U našoj velikoj porodici važio je za čovjeka željezne volje koji ne trpi prigovor, za poslovnog čovjeka koji je uspješno vodio pet radnji u Sarajevu. Počeo je niotčega, svojom vlastitom pameću, radom i snalažljivošću podigao je cijelu porodicu iz siromaštva. I našu porodicu je pomagao kad nam je bilo najteže; zbog toga sam se osjećao obaveznim prema njemu. Nije bio sentimentaln; bio je strog u ophođenju, svjestan svog značaja i ugleda. Nonu je slušao bez pogovora i, kao najstarijeg sina u porodici, po sefardskoj tradiciji, svi su morali slušati njega. Sada je skršen iako ni u čemu nije pogriješio, niti je učinio zlo drugome.

Osjećao sam da se nalazim na pragu nekih novih događaja, nekih potresa koji će iz temelja promijeniti pravac mog života. Od početka rata moj život je pravi košmar, u kome su ispreturani svi slojevi života, sve ljudske vrijednosti, svi ciljevi i dostignuća kojima stremi čovjek. Zar to sve moram prepustiti zločincima bez otpora, bez borbe na život i smrt? Je li njima dodijeljen život, pljačka, bogatstvo, vlast do morbidnog sadizma, a meni i mojima samo patnja i smrt?! Ovo je prekretnica koja to mora promijeniti.

Stigao sam „Pod uru“, skrenuo lijevo, ne prema Piazza del Signore, nego uskom ulicom između visokih kamenih kuća.

„Markus Finci“, velika firma nad najvećim dućanom staklarije i porcelana u Splitu. Pritisnuo sam kvaku, vrata su se otvorila i oglasilo se ugodnim zvukom zvonca koje je visilo na dovratku. Trgao sam se kao pred nečim poznatim. Kročio sam unutra. Zapahnuo me onaj karakterističan, istovremeno i blag i rezak miris

stakla, kristala, porcelana. Zastao sam i pred mojim očima su se odvijale slike iz davno zaboravljenog mladičkog doba.

Bio sam brucoš i, kao većina mojih vršnjaka, bio željan avantura. Svi smo odlazili na „frent“, putovanje bez cilja puno iznenađenja, susreta sa ljudima i istorijom, ispunjeno dogodovštinama najrazličitijeg sadržaja.

Bio sam došao na semestralne ferije kući u Sarajevo. Bio je Božić, i Paja, moj najbolji prijatelj u to vrijeme, jednostavno je rekao:

– Žaki, idemo u Dubrovnik.

– Šta ti je, Pajo, nemam para.

– Imam ja koliko nam treba. Odemo za Novu godinu i vratimo se.

Ponuda je bila primamljiva, i ja sam je bez mnogo premissljanja prihvatio. Mama se već navikla na moje iznenadne odluke, na moje odsustvovanje iz Sarajeva. Tata je iz Vrbovske na Hvar prešao u Travnik i tu je otvorio radnju u centru grada, preko puta Sreskog suda. Buki je već bio otišao iz Jugoslavije u kibuc Šaar Haamakim, Braco je većinom bio na putu sa trgovačkim putnicima onkl-Alberta. Ja sam bio na studijama u Beogradu, ostao je samo Albertić sa našom milom majkom, koja je sve više gubila moć odlučivanja i uticaja na život u porodici.

Tako smo se Paja i ja našli uoči Nove 1940. godine na dubrovačkom Stradunu. Sve je bilo u prazničnom raspoloženju. Mi smo rijetko išli na more, radije smo odlazili na mošavim, na skautska logorovanja, bili smo u Sjetlini, na Radanju u Srbiji, u Radovljicama, na Bledu i Bohinju u Sloveniji.

More nismo poznavali: možda smo u ovih nepunih devetnaest godina mog života samo jednom bili na moru. Utoliko je bila privlačnija misao o Dubrovniku i moru kao pejzažu predodređenom za bogate ljude koji, po tradiciji sarajevskih građanskih poro-

dica gornjeg sloja, odlaze u Trpanj, Prčanj, Makarsku, a odrasli u Rogašku Slatinu, Karlove Vari i Marijine Lazni.

Preko Mostara i Gabele došli smo uskotračnom željeznicom u Dubrovnik u ranim jutarnjim satima uoči Nove godine. Bilo nam je neobično i mi smo sa mladićkom radoznalošću lunjali uskim ulicama Dubrovnika. Pred nama su se toga dana otvarali pejzaži luke u Gružu, pa pejzaži Lapada, drevne carinarnice, Lokruma, Pila, i uzanog prilaza hotelu *Excelsior*, a onda hotel *Argentina*, o kome smo toliko slušali, i dalje još, prema Sv. Jakovu, gdje semo krenuli oklijevajući, jer je već bio počeo da se hvata sumrak nad pučinom dubrovačke uvale i nad Lokrumom u daljini.

Ugledali smo visoku kamenu ogradu s desne strane: klesani kamen, oграда od kovanog željeza, visoko oblo kube zeleno od patine, krov kineske pagode na terasastoj bašti koja se spuštala duboko dolje prema površini mora: vila *Šeherezada*, koja se ukazala pred nama, zapalila je našu maštu.

– Moram unutra – rekao sam Paji.

– Nemoj, opasno je.

Ali ja ga više nisam slušao: očaran ovom divnom građevinom iz *Hiljadu i jedne noći*, visećim vrtovima što su podsjećali na drevnu Fenikiju i Persiju, a krov na egzotičnu kinesku pagodu, u dubini ovoga vrta snova, očaran zlatnim nebom sutona koji je hvatao Dubrovnik i more, preskočio sam ogradu od kovanog željeza i našao se s druge strane kamene ograde.

Oprezno sam išao naprijed, obazirući se lijevo i desno. Zastao sam, a onda polagano produžio prema kamenom stepeništu. Napredovao sam polako polusagnut. Nakon svake pređene stepenice zastajkivao sam, osvrćući se oko sebe. Sumrak je sve više osvajao, gubili su se obrisi predmeta, i ja sam se prikradao osvijetljenim prozorima *Šeherezade*. Bili su to uski duguljasti prozori sa ovalnim kamenim arkadama, na kojima je blještalalo rumenilo zažarenog neba.

Zastao sam: ništa se nije čulo, ništa se nije dešavalo; smjelije sam krenuo naprijed, pogledujući kroz prozor u želji da vidim šta rade oni unutra.

Čučnuo sam i pokušao da se krećem u klečećem stavu; sporo sam napredovao očiju uprtih u osvjetljene prozore.

Odjednom mi se učini da neko stoji iznad mene! Hitro bacim pogled naviše i vidim čovjeka kako nepomično stoji iznad mene. Munjevit skok i već sam bio na stepenicama grabeći prema ogradi, izvio sam se i prebacio preko ograde od kovanog gvožđa na ulicu. Srce samo što ne iskoči iz grudi.

Sav isprepadan, Paja se stušti za mnom prema *Excelsioru*, ali kako nikoga nije bilo za nama, stali smo da predahnemo.

– Šta je bilo?

– Ne znam. Neki čovjek se nadvio nada mnom: pokušao je da me uhvati.

– Rekao sam ti da ne ideš i da je opasno!

Trebalo je da prođe gotovo dvadeset godina da se uvjerim da je ono bila statua, kip koji je stajao pred ulazom u Šeherezadu! Nasmijao sam se svojoj mladalačkoj mašti i zažalio za njom.

Sišli smo u centar, kod Gradske kafane. Pred kružnim staklenim ulazom stajala su dva crnca u livrejama. Unutra su takođe služili crnci. Na Stradunu su praštale petarde, prolazila maskarada, ljudi su pjevali i igrali, nikome nije bilo ni na kraj pameti da je nacistička Njemačka već napala Poljsku i da nam predstoji tragedija o čijim razmjerama nismo mogli ni slutiti.

Počelo je Novo ljeto 1940. godine i Paja je jednostavno rekao:

– Šta ćemo u Sarajevu? Idemo na Hvar i u Split, a poslije, vidjećemo.

– Imamo li toliko para?

– Imamo za brodske karte.

Ukrkali smo se na brod. Duvala je strašna bura. Tješili smo se što su i mornari povraćali. Po drugi smo put sreli Pajinog brata.

Mislio sam da će od njega posuditi novaca. Oni su se, međutim, samo pozdravili: nisu se ni rukovali. Zar ima kod Sefarada takvih porodica?!

Obilno smo doručkovali u jednom zdravljaku u Splitu. Sad smo bili totalno švorc, pa sam predložio Paji da peremo suđe u nekom hotelu.

– Šta je tebi, Žaki? – kratko je odgovorio. – Nismo došli u Split da peremo suđe. Šta je tebi signor Finzi?

– Koji Finci? – začuđeno sam pitao.

– Markus Finci.

Samo sam slegao ramenima. Poveo me je u centar grada, Ispod ure, između blokova kamenih zgrada, do radnje sa velikom firmom:

MARCUS FINZI

Pritisnuo je kvaku, ugodnim zvukom oglasilo se zvonce koje je visilo o dovratku. Zapahnuo nas je istovremeno blag i rezak miris kristala, stakla i porcelana.

Na divnom španskom, ladino žargonom, oglasio se Paja:

– *Buenos dias, signor Finzi.*¹⁰⁷

Iz staklenog kontoara izašao je stariji čovjek prijatnog izgleda, kovrdžave crne kose. Bio je to Markus Finci.

Divio sam se svom prijatelju Paji: tako je vješto vodio razgovor na čistom ladino jeziku da sam ga sa iznenađenjem posmatrao. Sve sam razumio, ali nisam znao tečno govoriti, niti sam bio vičan da komuniciram sa trgovačkim svijetom pa sam šutio.

– *Mirjam, ven aki*¹⁰⁸ – rekao je gospodin Finci.

Iz unutrašnjosti radnje pojavila se vitka djevojka u plavom mantilu, kao ugljen crne kose savijene u punđu iznad vitkog bijelog vrata. Krupne crne oči posmatrale su nas bojažljivo, sa onom

---

¹⁰⁷Buenos dias... (ladino) – Dobar dan, gospodine Finci.

¹⁰⁸Mirjam, ven aki (ladino) – Mirjam, dodi ovamo.

suzdržanošću i stidom karakterističnim za starije djevojke sefardskih porodica. Iznenaden njenom pojavom, posmatrao sam je kao opčinjen.

Oborenih očiju, gotovo pobožno je slušala svog oca. On joj je tihim glasom naređivao na španskom da krene kući i da ćemo nas trojica muškaraca za otprilike sat vremena doći na ručak.

– *Si, mi padri, si!*¹⁰⁹ – blago se naklonila sa rukom na grudima i nestala isto tako tiho kako se i pojavila.

Dva dana smo bili gosti u toj sefardskoj porodici punoj blagosti, sklada i uzajamne privrženosti. Trećeg dana Paja je saopštio gospodinu Finciju da se moramo vratiti u Sarajevo; gosp. Finci mu je dao dovoljno novaca za put i mi smo se oprostili i otišli, ali ne u Sarajevo, nego na Sušak, gdje je boravila Rut kod svoje tetke, koja je držala radnju kišobrana i suncobrana u Opatiji.

Sad mi sve te slike munjevito lete kroz glavu i bio sam postidjen.

Po drugi put me taj čovjek, Markus Finci, vadi iz nevolje. Zbunjen, prišao sam već dobro poznatom staklenom kontoaru i on je podigao pogled.

– *Buenos dias, signor Finzi* – oslovio sam ga tihim glasom.

– *Ki sejas bienvenidu, mi ižu. Ken sos tu?*¹¹⁰ Osjetio sam pravo olakšanje: nije me prepoznao! Pozvao me unutra i sjeo sam odmah uz njega u tom skučenom prostoru. Počeo je mučan razgovor. On me ružio ne podižući glas. Teško me optuživao za nepromišljenost i opasnost kojoj sam izložio ne samo njega i njegovu porodicu nego i cijelu jevrejsku zajednicu u Splitu.

– Jedva sam ih smirio. Nagodili smo se da se ti prijaviš i da te pošalju u internaciju u Italiju. U protivnom, svi ćemo teško stradati.

---

¹⁰⁹Si, mi padri, si! (ladino) – Da, oče, da.

¹¹⁰Ki sejas bienvenidu... (ladino) – Dobro došao, moj sine. Ko si ti?

– *Todus los Djidjos di Spalatu*¹¹¹ – tvrdo je ponovio. Šutio sam, ali se nisam plašio, niti me je zastrašila njihova prijetnja.

– Sad mi odgovori, *mi ižu*, hoćeš li se prijaviti. Nemoj da svi stradamo!

Šutio sam. To više nije razgovor zajmodavca sa dužnikom, nisam se osjećao podređenim. Nije me prepoznao i ja ga neću povrijediti kao nezahvalnik kome je otvorena srca učinio dobročinstvo. Ovo je nešto sasvim drugo: radi se o sukobu dva oprečna pogleda na život; radi se o dva suprotna stava prema pogromu, prema uništenju Jevreja.

Signor Finzi je čekao moj odgovor i ja sam mu ga dao:

– Gospodine Finzi, – rekao sam polako – mi bježimo dvije hiljade godina pred opakim ljudima koji nas progone. Sad su riješili da nas potpuno unište, da nas pobiju kao pse lualice. Ustaše su mi uništile svu porodicu: i majku, i oca, i mog Bracu, i Albertića, i našu nonu, i tetku Sinjoru, i sve moje rođake i prijatelje. Sve što smo voljeli oni su ubili, sve što smo imali oni su opljačkali i spalili; oni će tako nastaviti do kraja, pojavio se ja ili ne!

Gledao me iznenađeno, pogružen, na način očajnika.

– I šta se tu može? Šta da radimo?

– Ja više neću bježati. Od njih se ne može pobjeći. Bježali su našli iz Njemačke, Austrije, Poljske, Francuske, iz cijele Evrope. Hitler je jurio za njima i stizao ih u nekoj od zemalja koje je pregazio. Došlo je vrijeme da mi njega stignemo. I oni su od krvi i od mesa. Tući ćemo se, ubijaćemo ih, ali više nećemo ići na klanicu. Moram da se obračunam s njima za sve patnje, za sve strahove i sve živote koje su mi oteli.

Naš mučni razgovor bližio se kraju. Želio sam da ga pitam za Mirjam, ali sam se suzdržao. Ta uspomena pripada jednom dobu koje je nepovratno prošlo.

---

¹¹¹Todus los Djidjos... (ladino) – Svi Jevreji Splita.

Prošla je samo godina dana, i Hitler je stigao u Split. Ustaše su odvele onkl-Alberta i Markusa i Mirjam i sve koje su uspjeli da uhvate!

30.

Bio sam iscrpljen do krajnjih granica i jedva sam se dovuкао do svoje ilegalne baze. Sunce je probijalo plavi pak-papir na prozorima, u sobi je bilo sparno, ali ja sam se jednostavno bacio potrbuške na krevet i zaspao košmarnim snom.

Instinktivno sam se trgnuo iz sna i sjeo na krevet. U sobi je bilo polumračno i ja sam postepeno razaznao lik moje domaćice. Stajala je naslonjena na vrata, sa rukama prekrštenim na grudima. Nije nosila crnu maramu. Blago se nasmiješila dok sam još bunovan sjedio na krevetu. Promrmljao sam nešto što je ličilo na izvinjenje.

- Ima poruka za tebe - rekla je. - Prvo se umij!

Prišla je umivaoniku držeći u jednoj ruci bokal, a u drugoj šareni peškir. Svaki dan ga je mijenjala.

Skinuo sam se do pasa i bilo je pravo zadovoljstvo da se, prskajući okolo, operem hladnom vodom. Vjerovatno je donijela svježu vodu dok sam spavao.

- Ti si se, druže udeblja - rekla je gotovo ironičnim glasom, a onda dodala: - Još malo pa ćeš smršat.

Pogledao sam je upitno. Na njenim usnama je treperio zagonetan osmijeh.

- Prvo ću ti donit obid - rekla je tiho, okrenula se i izašla.

Sjedio sam u gotovo mračnoj sobi, bez misli i bez osjećanja; praznina mi je ispunjavala dušu. Bez obzira na pravila boravka u ilegalnim bazama, prišao sam prozoru i otvorio ga.

Nebo je bilo osuto jatima zvijezda koje su treperile u već nevidljivoj ljetnoj izmaglici. U daljini se čulo more.

Vrata su se tiho otvorila i mrak je procijepio zaprepašteni glas moje domaćice:

– Zatvori ponistru, Isusa ti! Kako smiš otvorit?

– A kako ti smiš zvat Isusa u pomoć? – odgovorio sam veselo, zatvarajući prozor.

Večera je bila izuzetno dobra i ukusna. Za razliku od drugih dana, tu je bila i flaša crnog vina sa kolačem od jabuka.

Moja domaćica nije izlazila; sve vrijeme je stajala naslonjena na vrata. Ništa nije govorila, samo me posmatrala kako slatko jedem hranu koju je ona pripremila.

Kad sam završio, prišla je stolu i sve opet spremila na drvenu tacnu. Pokupila je mrvice sa stola u šaku i istresla ih u tanjir. Još uvijek nije izlazila iz sobe, a ja nisam htio da je pitam zašto oklijeva.

Onda je stala nasred sobe i rekla:

– Poručili su ti da sutra tačno u osam budeš kod poštanskog kašuna di si prvi put srija Mora ... – zastala je kao da provjerava utisak koji su njene riječi ostavile na mene, a onda dodala: – ...i da u ruci držiš kupaće gaće.

Digao sam se sa stolice. Ona mi je prišla, pružila ruku i rekla srdačno:

– Sritno, družel! Mi se više nećemo vidit.

Stisnuo sam joj ruku. Nisam zahvaljivao, jer smo radili isti posao, svako na svoj način. Stvarno, bio sam joj zahvalan.

U razmaku od pola godine dva puta imam sastanak na istom mjestu: prvi put kad me Aco uključio u ilegalni pokret Splita i sada, kad ga napuštam odlazeći u partizane. Već sutra sve će biti drukčije.

Rano sam se probudio. Znao sam da nema doručka ni marinde. Umio sam se, obukao, metnuo sat na ruku i u dobrom raspoloženju krenuo na zakazano mjesto. Nisam žurio. Uobičajena jutarnja vreva u Splitu. Ličio sam na jednog od stotine prolaznika koji sa kupaćim gaćicama u ruci idu na kupanje.

Tačno u osam skrenuo sam iza ugla ulice prema poštanskom sandučetu. Neki radnik u plavim pantalonama stajao je naslonjen na sanduče. Moro se nije pojavljivao. Malo zbunjen, stajao sam kolebajući se.

– Bjondo, tu san! – Bio je to Moro, došao mi je iza leđa. – Poji za onin drugom i čini sve što i on čini. Sritno, Bjondo!

(Još dva puta sam se sreo sa Morom: jednom iste te godine u Livnu i jednom na obali Sutjeske.)

Pažljivo sam išao u neposrednoj blizini mog novog vodiča. Došli smo do autobuske stanice. Svijet se gurao na ulazu u autobus. Sada smo se već obojica trudili da nas svjetina ne rastavi.

Ugurali smo se u autobus. Stiješnjeni jedan uz drugog, ništa nismo govorili.

– Za Solin – rekao je kondukeru plaćajući kartu. Gledao me je ispod oka. Nije bio siguran imam li novaca za kartu.

– Za Solin – rekao sam mirno.

Moj vodič je odahnuo i okrenuo se na drugu stranu.

Autobus je, zadržavajući se na mnogim stanicama, polako napuštao Split. Kako je seoski mediteranski ambijent postajao sve dominantniji, tako se i autobus praznio. Gotovo sam zaboravio na svog vodiča, a sad sam mogao pažljivo pratiti njegovo kretanje. Sjedili smo na dva suprotna kraja autobusa, on sasvim naprijed, ja blizu zadnjih vrata.

Autobus se zaustavio i on je izišao na prednji izlaz. Ja sam ležerno izašao na zadnja vrata. Stavio sam sunčane naočare, kaput sam presavio preko ruke, a u drugoj sam držao kupaće gaćice. Talijanski sat štoperica odbijao je sunčane zrake što su padale na njega. Preplanulo lice od kupanja na Školju ljubavi, izbljedjela plava kosa sa kovrdžama na čelu, kao snijeg bijela košulja koju mi je opeglala moja ilegalna domaćica upotpunjavali su sliku bezbrižnog dvadesetogodišnjaka, mladića koji je krenuo u Solin na kupanje.

Zar je neko mogao pretpostaviti da ovako obučen mladić kreće u partizane? Više je ličio na zaljubljenog mladića koji je kri-

šom zakazao sastanak sa djevojkom u ovom selu blizu Splita nego na čovjeka koji je krenuo na lični obračun sa Hitlerom, Miliborom i ustašama, koje su se zaklele da će uništiti komuniste, Srbe i Jevreje na prostoru koji oni svojataju i proglašavaju za hrvatski.

Je li još iko u ovakvoj eleganciji krenuo u tako surovu borbu?

Moj vodič je usporio, a onda stao. Ja sam produžio i u času kad sam se mimoilazio s njim, on je rekao:

– Poji za onin na biciklu! Sritno, družē!

Bicikla nije bilo zglave, ali ja sam nastavio.

Uskoro je pored mene prošao jedan mladić na biciklu, sporo vozeći. No, ma kako da je vozio polagano, ja sam ubrzavao korak, ali uprkos tome, rastojanje između nas se stalno povećavalo. Kad sam se već zabrinuo, vidio sam da je on sišao sa bicikla i čučnuo pored njega: vjerovatno ga popravlja.

Sa lijeve strane ceste, iz dvorišta neke kuće, izašla je jedna djevojka. Preko ramena je prebacila motku, na čijim krajevima su se njihale kante; bila je bosa. Sada smo samo nas troje bili na cesti, i već sam pomislio da je sva ta konspiracija, ipak, suvišna. Biciklista se vraćao vozeći polagano.

– Poji za njon, družē!

“Pa ja sam neka vrsta paketa”, pomislio sam smješkajući se. Predaju me iz ruke u ruku a da me niko nije ni taknuo: živi paket koji se sam kreće prema maršruti koju je neko smislio.

Djevojka je prišla čatrnji, i ja sam sa radoznalošću gledao: to je bio kraj sela. Vidio sam još svega dvije-tri kuće lijevo i desno od ceste.

– Poji za tovarom, i sritno, družē! – vragolasto se nasmiješila djevojka i počela da puni svoje kante.

“Kakav tovar, šta ti je, curo?”, htio sam da joj kažem u času kad sam ugledao magarca: išao je tromo sredinom ceste; preko

samara visio je debeo konopac od 'kostreti, na pedesetak metara od njega išao je seljak sa crnom kapom i sjekiricom u ruci.

Jednim pogledom sve sam to obuhvatio i shvatio da su potpuno suvišne kupaće gaćice koje sam mahinalno držao u ruci: idem u šumu!

Bila je to posljednja misao na ničijoj zemlji, između okupiranog Splita i slobodne partizanske teritorije.

VII

31.

Stajali smo na trotoarima, nijemi od užasa: ispred naših očiju jurili su švapski motociklisti, prekriveni debelim slojem prašine, sjedila su po trojica na motociklu: vozač naprijed, iza njega pomoćnik sa šmajserom uperenim u gomilu, a u prikolici puško-mitraljezac sa prstom na okidaču.

U grudima je ponestajalo daha. Jedna jedina misao bezglavo je jurila kroz mozak, vrzmala se i ponovo vraćala: „Ovo je kraj, Nijemci su u Sarajevu!”

Narod je plakao i sklanjao se u nadi da će tako izbjeći užas. U zamračenom Sarajevu, u čijim su se štamparijama mahnitom brzinom štampali proglasi, „Befelli”, naredbe, samo je jedna zgrada bila osvijetljena blještavom svjetlošću pored Oficirskog doma, a to je bio štab Gestapoa.

Poput rasutog jata zvijezda treperila su svjetla u dolini ispod nas. Četiri godine smo željno očekivali ovaj čas: biti ponovo na pragu rodnog grada!

Onoga dana kad su njemačke prethodnice nadmeno jurile kroz grad život se prelomio nadvoje, na dio do 1941. i na ono poslije.

Ko će nanizati kilometre pređenog puta po mrkloj noći, po kiši i oluji, po ciči zimi, po snježnoj prtini, po gudurama i liticama,

u talijanskim cokulama i njemačkim gojzericama, u opancima od sirove kože i bosih nogu? Ko će pobrojati Sarajlije koje su ostavile zamračeno Sarajevo i koje sad nisu s nama u koloni: njihovi su grobovi rasuti od Korčule, Brača i Dinare, preko Krajine, Prenja, Vučeva i Šćepan-polja do Drine i Beograda.

Kolona je ponovo u pokretu, u trku! Tek negdje kod Vratnika komandiri sređuju jedinice. Polazimo sa prvim prethodnicama prema centru. Eksplozija na Humu potresa grad, svjetla se gase.

Nekoliko bombi i top sa tenka uzoraše kratak komad puta od Vijećnice do okuke prema Bembasi.

Švabe još uvijek drže Vijećnicu.

U gradu bjesni borba. Druge jedinice nastupaju iz pravca Bistrika.

Izgleda da je ponoć blizu. Štab Romanijske brigade smjestio se iznad „Bate” na Bašćaršiji.

Otpor kod Vijećnice je savladan. Vodi se borba za Poštu i Pravosudnu palatu. Čovjek je hrabar kad učestvuje u bici za svoj rodni grad. Ne zato što bi bio po prirodi hrabar, nego zbog toga što ga svega ispunjava neki ponos i sreća, zbog toga što sad prvi put otkad je započeo ovaj krvavi rat ne korača iza vodiča, nego on služi kao vodič kroz uzane ulice i krivudave sokake Sarajeva.

Jutro u oslobođenom gradu. Kao da je neka teška mora pala s grada koji je četiri godine gazila čizma švapske i ustaške soldateske. Prilazi nam jedan starac, blijed i oronuo: Ham Finci! Sa suzama u očima nas blagosilja. Četiri godine taj čovjek nije smio da napusti svoje skrovište, svoj tijesni sobičak u potkrovlju.

Kao da su i kesteni na Marindvoru odahnuli: do nedavno su o njihovim granama visila tijela sarajevskih mladića i djevojaka kojima se Luburić u svom divljem gnjevu svetio; otkriven je užasan zločin u vili Berković.

Pred Tržnicom gori njemački orao, isti onaj za koga je Nikola, „Teški radnik”, rekao da će glad u gradu trajati sve dok taj orao bude stajao tu i žderao meso.

Gori njemački orao kao što gori i cijela Njemačka. I vrijeme je. I suviše je dugo harao po našoj zemlji. Ovdje ga više nema, niti će ikad drugi, ili njemu sličan, doći.

Sarajevo diše slobodno poslije četiri godine stenjanja u okovima okupacije. Borci i građani, izmiješani u kozaračkom kolu, napravili su obruč oko zapaljenog orla.

Da li da klikćem kao sivi soko koji se, pobijedivši surovog njemačkog orla, vratio u svoje gnijezdo? Ili da naričem kao sinja kukavica nad razrušenim gnijezdom i sudbinom onih koji su nas hranili i onih koji su rasli zajedno sa mnom?

Gdje je naša plemenita mama, koja nas je čekala na prozoru do iza pola noći kad smo se, bezbrižni, vraćali kući, a ona se brzo skloni kako ne bismo primijetili da nas je čekala. Rastavili su je od njenog Albertića i zajedno s nonom zatočili u ženski logor u Đakovu. Zar je tamo morala da presahne naša nona, naviknuta na ljubav i poštovanje cijele porodice? Kako je mama dospjela do Stare Gradiške, ženskog logora smrti? Da li su se Albertić u Jasenovcu i mama u Staroj Gradiški ikad vidjeli? Osjećam da jesu, mada nema nikoga ko bi to mogao da potvrdi.

Izgleda da smo tata i ja u isto vrijeme bolovali tifus u jesen 1942. godine. Zatočen u Jasenovcu, on ga nije mogao prebolovati. Ja sam ga u partizanskoj bolnici u Jasikovcu, u šumama između Drvara i Petrovca, ipak prebolovao. Možda više nije imao snage da se bori za svoj život, koji su odjednom napale sve nesreće i strahote ovoga svijeta. Više nikada neće biti nikoga ko će mi u istrošenom koferu poslati uredno složena drva da se ogrijem u mojoj studentskoj sobici u Zemunu. Više nikad niko neće naručiti kod tate sportske cipele od crvenog hiršledera sa nareckanim jezičkom, preko kojeg ide kaiš sa mesinganom kopčom.

Šta je bilo sa mojim divnim Bracom? Onako preplanule kože i mišićavog tijela od prisilnog rada na Ciglani i Kruščici? Nikad više ništa nisam čuo o našem Braci. Ostala je samo njegova slika sa kapom od balon-svile na prozoru travničkog voza koji ga je odnio u

smrt. Više nema nikoga ko će me povesti na sladoled kod Olomana i ruskitas kod Sigite. Više mi nikad niko neće neprimjetno staviti srebrnu banku u džep, da se nađe studentu i da ne zavisi od drugoga kad Braco nije uz njega.

Gdje je moj mali Albertić, koji se privijao uz mene i Bracu, koji je, mimo svih nas, prkosio Bukiju i mami pio krv? Zar se on jedini pokazao vjeran našoj mami i našoj dragoj noni?! Nije bilo nikoga osim njega da im ponese ruksak kad su polazile u logor smrti. On im je jedini ostao vjeran do kraja i izdržao sve. Onako kako je pisao na zatočeničkoj dopisnici frizerki Klari: „Kroz vaše pismo i paket osjećam brigu porodice“. Porodice više nema, a on je izdržao do pretposljednjeg dana: uoči proboja iz Jasenovca, kad se sunce slobode već bilo pojavilo na horizontu, stigao ga je rafal ustaških zlikovaca koji su u paničnom strahu od pravde ubijali sve oko sebe. Nema ni njega više. Sâm sam!

Gdje je Subota sa svojom porodicom? Gdje su njegovi sinovi i kćerkica, gdje je tija Mirjam, koja je znala tako oprati daske u svojoj polovici staje da su se sijale, žute kao vosak od čistoće? Kome će otići naša mama i gdje ću ja neprimjetno spustiti ceke-re sa brašnom, uljem, šećerom i našom već okračalom odjećom? Ostao je samo Jakica, kome je pošlo za rukom da se posljednjeg dana probije iz Jasenovca.

Kuda je nestao moj pobratim Joel, njegova majka, teta Roza, u čiju smo kuću mogli slobodno dolaziti sa djevojkama? Dolazila je do nas na skautska logorovanja i na hahšaru da nam kuva i da, još i više, bude s nama, svojom djecom, kako je govorila. Nestali su u septembarskoj deportaciji sarajevskih Jevreja te kobne 1941. godine.

Gdje su Čaja i njegova sestra Ernica? Ustaše su opkjačkale njihovu manufakturnu radnju „Tigar“ u ulici Prestolonasljednika Petra, uselili se u njihov stan i cijelu porodicu zajedno sa ostalima deportovali kamionima u logore smrti.

Moj pobratim Paja ostao je na Romaniji prerezanog grkljana od četničke kame. Sumbuli je izdržao sve i dočekaio slobodu kao komesar Šeste istočnobosanske proletherske brigade. Znao je kao šegrt u ložionici da me u zubima podigne s tla.

Šta je sa malim Altarcem, šegrtom u štofari Eliše Mustafije? Bio je malen, mršav i neuhrađen, toliko kržljiv da mu je njegov puškomitraljez bio gotovo do glave, do njegovih kao žar živih očiju. Sreo sam ga na Kapku kad smo prešli Drinu, divio se njegovom optimizmu i prirodnoj hrabrosti. Kako je samo tolika hrabrost mogla stati u tako kržljivo tijelo?! Ostao je na Košuru obezbjeđujući svojim puškomitraljezom prolaz nama i našim ranjenicima.

Nema Lele, najstarijeg sina šeširdžije Taubera, čija je radnja bila u istoj avliji gdje i tatin verštet.

Sarajevska ljepotica Betika Romano poginula je negdje na Romaniji. Zadnji put smo je vidjeli na obali Sutjeske kad smo je Nahum i ja nahranili konjskom džigericom, koju smo čuvali u jednoj bijeloj kanti.

Kic, koji je radio sa mojim Bracom kod Žaka, i Jakica Atijas, takođe automehaničar, ostali su živi i bili komandni kadar u proletherskim jedinicama.

I Slavko Engl, naš skautski menahel, čijoj smo se inteligenciji divili, nestao je u zatvoru Bogoslovije, kao i njegov brat Miki, koga su, vašljivog i iznurenog, vratili sa Romanije u ustaško gnijezdo porobljenog Sarajeva.

Ostale su negdje i tri ljepotice, Jetika, Blanka i Lea.

Sjećam se Jetike kako je bila promukla na dvadeset-sedmomartovskim demonstracijama u Beogradu, kad je narod oboorio Trojni pakt; sjećam se Blanke, u koju smo svi mi dječaci bili potajno zaljubljeni; Lea je tada još bila dijete. Zajedno, valjda sa slovenačkim partizanima, ostale su da svjedoče o vjernosti svom strogom ocu i svojoj blagoj majci.

U surovom jasenovačkom logoru ostao je David Kamhi, koji je krenuo u smrt sa svojom gitarom i lirskim tenorom. U zagrebač-

kom noćnom baru „Ritz” postao je poznati šansonjer, „Dedy Kamchy”, posljednje godine pred rat; šaptao sam mu na času matematike i umjesto njega zaradio keca.

U borbama na Pjenovcu ostao je Jozef, sin Ham Danijela, sarajevskog rabina, čije ime nisu znali uklesati na Sokocu.

Gdje je David Katan, radnički pjesnik i tribun, bez noge, koji se nije bojao da u stihovima izrazi gnjev porobljene klase?

Jasule i Jakile, dva nerazdvojna druga iz „Matatje”, ostali su negdje na obalama Sutjeske, u njemačkom obruču. Ponovo su se vratili u partizane kad je bilo najgore, u četvrtoj ofanzivi, koja je išla od Like i Korduna i završavala se u Sandžaku, kada je počinjala peta ofanziva u crnogorskim obručima. Od svih koji su u to zlosretno doba stigli u partizane ostao je živ samo Silvio Maestro, ljepotan u koga su bile zaljubljene sve naše sarajevske Jevrejke.

Gdje je Pombica Maestro, plavuša iz Predimareta, na čijem sam rođendanskom žuru prvi put probao „ajer-konjak”? Nestala je u ustaškim logorima, zajedno sa Lotikom, čije su oči ritmično igrale i u koju je potajno bio zaljubljen moj Braco.

Iz Hajduk-Veljkove nestala je Zlata Kabiljo. Ostala je Vilma i njena mlađa sestra, koje sam sreo u Beogradu.

Nema Rutl, naše prijateljice i spasioca kod njene tetke iz Sušaka, gdje smo Paja i ja došli na front dvije godine pred rat.

Naša Ruta Albahari, do smrti zaljubljena u Silvija, sama je izvršila svoju sudbinu.

Njena mlađa sestra Lea i njen brat Avram poginuli su gotovo istog dana u Plužinama, u borbi prsa u prsa sa ustašama. Poginuli su u očajničkoj borbi za život, i ja nisam imao prilike da posjetim Leu u partizanskoj bolnici u Plužinama, iako sam bio tamo pošao; rekli su mi da nije mogla izdržati smrtonosne rane.

I danas sam zahvalan Pubi Kajonu, mom drugu iz djetinjstva, sa jednim staklemim okom, koji me je dočekao u Livnu sa iskrenom ljubavlju druga iz djetinjstva. Na Boračkom jezeru, poslije prelaza preko Neretve, nagovarao me je da pređem u Centralnu

bolnicu, gdje je on bio glavni intendant. Postavljen je na tu visoku dužnost poslije uspješne evakuacije oružja, hrane i drugog materijala iz osvojenog Bihaća. Ostao sam sa svojom Trećom dalmatinskom brigadom, a on je poginuo sa svim ranjenicima, ljekarima i bolničarkama Centralne bolnice: Treća divizija Save Kovačevića nije mogla da ih odbrani od surovog neprijatelja.

Svi su izginuli od rafala njemačkih mitraljeza i hand-granata njihovih izvidnica. Za njih nije važila Ženevska konvencija. Pola vijeka kasnije poklonio sam se pred spomenikom Žan Prevoa u univerzitetskom parku Ženeve, dok sam ljuljao u kolicima našu unuku Sabine. On je inicirao i potpisao taj humani sporazum u ime svih zaraćenih strana svijeta. Njegov anđeo čuvar na tom spomeniku ostao je skršenih krila, nesposoban da shvati divljaštvo ljudske prirode.

Sjećam se svojih dječjih jaslica u klosteru Srce kćeri Isusovih, gdje su me časne sestre njegovale, plele vunene čarape i štramplice kada sam imao samo dvije i po godine. Kako je moguće da se mlađić koji je izgubio mnoge ljudske relacije sjeća takvih pojedinosti?! Pa ipak, sjeća se. Sjećam se te naklonosti časnih sestara koje su za mene plele špilhozne kad sam još bio malo dijete. Sjećam se časnih sestara u livanjskoj bolnici koje su njegovale tifusare, ali i onih koje su sakrivala sanitetski materijal za uataše kada osvoje Livno.

Hranile su me časne sestre u Pučkoj kuhinji u Splitu i zaštitile od bijesa poljskih katoličkih emigranata. Časne sestre su me njegovale i u Tuzli, kad sam bio ranjen u lijevu ruku, i četrdeset godina kasnije, kad su me u dubrovačkoj bolnici njegovale sestre plemenitog reda.

Bio sam na izvjestan način zaljubljen u njih, ali one nisu pristale da priznaju svoju naklonost prema meni zaklanjajući se za Hristovu ljubav prema nemoćnima.

Kako to da nema nikoga ko bi se sjetio male Rikice?! Te debeljucave Jevrejčice, riđave kose i dobroćudnog lica, zar sam ja jedini svjedok njene sudbine? Zar se niko ne sjeća da je radila u

električarskoj radnji svog ujaka na vrhu Predimareta, u koji se ulazi iz Aleksandrove ulice? Svakodnevno smo iz kina išli, preko puta te radnje, u usku poslastičarnicu na somun sa halvom. Samo je *ingristada*,¹¹² na koju me naučio Paja, ukusnija od vrućeg somuna sa halvom.

A malu Rikicu sam iznenada sreo u dječjem domu u Livnu u jesen 1942. godine: privukle su me zavjese od gaze na prozorima tog klosterskog zdanja. Bio je to primjer ljudskosti u užasima jama, zgarišta i očaja ratne siročadi! Nisam mogao povjerovati da takav kutak humanosti postoji na ovoj kugli zemaljskoj: dočekale su me profesorica crtanja Jovanka Iz Gornjeg Milanovca, i mala Rikica iz Sarajeva.

Tada su svi rado navraćali u taj kutak čovjekoljublja sa Dignijevim junacima i likovima iz dječjih bajki: i Veso Masleša, i Velimir Terzić, i Vicko Krstulović, čija su djeca bila u tom domu, pa Moša Pijade i Ibrahim Latifić, partizanski komandant Livna; svi smo osjećali da je to samo prolazni trenutak čovjekoljublja u haosu surovog rata i bespoštednog ubijanja ljudi.

Zar sam ja jedini svjedok njene pogibije u zlosretnim katunima Zlopolja, više Duvna, gdje je dječji dom iz Livna ostao sam, prepušten milosti i nemilosti podivljalih ustaša, koji su bili spremni da unište sve što je ljudsko.

Mala Rikica je ostala tamo, zajedno sa svojim štićenicima u bijelim vunenim dolamicama, koje su izrađivale partizanske krojačice u Bosanskoj krajini. Nije htjela da odvaja svoju sudbinu od njihove. Pa ipak, niko je se ne sjeća, kao da nije ni postojala, kao da se nikad ni rodila nije.

Zar sam ja jedini čovjek koji se u času oslobođenja našeg zajedničkog rodnog grada sjeća male Rikice?!

Nisam mogao vjerovati, mada sam razgovijetno čuo svoje ime:

---

¹¹²ingristada, (ladino) - sefardsko jelo u vidu sosa.

- Žaki, Žaki, dođi!

I Puba i ja smo se obradovali, i nismo mogli razaznati odakle dolazi ovaj djevojački glas.

- Ovamo, ovamo, to sam ja, Blankica!

Iznad nas su njemačke štuke bjesomučno bombardovale Krstac.

Tek što smo prešli porušeni most u Jablanici i ubitačno strmom sitazom stigli u selo Krstac, počelo je njemačko bombardovanje svega što se kretalo po zemlji.

Puba Kajon i ja osvrtno smo se lijevo i desno dok nismo shvatili da glas dolazi sa jednih nosila koja su bila položena na ivici jaruge.

- Blankice!

- Ja sam!

Na nosilima, teško ranjena u butine, ležala je Blankica Baruh, jedna od najljepših djevojaka Sarajeva.

Njena plava kosa, sportski stas, ponosito držanje izazivali su kod nas mladića neskrivene simpatije. Nije bilo nijednog šetača na sarajevskom korzu koji se ne bi okrenuo za njom.

Nije molila za pomoć. Tražila je svoje prijatelje iz Sarajeva, svoje djetinjstvo, naše zajedničke trenutke.

Puba i ja prebacili smo je iz Krstaca u obližnju šikaru. Nikad je više nismo vidjeli.

Nikad se više Puba i ja nismo sreli. Ostao je kao žrtva masakra nakon pogibije Treće crnogorske, Savine, divizije zajedno sa ranjenicima Centralne bolnice.

Izginula je čitava beogradska porodica Benvenisti. Prvo oba sina u proleterskim brigadama, zatim otac i majka u Crnoj Gori i, na kraju, Nataša, negdje na Romaniji, pošto se već bila spasila iz neprijateljskih obruča. Upoznao sam je na telefonskoj centralni u Glamoču i proveo nekoliko divnih večeri u sefardskoj porodičnoj

atmosferi njihovog privremenog doma. I Moša Pijade je dolazio kod njih na pastel.

Ostao je moj drug iz djetinjstva Rule Altarac. Zajedno smo prošli naš životni put, stasali, od mladićkih ideala smo sazrijevali do realnosti i trijezne svakodnevice. Ta duševna i intelektualna transformacija surovo nas je ranila. U ratu mi je bio komesar brigade. Nedavno je rekonstruisao svoje uže porodično stablo: osamdeset mrtvih i nestalih! Od male djece do *biznona*.¹¹³

Strijeljali su našeg rođaka Šaloma Albaharija. Voljeli smo njegovu majku Hanu i oca Beora. Bio sam rado viđen gost u njihovoj kući u Kaknju, koju je doktor Avram Albahari, njegov brat, dobio od rudarske firme u kojoj je radio kao ljekar. Naša brigada zakasnila je samo nekoliko dana da oslobodi Olovo. Odvele su ih ustaše pred sam napad.

A Silvio Izrael, student agronomije, očito zalutao na taj studij, bio je pravi muzički genije, potpuno nesposoban da shvati stvarnost. Komponovao je, dirigovao, božanstveno svirao klavir, poznao muziku velikih majstora, simfonije, koncerte, opere, kantate. Od njega sam naučio da slušam muziku, on me je upućivao u stvaralačku maštu, bez koje slušalac ne može imati istinski doživljaj muzike.

Da, upravo je tako govorio: „Moraš doživjeti muziku! Ona se ne da opisati.”

Možda je Deveta Betovenova simfonija odzvanjala u njegovoj duši kad su ga krvnici ubacili u kamion.

Ostao je moj Fredy, Emil Frajljeh, s kojim sam se družio u gimnazijskim danima i na studijama. To je jedini od malobrojnih Aškenaza sa kojima sam se družio od djetinjstva.

Stanovali su u Brankovoj, i kuća im je uvijek mirisala na grincajg i kvanu cveklu. Sve su ih pobili, i njegove sestre pjegavih lica, plamenocrvene kose uplatene u kike: kome su to one bile krive?

---

¹¹³biznona (ladino) – prababa.

Poginuo je i „Crni“, Šlomo Konforti, jedan od najhrabrijih puškomitraljezaca Šeste istočnobosanske brigade. Tih dana u Crnoj Gori poginuo je i Hajim Albahari, đak učiteljske škole, u čijoj smo kući na Alifakovcu ostavljali odijela, kako bismo u kupaćim gaćicama ušli bez karte u kupalište na Bembaši. Bili smo prijatelji iz djetinjstva.

Nestala je i Malka, okrutna kraljica ljepote na hahšari. Ranila je mnoga mladička srca i dovodila do očajanja Šmuela, svog vjernog psa.

Ostala je Hemda, inteligentna Zagrepčanka, zaljubljena u Džeka. Ostala je i Mina, Rižićeva splitska diva. Ostali su Binco, Lezo i Armand da se Sjećaju iskrenog drugarstva i ljubavi na podravskim pejzažima.

Poginuo je Izidor Ferera, čuveni doktor Matić. Važio je za jednog od najhrabrijih ljekara u partizanskoj vojsci. On mi je na Mliništu dijagnosticirao tifus i silom me uputio u bolnicu Jasikovac, koju smo mi nazivali „predvorje smrt“. S njegovom sestrom Zorom uputili smo se iz Kifina Sela prema Trećoj dalmatinskoj. Petnaestak minuta je samo nas dvoje ganjao talijanski avion, umakli smo mu zahvaljujući makiji Nevesinjskog polja. Nekoliko dana ranije tu je poginuo Sava Četković, hrabri komandant Treće divizije. Jahao je sam na svom Zekanu i tako zapeo za oko talijanskom pilotu-lovcu.

Poginuo je i mali Čići na Sutjesci: iako je bio na Korčuli pod zaštitom Talijana, sa zanosom je krenuo u narodnooslobodilački rat, protiv mrskih nacista. Otac mu je bio veliki konfekcionar na Predimaretu. Čitava njegova porodica je poubijana. Zar je on bolje prošao? Poginuo je od četničke kame poslije ranjavanja na Nere-tvi.

Šabi Levi je strijeljan, kao učenik, na Vracima. Esperansu, krojačku radnicu iz Kevrine ulice, ubili su u Đakovu.

I tako redom ...

Pažljivi statističari, oni što broje žive i mrtve kad se slegne dim baruta, utvrđiće da je nešto manje od hiljadu, tačno 941 sarajevski Jevrejin poginuo kao ilegalni radnik ili ratnik, od čega je gotovo četvrtina, tačno 241, krenula u borbu odmah po izbijanju ustanka 1941. godine. Koliko ih je poginulo te, pa sljedeće godine, koliko je mrtvih narodnih heroja, a koliko je tek zatočenika u logorima smrti i žrtava fašističkog terora!

Tako će živi ljudi razvrstavati smrt u nekoliko klasa, kao da smrt tih ljudi nije jednaka – prouzrokovana nasilnim prekidanjem života, zločinom, mržnjom i kamom, metkom i otrovnim gasom, maljem i glađu, udarcima biča.

Ne postoje slavne i neslavne smrti; to su naknadne racionalizacije živih. Smrt je jedna, jednaka, jedinstvena. A najteža je ona u kojoj je najprije izgubljeno dostojanstvo čovjeka, a onda ubijena volja za otporom i, na kraju, za životom, a takva je bila smrt u ustaškim nacističkim koncentracionim logorima.

32.

Nisam ni primijetio kad je ušao. Sjedio sam za radnim stolom i pisao kratak vojnički izvještaj. Osjetio sam da me neko posmatra. Nervozno sam digao glavu.

Kao da je struja prošla kroz moje tijelo:

– Onkl Moric! – viknuo sam.

Poletjeli smo jedan drugom u zagrljaj. Vidno je osijedio, pustio brkove, na sebi je imao civilno odijelo, malo pohabano, ali uredno zakrpljeno, na nogama – cokule. Preplanuo od sunca, nešto malo pogrbljen, gotovo providan, preda mnom je stajao onkl Moric suznih očiju.

Bio sam potresen i sretan u isti mah.

– Ovdje su tetka Hana, onkl Leon i tetka Mazala – kazao je mirnim glasom.

– Gdje su? – upitao sam uzbuđeno.

– Svi smo u prihvatilištu, u Učiteljskoj školi, na Obali. Ušao je kurir. Iznenađeno je stao na vratima.

– Reci šoferu da odmah izvede kola pred Komandu – rekao sam mu.

Kurir je smjesta otrčao.

– Idemo, onkl Moric. Instinktivno sam ga uzeo pod ruku.

Odavno mi se nije desilo da s nekim idem pod ruku. Koračao je krepkim korakom, išao niz stepenice brzim tempom, i ja sam, pomalo postidjen, povukao ruku.

Znači, zdrav je, pomislio sam. To je najvažnije. Za ositalo ću se ja već pobrinuti.

Učiteljska škola (Preparandija), kako su je nazivale stare Sarajlije, bila je puna ljudi – vraćali su se svojim kućama kojih više nije bilo: opljačkane su, u njih su se smjestile neke izbjeglice, muhadžeri sa brojnom djecom. Bogataške kuće stoje širom otvorene, mnoge nisu ni opljačkane, čiste su, uredne, s punim ormarima. Ustaške glavešine su mislile da će im ukradeno imanje vječno ostati, a eto, nisu stigli ni vrata da zaključaju kad su u paničnom strahu pobjegli iz Sarajeva. Da, upravo onako kako su naši stari govorili: „Oteto – prokleta!”

Tako se Preparandija punila izbjeglicama, povratnicima. U velikim učionicama nema klupa, svuda je prosuta slama, raširena vojnička ćebad, složeni ruksaci, već pohabani koferi, vreće, zavežljaji.

– *Bugitus*¹¹⁴ – rekli bi naši stari.

Lica tih ljudi izražavaju pomiješana osjećanja: poslije četiri godine surovog rata, zatočeništva, izbjeglištva, u kome su se svakog dana sa čežnjom sjećali svog Sarajeva i svoje porodice, ponovo su tu, san se ispunio, ali sad ne znaju ni šta će, ni kud će; sve što je prošlo, bilo je na neki način jednostavno. Podjela je bila jasna: mi

---

¹¹⁴bugitus (ladino) – dar-mar.

sa ove, a neprijatelj s druge strane, bori se, bježi, skrivaj se, pobjeđuj, napreduj!

Ali, šta sad i kako dalje?

- Žaki, Žaki! - tetka Hana je stajala podbočena, onkl Leon je i dalje sjedio na koferu. Tetka Mazala mi je prišla neodlučnim korakom ...

Sve je bilo čudnovato, iznenadno, nestvarno. Izliv osjećanja je zatopljen prisustvom izbjeglica koje su nas posmatrale sa interesovanjem i zavišću. Nemam vremena ni da ih čestito pogledam, da ih pitam, da ih pomilujem; kratak zagrljaj i to je sve!

- Budite ovdje. Vratiću se po vas najkasnije za jedan sat. Ništa ne brinite!

Mozak mi je grčevito radio.

- Idem kod građanke Butazoni!

Šofer je znao da je to na pola puta za Državnu bolnicu u Koševu; vozio me kad simo od nje rekvirirali rezervne dijelove za kamione. Blago sam s njom postupao, Povjerila mi se da je Jevrejka i da ju je Butazoni spasio. Pričao sam joj da je moj Albertić radio kod njenog muža kao šegrt na drebanku. Pozvala je divno njegovanu curicu, izvučenu iz transporta kozaračke djece za logor Jadovno.

- Druže poručniče, imamo jedan namješten stan na tavanu. Prazan je. Dođite da stanujete kod nas.

Učtivo sam odbio. Sad sam se sjetio toga stana: bio bi idealan za onkl-Morica, tetku Hanu i tetku Mazalu.

Nervozno sam pozvonio. Prestrašena, građanka Butazoni se razvedrila kad me ugledala na vratima.

- Odmah ću ići da prasučem krevete i ugrijem banju. Poznajem gospodina Altarca iz „Merkura“. On je jedan fini gospodin.

Bila je sretna što u stan prima gradske ljude, a ne neke muhadžere, a ja sam bio više nego sretan što sam im tako brzo našao smještaj u komfornom stanu kod gazdarice koja im je naklonjena.

Iznenadili su se kad sam se brzo vratio.

- Hajdemo!

- Kuda? - pitao je onkl Leon.

- Šta uvijek pitaš? Kreći - odvratio je onkl Moric, uobičajenim tonom čovjeka koji je zadužen da spasi njih troje kolebljivih kad se donose odluke.

Tetka Hana, po običaju sefardskih žena, odmah je pošla prihvatajući se svoga ruksaka; onkl Moric je podigao na rame neke vreće: pasulj, krompir, kukuruz u zrnju, valjda.

- Onkl Moric, šta ti je to?

- Hrana - odgovorio je odrešitim glasom.

- Ostavi to. Šta će ti? Poslaću sve što vam je potrebno u vaš stan.

- Žaki, ja bez hrane nikud ne idem. Da nisam tako radio, već bismo bili davno poumirali od gladi.

Ništa nisam odgovorio.

Kurir je ponio kofer onkl-Leona i neki bugitus tetke Mazale. Jedva sam nagovorio tetku Hanu da joj ponesem ruksak.

- Navikla sam ja, Žaki - rekla je dajući mi svoj ruksak.

Onkl Moric je, kao i obično, imao pravo: poslije nekoliko dana prekomandovan sam na novu dužnost.

- To je samo privremeno, Žaki. Ponovo ćeš se vratiti u Komandu grada - rekao mi je načelnik.

Postavljen sam za komandanta auto-bataljona. Jedva sam uspio da im prije odlaska iz Sarajeva pošaljem nešto hrane.

Auto-bataljon ima vojnu formaciju. Raspolaže sa sedamdeset ford-osmaka i isto toliko konvertora. Svi su kamioni obojeni žuto. To je dio voznog parka koji je bi namijenjen afričkom frontu za borbu protiv Romelovih trupa. Njemačka podmornica je torpedovala transportni brod i sve je bilo potopljeno. Sad su izvukli brod, isprali kamione i poslali ih kao pomoć Jugoslaviji.

Bataljon je formiran po nalogu Vlade Bosne i Hercegovine, a Komanda grada Sarajeva je preuzela na sebe da provede vojnu organizaciju auto-bataljona.

Izvršena je mobilizacija civilnih šofera iz Bosne i Hercegovine, a dijelom i iz Dalmacije. Ja sam postavljen za komandanta.

“Ovo je dužnost za moga Bracu”, pomislio sam. „Gdje li je on sada?”

Danonoćno smo prevozili hranu, žito, odjeću koju je UNRRA brodovima slala preko splitske luke. Tu smo direktno sa brodova preuzimali pšenicu u rinfuzi, brašno u vrećama, hranu u sanducima, odjeću i obuću u ogromnim presovanim balama.

Osnovao sam dvije snažne baze, u Livnu i u Bugojnu, a prihvatnu u Sinju. Ove baze su imale kuhinju, menzu, spavaonicu, bogato snabdjeven magacin hrane i skladište goriva u bačvama. Radionice su bile u Sarajevu. Iz tih baza u Livnu i u Bugojnu docnije su se razvila preduzeća drumskog saobraćaja.

Nastupio je neki predah: brodovi iz nepoznatih razloga su kasnili, pa smo preuzimali ostatak tovара iz lučkih magacina.

Razgledao sam Bugojno.

Neki instinkt me je vukao na željezničku stanicu: to je određite koje je moj Braco bio sebi planirao.

U zadnje vrijeme, otkako sam u Bugojnu, stalno mislim na taj nesretni Bracin put. U Bugojnu je bila talijanska vojska i ustaše nisu imale pristupa u grad. Kako mu nije pošlo za rukom da stigne do Talijana!

– Znete kako su njihovi oficiri fini ljudi! Svako jutro me je tenente koji je stanovao kod nas ljubio u ruku – pričala je moja bugojanska gazdarica. Glupača provincijska! Ništa joj nisam odgovorio.

U čekaonici i na peronu željezničke stanice neka čudnovata skupina ljudi: vojnici nisu, mada na njima ima i vojničkih šinjela i korporana; nisu ni seljaci, iako su neki u opancima. Bugojanci, pogotovo, nisu.

– Ko ste vi? – upitao sam jednog sredovečnog čovjeka zara-slog u bradu.

– Mi smo zbjeg – odgovorio je kratko.

– Zbjeg, ali odakle ste? – insistirao sam.

– Iz Sarajeva.

– Kako iz Sarajeva? Šta ste vi?

Pogledao me je sumnjičavo, vjerovatno zbog moje uporno-sti. Šutio je.

– Odakle dolazite?

– Iz Like – nevoljko je odgovorio. Okrenuo se i izišao sa pe-rona.

Obratio sam se jednoj djevojci. Pohabana štofana haljina i gojzerice na nogama. Sjedila je nezainteresovano na klupi.

– Gdje putuješ, drugarice?

Pogledala me je iznenađeno. Digla se sa klupe i reče nesigur-nim glasom:

– Žaki, jesi li to ti?!

Skoro sam se prenerazio. Pružio sam joj ruku.

– Ko ste vi?

– Pa, zar ne vidiš? Mi smo sarajevski Jevreji, kako nas ne po-znajеš? Vraćamo se kući.

Prošle noći su došli iz Splita. Ovdje su ih iskricali i ostavili. Od juče ujutru ništa nisu jeli. Nekoliko njih se okupilo oko nas intere-sujući se ko sam. Pitaju kada će stići voz.

Ni šef stanice nije mi znao reći da li će u toku dana doći voz iz Jajca, kao ni da li je krenuo iz Travnika. Telefonske veze su u prekidu.

– Ne rasturajte se odavde. Budite strpljivi, naći ćemo neko rješenje – rekao sam i žurnim koracima krenuo prema bazi auto-bataljona.

Kuhinja u bazi je radila dařonoćno; uvijek je moralo biti kuvane hrane i hljeba, jer se nikad nije znalo kad će naići kolona kamiona.

– Natovarite hrane za ćetrdesetak ljudi, i hljeba, svakako – naredio sam kuriru. – Neka jedan kamion odmah pođe ovamo. Probudi nekoga od boljih řofera! Pořuri!

Kurir je otrćao. Kuvar i pomoćne kuvarice užurbano su spremili ćetvrtaste njemaćke kazane sa pasuljem i mesom. Sjekli su okrugle hljebove naćetvoro.

– Hoćemo li nositi tanjire? – pitali su.

– Ne treba – odgovorio sam. – Sigurno svaki ima svoju porciju, inaće bi umrli od gladi.

Sjetio sam se onkl-Morica i njegovog odgovora kad je zabacio na rame vreću krompira.

Sjeo sam u kabinu kamiona. Pomoćne kuvarice sa kazanima i hljebom na karoseriju. Stigli smo pred željeznićku stanicu. Kuvarice i řofer iskrćali su hranu i prenosili je u ćekaonicu.

Iznenadio sam se: sarajevski Jevreji navikli su da u velikom miru jedu u krugu svoje porodice, takvi su Sefardi. Ovi iz zbjega, bez komande i bez narećjenja, postrojili su se ispred kazana sa svojim porcijama i strpljivo ćekali da dođu na red.

„Što je nevolja”, pomislio sam. „Kako su navikli na grubi vojnićki život! Joř gore od toga, na život u zbjegu!”

Rućali su mirno, bez řurbe i halapljivosti. Neki su ponovo dolazili pred kazane po dodatak.

– Dovedi mi řofera – rekao sam kuriru koji se nije odvajao od mene.

Razmiřljao sam smijem li odgovornost primiti na se. Dotrćao je řofer.

– Možeř li ih voziti u Sarajevo?

Pogledao me iznenaćeno, a onda odlućno rekao:

– Mogu!

- Mogu li svi stati u jedan kamion?
- Mislim da mogu – glas mu je bio prilično nesiguran.
- Mogu, ili ne mogu?
- Ako spustimo klupe i ako se stisnu, mislim da mogu. – Sad

ma je glas bio jasan, a odgovor ubjedljiv.

Zbjeg je završio ručak. Neki su odlazili na česmu da operu porciju.

- Objavi da se sprema i ukrcaju u kamion.

Kurir, koji je sada bio najvažnija ličnost na stanici, popeo se na klupu i objavio gromkim glasom:

- Narode, spremi se! Polako se ukrcajajte u kamion! Drugarice ne mogu u kabinu. Idete u Sarajevo!

Sišao je sa klupe rekavši:

- Je li bilo dobro?

- Odlično – odgovorio sam zagrlivši ga preko ramena. Htio bih to učiniti sa svakim iz zbjega.

Izdvojio sam jednog starijeg čovjeka.

- Znaš li gdje je Preparandija? – pitao sam ga.

- Kako ne, Žaki, na Obali. Ti si Rozin, zar ne? Pogledao sam ga sa ljubavlju i potvrdno klimnuo glavom.

- Sjedi u kabinu pored šofera. Kad stignete u Sarajevo, uputi ga da vas odveze u Preparandiju. Tamo je vaše prihvatilište.

Prihvatio je moju ruku i čvrsto je stegao. To je bio jedini znak zahvalnosti iz ovoga zbjega, koji je navikao da se ćutke nosi sa svojom sudbinom.

Sjeta i tuga su se uvukle u moju dušu i u moje srce. O, kako bih bio sretan da su naša majka i otac, moj Braco i Albertić u tom kamionu što ide za Sarajevo!

Stisni zube i trpi svoju sudbinu!

Žurim Hajduk-Veljkovom, pored Muzičke akademije, da na vrijeme stignem na poslovni sastanak kod Ratka Savića, mog najboljeg prijatelja.

- Nemoj, molim te, da sjednica dugo traje. U deset imam predavanje na Fakultetu.

- Do deset će biti gotovo – odgovorio je uz uobičajen blagi osmijeh.

- Pazi, ja idem tramvajem od Katedrale. Ne volim da me studenti čekaju. Završi malo ranije.

Kao i uvijek, Ratko je održao svoje obećanje. Žurim prema tramvajskoj stanici, ne osvrćem se ni lijevo ni desno. Tramvaja još uvijek nema.

- Uzeću taksi – kažem sam sebi.

Pogled mi pada na taksi-stanicu: taksi-stanice nema!

- Šta je sad ovo? – pitam se u čudu.

Pred Katedralom stoje fijakeri, starinski, predratni, sa fenjerima, crvenim plišom, sa pokretnim krovom od kao ugljen crnog nepromočivog celta. Konji povremeno zamahnu glavom kako bi iz polupraznih zobnica dohvatili zob. Sa kockaste kaldrme puši se topla konjska balega. Vrapci je ključaju tražeći nesvarenu zob. Kočijaši, pretežno u turskim čakširama, sa fesom na glavi, poigravaju se kožnim bičem. Ukrasna crvena kićanka ritmički se pomjera. Neki sjede na prednjim sjedištima fijakera sa crnom šubarom na glavi i crvenim pojasom koji pridržava tamno-smeđe seljačke šaljvare.

Nema ni telefonske govornice! Umjesto nje, okrugli oglasni stub sa plakatima: tačno onako kako je prije rata stajao.

Više ne čekam tramvaj. Prelazim preko tramvajskih šina do oglasnog stuba da vidim kakvi su to plakati.

Noge mi klecaju. Naslanjam se ispruženom rukom na stub. Moja šaka nesvjesno pokriva naredbu ustaškog redarstva, kao da hoće da je izbriše.

– Zar su ustaše opet u gradu?! Zar sve ponovo počinje? Misli grozničavo jure mozgom, i ja vidim sebe u praskozorje ranih ljetnih dana 1943. godine na udaljenim prilazima Kalinoviku.

Kuća na osami, prva na koju se nailazi na putu iz Jelaha, gdje je bolnica tifusara. Zaobišao sam ga u širokom luku. Pješačim sam, uglavnom noću. Naoružan sam, ali to nije od neke velike koristi na ovom samotnom putu od Kifina Sela u Nevesinjskom polju do Miljevine, Ustikoline i Foče, gdje je trebalo da se nalazi Šesta istočnobosanska brigada.

– Ne znam tačno di je – rekao mi je Vicko Krstulović, komandant Devete dalmatinske divizije, koja se upravo raspušta: iscrpljena je nošenjem ranjenika preko Makljena, Prozora, Neretve, Krstaca. – Šesta stiže iz istočne Bosne, iz Šekovića i Jabuke, prema Foči. Tu ćeš i negdi nać. – Dao mi je na mašini otkucano naređenje o prekomandi, potpisao ga i rukovao se sa mnom. – A nima nikog da poje u ton pravcu. Putuj noću, da te ne uhvate četnici. Kako smo i razbili, sad lutaju u grupama.

Tako sam i krenuo slušajući savjet komandanta, s kojim sam često sjedio naveče u Dječjem domu u Livnu, gdje su mu bila djeca, sinčić i kćerkica od kojih desetak godina.

“Kad namigne Crvanj na Morine,
A Morine na Bigli doline ...”

Nema nikoga na tom samotnom noćnom putu, samo šume, zgarišta i Carigradski drum, koji vodi od Dubrovnika, preko Sandžaka, Kosova, Makedonije i dalje do Istanbula.

Polako se prikradam osamljenoj kući, prvoj na brisanom prostoru ispred Kalinovika.

Došao sam do ograde od letava kojom je ograđena kuća sa dvorištem. Oprezno sam tražio vratanca. Sigurno postoje na ovoj ogradi, koja nikako ne liči na seljačke ograde.

Tako sam polako došao u pročelje kuće u koju se ulazilo preko tri-četiri stepenice. Vratanca su bila odškrinuta.

Upravo sam htio proći kroz uzani prolaz kad iz kuće iziđe – njemački vojnik!

Sledila mi se krv u žilama.

– Zar Nijemci ponovo u Kalinoviku? – prošaptah prestravljeni.

Instinktivno sam se sagnuo, kao progonjena zvijer koja nastoji da smanji svoju veličinu i ostane neprimijećena.

Njemački vojnik je polagano, metodično, mazao svoje čizme šmol-pastom, pustio da se malo osuše, a onda ih obuo i počeo glancati tamnom somotnom krpom. Sve je to radio mirno, metodično, kao da se nalazi pred ulazom u svoju kuću negdje u Bavarskoj.

Više nisam uzbuđen. Sve sam osmotrio i polako puzeći vraćam se duž ograde. Puzim prema drugoj strani kuće, prema mjestu gdje sam izašao iz šume i ugledao ovu kuću.

Tu je bunar i – ne mogu da vjerujem svojim očima – pored bunara plavokosa djevojka s jednom nogom: prislonila je štake uz vratnice bunara i umiva se iz vedra postavljenog na rub vratnica.

Pa to je Ranka! Jasno je vidim i poznajem; bila je telefoniistica u Vrhovnom štabu, dobro je poznajem iz Livna, Glamoča, Petrovca.

“Zar su je zarobile Švabe?!”

Posmatrao sam je kako se mirno i bez uzbuđenja umiva. Vješto se oslanjala na svoju jedinu nogu, malo je skakutala na jednoj nozi do peškira, koji je bio prebačen preko vratnica bunara. Obrišala se i sa peškirom prebačenim preko ramena doskakutala do štaka.

– Ranka, Ranka! – zvao sam je ležeći iza ograde od letava, priljubljen uza zemlju.

Osvrtala se desno i lijevo. Nikoga nije primijetila. Malo sam se podigao sa zemlje.

– Ranka, ko je u Kalinovniku? – pitao sam je glasnije. Ugle-
dala me je.

– Jesi li to ti, Žaki?

– Ja sam – odgovorio sam brzo. – Ko je u Kalinoviku? – po-
novio sam pitanje.

– Pa ko će biti? Naši!

– Kako naši? Kakav je ono Švabo?

– Koji?

– Pa onaj što čisti čizme!

– Žaki, to je zarobljenik. Zarobila ih je Šesta istočno-bosan-
ska brigada kod Jabuke. Sad čekaju razmjenu. Izlazi slobodno, sve
je naše.

Groznica fantasmagorije je presječena.

– Naši su u Kalinoviku!

– A ko je sada u Sarajevu? Jesu li ponovo ustaše u mom rod-
nom gradu? Kako to da ja ništa ne znam?

Stojim oslonjen na oglasni stub sa zlokobnim „Befellima”,
naredbama i oglasima.

– Druže, molim vas maknite se odavde, smetate!

– Kome smetam? Šta se to dešava?

– Pa zar ne vidite? Snimamo film.

Još jedna grozničava fantasmagorija mog života je presječe-
na. Sretan sam i tužan u isto vrijeme.

Prošlost se vraća u mislima, u osjećanjima, u fantaziji čovje-
ka ranjene duše, koji se nikada neće osloboditi nemirnih snova,
pogroma, deportacija, ponoćnog brujanja kamionskih motora. Oni
su došli po nas, po našu nonu, po našeg oca, koji je do kraja vjero-
vao u moral i tradiciju čaršije, po našeg Albertića, koji je tiho i čvr-
sto odlučio da ne odvaja svoju sudbinu od okrutne sudbine naše
porodice, sudbine Sefarda, sudbine Jevreja širom Evrope.

34.

Do iznemoglosti smo se igrali „žandaralopova”. Idealniji ambijent za tu uzbudljivu dječju igru iznenađenja i preokreta nije se mogao ni zamisliti od ruševne austrougarske tvrđave na Vracima. Nadvisila je grad svojim položajem i stajala nepomično na samom ulazu u Sarajevo s trebevičke strane.

Traganje duž spoljnih rovova, odavno već zaraslih u grmlje i korov, iznenađenje koje dolazi od poprečne tranšeje dopola zatrpane naslagama zemlje, prostrano popločano dvorište kroz koje izbija trava na sastavima pravougaonih ploča – to je samo spoljni prostor preko koga se „lopovi” oprezno šunjaju u unutrašnjost tvrđave koju čuvaju „žandari”.

U tvrđavi vlada polumrak, iako su krovovi davno zarušeni, a na ivicama kamenih zidova rastu čvarkuće, koje nadvisuju granje tankih breza izniklih iz bujnog korova koji je osvojio unutrašnjost kasarne.

Kao i sva kamena zdanja koja je podizala Austro-Ugarska po ovoj buntovnoj Bosni, kamena tvrđava odolijeva zubu vremena, stoji kao kamen cijelac koji je srastao sa zemljom. Puškarnice od čelika sa uzanim prozorima ugrađenim u sam kamen, široki otvori za topovske cijevi i oni nešto manji za teške mitraljeze Schwartz-Lose još nije ni rđa uhvatila. I sada na njima stoji sivozelena boja, samo što je mjestimično okrznuta upornim tucanjem kamena u kamen. Ove puškarnice služe „žandarima” da nas skriveni osmotre, ili nama „lopovima” da viknemo po imenu svakoga od njih koji se vraća sa bezuspješnog traganja po rovovima i tranšejama.

– Čaja, vidio sam te! Mrtav si! I ti, Hajime! Svi ste mrtvi!

Ta bezazlena dječja igra sad mi zvuči kao zloslutno proročanstvo onoga što će se koju godinu kasnije ovdje zbiljski dešavati: okupator i njegovi domaći pomagači pretvorili su ruševnu austrougarsku tvrđavu u stratište. Sve je pogodovalo ustašama da odaberu upravo Vraca za prostor na kome će izvršavati svoje stravične odmazde.

Dugi zid je služio da se duž njega taoci poredaju pred strijeljanje; nije ih trebalo daleko voziti kamionima; zatvori su se punili danju, a praznili noću: Vraca su postala stratište na ulazu u moj rodni grad.

Vrijeme protiče. Vrijeme je najmoćnije: ono pobjeđuje i samu smrt.

Više nema napola srušene austrougarske kasarne na Vracima. Nema ni stratišta na kome je carevala nasilna smrt.

Restaurirana austrougarska kasarna, obložena mramornim pločama, postala je Dom. To nisu obične ploče, ne! Svaka od njih nosi ime jednog od ubijenih Sarajlija. Jedan po jedan, strijeljani i nasilno umoreni stanovnici Sarajeva polako se useljavaju u svoj Dom.

Čitav manji grad, jedanaest hiljada ljudi, stanuje na Vracima. I kad se malo bolje pogledaju imena, vidi se da tek svaki deseti nije Jevrejin.

Vraca su, vjerovatno, jedino mjesto u Evropi gdje ima toliko Jevreja na tako malom prostoru.

Ni u srednjovjekovnoj Španiji, ni u Portugalu, ni u Maroku, ni u jednom gradu, osim, možda, u Solunu nije bilo toliko Sefarda na jednom mjestu.

Samo, oni su sad na Vracima – mrtvi!

Moj rodni grad je slobodan. Našeg kućnog gnijezda i naše porodice više nema. Ni našeg djetinjstva, ni našeg dječastva, ni prvih ljubavi više nema. Ostalo je ogoljelo sunce slobode koje oni nisu vidjeli. Sve je presječeno, prekinuto u dahu

Volim ovaj grad uprkos svemu što me zadesilo u njemu.

Prof. dr ŽAK FINCI
(1921-1989)

Žak Finci rođen je 15. septembra 1921. godine u Sarajevu, u Hulusinoj ulici. U centru grada, u neposrednoj blizini „Markala“. Za one koji ne poznaju Sarajevo, to je centar svih ekonomsko-socijalnih zbivanja: natkrivena tržnica, sagrađena pod Austro-Ugarskom imperijom.

Odlika porodice Finci, koja je u „Bosnu ponosnu“ stigla proterana iz Španije u XV veku i, na putu za konacnu destinaciju Sarajevo, zaustavila se na nekoliko vekova u Travniku, tadašnjem administrativnom centru „tamnog vilajeta“, je da su svi muškarci služili u različitim vojskama. Prvo ih nisu hteli jer su bili „različiti“, a onda je austrijski imperator Josef otvorio tu časnu mušku dužnost i moj deda Leon je služio Njegovu visost. Moj ujak Rafael-Rudi i stric Šalom-Buki služili su Kraljevinu (znači, hijerarhijski, već niži stepen), ali makar – Jugoslaviju. Moj otac Žak je bio oficir u Titovim partizanima. Moj stariji brat Leo i ja služili smo puni vojni rok u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, jedan kao medicinar a drugi kao intendant.

U porodici Leona Fincija i njegove žene Roze Altarac, udate Finci, bili su samo dečaci. Najstariji Buki, posle u Izraelu – Šalom Jehuda, koji je ugledao svet 1911. godine, onda Braco, Jakov-Žaki i Albertić.

Braco i Albertić nisu doživeli da imaju decu. Buki i Žaki jesu. Prvi u izraelskom kibucu Šaar haamakim, a drugi u rodnom i oslobođenom Sarajevu. Nastavili su tradiciju „muškadije“ i isprojektovali po dva sina: Buki – Elišu i Ramija, „sabre“ u ozvaničenoj državi

Izrael, a Žaki u "šeheru" 1954. siná po imenu Leo i 1958. jednog crvenokosog, „djindji limited edition" kojeg nazvaše po ujakovom nadimku Rudi, a u duši "Rafael".

Žaki je bio radoznao i krhoga zdravlja. Imao je urođenu srčanu manu, tzv. „veliko srce". Ta fizička mana, za nas, ljude iz njegovog prvog okruženja, je stalno potvrđivana – ali u svom emocionalnom ispoljavanju. To će reći i njegov prijatelj iz detinjstva Nahum, kojeg je izneo ranjenog na leđima sa prve linije fronta, i njegov ratni kurir Alija, i njegov fakultetski dostavljač Biber, i naučni asistent Bogdan, i medicinske sestre iz Meljina, gde se oporavljaod od preživljenog infarkta miokarda, pa i šef recepcije hotela „Dubrovnik Palace" gde je njegovo veliko srce prestalo da kuca.

Bio je dobar učenik i volio je da čita. Za razliku od svoje braće koji su bili više praktični. Svi su otišli na neki zanat, a on je dobio stipendiju Jevrejskog dobrovoljnog humanitarnog društva „Benevolencija" i tako upisao Beogradski univerzitet 1939. godine.

Bruoš je Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu, ali i „zimmermann" bogataškog sugrađanina koji nije baš tako revnosno pohađao nastavu na Medicinskom fakultetu. Žaki ga je često, za skromnu drugarsku nadoknadu, zamenjivao na predavanjima kao „alias" i tako, „slučajno" i revnosno pripremljen, preuzeo dužnost šefa saniteta u Petoj dalmatinskoj, a potom u Dvadesetoj romanijskoj brigadi sa kojima je bio na Neretvi i Sutjesci. Neki će znati da su to bile ofanzive u NOB-u iliti Drugom svetskom ratu na teritoriji Jugoslavije, a za neke će to samo biti geografska imena. E, za te, fala bogu i internetu, postoji wikipedia, koja je zamenila enciklopediju „Savremene administracije" ili „Prosvete", a u najboljem slučaju „Enciklopedia Britannica"-u. Makar i po pristupnosti u kućnoj ili najbližoj biblioteci.

Iz rata je izašao sam samcat. Niko izuzev Bukija, najstarijeg brata koji je u Palestinu otišao 1937. godine, nije preživeo Šoa: ni Leon, ni Roza, ni Braco, ni Albertić.

Njima je posvetio ovu knjigu, a to ćete otkriti kada otvorite prvu stranicu „Sefardskog nokturna".

U Beogradu se upoznao sa Loni Musafija, sarajevskom „plavom Jevrejkom“ iste sudbine. Sama samcata na belom svetu i u „belom gradu“. Svi su joj govorili: „Nemoj s njim; svojevolljno demobilisani oficir, napustio perspektivnu vojnu karijeru, u visokim kožnim čizmama i rajthoznama kao civilno lice, vitak i zgodan, valovite riđe kose – on ti je ženskaroš!“ Ali ljubav ne pozna granice: ona je pošla za njega 6. avgusta 1949. u Zavidovićima i odmah za njim na večni počinak 28. maja 1989. u Ženevi. Samo su se tu razdvojili. On u Dubrovniku u aprilu mesecu, a ona u Ženevi u maju. Oboje u tuđini.

Žak Finci je osnivač Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Asistent, docent, vandredni pa redovni profesor. Dekan Fakulteta je pristao da postane samo pod uslovom da jedno-glasno i bez uzdržanih glasova bude izabran od strane Nastavno-naučnog veća.

Studenti su ga mnogo voleli. Između ostalog i zbog toga što je prvi dekan koji im je uredio toalete, do tada markirane „parfemom“ urina. I obezbedio im autobus sa vozačem, da na praksu idu „kao ljudi“, organizovano kao budući inženjeri. I kada nije bilo uglja za loženje, da se zagriju učionice, naredio je domaru (više u „bunilu“ probuđenosti u 4 sata ujutro da efikasno završi iznenadni poziv) da iscepa stari nameštaj i založi. Druge univerzitetske struke su se smrzavale te sarajevske zime u magli i ekonomskoj nestašici, ali budući inženjeri agronomi bili su u toplim učionicama. Eto, zato su ga voleli!

Uvek je volio da piše. Nalivperom ili lepom hemijskom olovkom, ispisanim i karakterističnim rukopisom. Nikada mašinom za kucanje – „to je dekoncentracija, a i hleb koji se uzima daktilografkinjama“ Zori, Mirzeti, Slavici...

Napisao je univerzitetski udžbenik "Farm management", stručne knjige strategije razvoja poljoprivrede i ekonometrijskih metoda u planiranju, redovno objavljivao u časopisima Udruženja tehničara SFRJ "Organizacija", univerzitetskom magazinu "Pre-

gled". Periodično se pojavljivao i kao autor članaka u dnevnom listu "Oslobođenje" i stručnom za poljoprivrednike "Zadrugar".

Osnovao je Institut za ekonomiku poljoprivrede, Studentski servis Univerziteta u Sarajevu i vodio jedan od najznačajnijih strateških projekata u poljoprivredi "Društveni ciljevi – DC": "DC-10". Tim avionom JAT-a i African Airways-a je otputovao u misiju FAO-a u Senegal, čini mi se 1972. godine.

Kao borac u ratu, nikada nije hteo da "maskira" neefikasnost pokreta otpora u Splitu, gde su ga pustili da čeka do februara 1942. pa nije ni tražio Spomenicu. Odlikovan je ordenima za hrabrost, bratstvo i jedinstvo sa raznoraznim zvezdama, i srebrnim i zlatnim. Nama, mom bratu i meni, je puštao da ih kačimo kada smo se igrali vojske, kao klinici. Neke od tih odlikovanja smo prikupili za njegovu sahranu. Bilo ih je još, radnih i ratnih, al' nećemo sada o tome. On je bio skroman, al' odlučan. Nije dao na sebe, a ni na nas. ,

Dodeljena mu je nagrada "Veselin Masleša", najviše priznanje SR Bosne i Hercegovine, za naučno-istraživački rad i doprinos. Urođena mana, "veliko srce" naložila mu je – i on je nagradu podelio sa "saradnicima". Mi smo se bunili zbog honorara: umesto 15 dana zimovanja, samo 5 dana u hotelu „Argentina" u Dubrovniku. Tamo ga se još uvek sećaju kao dobrog klijenta, za razliku od "saradnika" koji su nam poslali naoružanu para-militarnu "ekspediciju" tokom ratnih devedesetih godina prošlog veka, da nam "isprazne" stan u Radojke Lakić 26, a sad, bog'me, Captol. Al' je makar isti broj, ako se ne varam.

Tri stvari nije doživeo, iako ih je i ljudski i profesionalno zaslužio. I on i mama.

Profesionalno, da postane akademik. Zaslužio je to po svim naučno-istraživačkim kriterijima, počevši od broja i raznovrsnosti publikacija, preko međunarodnog aspekta i prisustva pa do originalnosti doprinosa. Ali se zamario veterinaru, predsedniku Akademije, jer mu nije dao saglasnost kao predsednik komisije za neke fondove, čini mi se FAO-a, za svih deset "projekata" koje je

bio podneo. Fino, ljudski mu rek'o: „Ćamo, daj popravi, da to naučno na nešto liči, a da ne bude samo „nako, da se uzmu pare!“.

Ljudski, da u naručju ljulja muškog nasljednika koji će da nosi ime Finci.

I treću stvar, da primi nagradu „Dragojlo Dudić“ u Predsedništvu Srbije za „Sefardski nokturno“.

Za ove poslednje dve falilo mu je samo pola godine. Al' on ništa nije volio „na pola“, pa eto ni to.

Rudi Finci

Novembar 2009. u kafani hotela „Majestic“,
Beograd, u nedelju ujutro.

RECENZIJA

Momo Kapor

Knjiga „Sefardski nokturno“ Žaka Fincija pripada plemenitoj porodici malobrojnih dela o sarajevskim Jevrejima, koje su tako sjajno opisali Ivo Andrić i danas nepravедno zapostavljeni Isak Samokovlija. Za razliku od ova dva velikana, Žaku Finciju je mnogo manje važna artificijelnost i lepota proznog izraza od gotovo dokumentarne proze kojom pokušava da spase od zaborava nostalgični, iščezli svet sarajevskih Sefarda. Pa ipak, i pored škrtog, dokumentarnog pripovedanja, ova ispovest na pojedinim mestima doseže neslućene visine poetskog, koje se rađa iz najobičnijih stvari, sitnica što život znače.

Preplićući svoje predratno detinjstvo i krug sefardskih porodica, bezbrižnu mladost, običaje, jevrejske rituale i opaske o njihovoj osobenosti sa ratnom morom i tragičnim sudbinama te male zajednice vrednih, poštenih i često siromašnih ljudi, Finci nam poklanja uzbudljivu hroniku – pravi mali spomenik iščezlim žiteljima Sarajeva, koji su mu poklonili poseban ukus i zvuk svoje stare kulture i ugradili se zauvek u njegovu istoriju.

Na stranicama ove knjige (koja je ipak više roman-hronika nego zbirka pripovedaka) živi jedan šagalovski panoptikum sitnih trgovaca, malih zanatlija, knjižara i intelektualaca u zasenjenim baštama, sokacima, memljivim magazama, na izletima i po kafanicama tipično sarajevskog mirisa – jedan svet kojeg će rat raspršiti na sve četiri strane kugle zemaljske: od Splita, Italije, Amerike, preko nacističkih fabrika smrti, sve do Sarajeva, u koje će se vratiti samo retki srećnici da utvrde kako ništa nije ostalo od senti-

mentalne kolevke iz koje su potekli. U tom kolopletu grmljavine, smrti i razaranja, Žak Finci će, kao u Danteovom „Paklu“, susresti svoju braću, mladalačke ljubavi, komšije i rođake, u okršaju bitaka, u prolazu ili na samrtnoj postelji, i uvek će biti dovoljan samo jedan pogled, jedan stisak ruke da u magnovenju oživi razorenu sefardsku zajednicu... Čitajući „Sefardski nokturno“, povremeno sam imao osećanje da on u srećnim časovima dostiže, po iskrenosti i jednostavnosti pripovedanja, ispovesti Isaka Baševisa Singera – isti vihor sudbina vitla i jednog i drugog po belom svetlu; njihov dom je jedino tamo gde im je knjiga u kojoj su opisane iščezle kuće, prijatelji, rođaci, ljubavi...

Zbog svega toga smatram da, izdajući ovu knjigu, izdavač ne vrši samo svoju dužnost prema jednom pošteno obavljenom književnom poslu već, na izvestan način, vraća i dug sarajevskim Jevrejima koji „Sefardskim nokturnom“ najzad dobijaju zasluženi spomenik.

RECENZIJA

Mile Pešorda

U sveopćem treningu zaborava kojemu je bilo (a i dalje jest) izložen čovjek 20. stoljeća, uzdiglo je ljudsko pamćenje svoje vertikale: osobne i zajedničke. Na fonu takvog znakovitog uspravljanja, i ispravljanja, nastao je ovaj upečatljivi literarni dokument našega Sarajlije Žaka Fincija "Sefardski nokturno", rukopis koji je sav zavještan kultu memorije, onom pogledu koji raskriva otajstvo života i stravu umiranja sefardskog puka, naše tužne i veličajne braće.

Ispovjest o životu jednog čovjeka, jedne obitelji sa osebujućom civilizacijskom aromom, nenametljivo nam predočuje širi okvir u kojemu se neumojiva mašinerija nacističkog nasilja posebno obrušila na naše Jevreje, tu maštovitu oazu još nedosegnute Europe. Kamenčići sjećanja, uspomene, prizori iz života sarajevskih Sefarda u predratnoj svakodnevnici, onoj u kojoj se iskazivao njihov "žargon autentičnosti", melodiozne riječi jednog jezika (kojeg na žalost ne susrećemo više na sarajevskim ulicama)... sve se to slaže u cjelovit mozaik tako potreban svima nama u obrani od svezaborava.

Na završetku svoga rukopisa, na stranici 198, Žak Finci piše: "Cijela jedna varošica od jedanaest hiljada ljudi stanuje na Vracama. I, ako bolje pogledate imena, vidjećete da svaki deseti nije Jevrej. Vrace su, verovatao, jedino mjesto u Evropi gdje ima toliko Jevreja na tako malom prostoru. Ni srednjevjekovna Španija, ni Portugal, ni Maroko – možda samo Solun – nije imao toliko Sefarda na jednom mjestu. Samo – oni na Vracama su mrtvi!

Moj rodni grad je slobodan. Našeg kućnog gnijezda i naše porodice više nema. Ni našeg djetinjstva, ni našeg dječastva, ni pr-

vih ljubavi više nema. Ostalo je ogojelo sunce slobode koje oni nisu vidjeli. Sve je presječeno, prekinuto u dahu.

Volim taj grad uprkos svemu što me zadesilo u njemu..."

Višestruko je vrijedna ova knjiga, ova pohvala životu koji je "najjači i probija se kroz sve sudbine" (završne riječi "Sefardskog nokturna"), ovaj hommage jednome malome a velikome narodu kojeg ni svo zlo fašizma nije moglo uništiti, a pogotovo ne njihovu ljubav za život, ljubav kao apsolut.

Naslovna strana
Spomen park "Vraca"

Fotografija
Goran Kukić

Dizajn
Branko Vekić
Goran Mijić

Prvo izdanje
IP „Veselin Masleša” Sarajevo

Za izdavača
Radoslav Mijatović

Redakcioni odbor
Ahmet Hromadžić
Juraj Martinović
Nedo Šipovac

Recenzenti
Momo Kapor
Mile Pešorda

Lektor
Dušanka Starović

Tehnički urednik
Salih Ahmethodžić

Likovni urednik
Dino Malović

Korektor
Zoltan Večei

Štampa
D. d. štamparija „*Budućnost*”, Novi Sad, Šumadijska 12

Tiraž: 1000 primjeraka

Štampano uz finansijsku pomoć SIZ-a kulture BiH

ISBN 86-21-00422-4

Ispovijest o životu jednog čovjeka, jedne obitelji sa osebnom civilizacijskom aromom, nenametljivo nam predložuje širi okvir u kojemu se neumoljiva mašinerija nacističkog nasilja posebno obušila na naše Jevreje, tu maštovitu oazu još nedosegnute Evrope.

(Iz recenzije Mila Pešorde)

Čitajući *Sefardski nokturno*, imao sam osećanje da on u svojim srećnim časovima dostiže, po iskrenosti i jednostavnosti pripovjedanja, ispovesti Isaka Baševisa Singera – isti vihor sudbine vitla i jednog i drugog po belom svetu...

(Iz recenzije Mome Kapora)

VESELIN MASLESA